

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН
ДОХРИСТИЯНСЬКІ
ВІРУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН
ДОХРИСТИЯНСЬКІ
ВІРУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

**ДОХРИСТИЯНСЬКІ
ВІРУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

ІСТОРИЧНО · РЕЛІГІЙНА МОНОГРАФІЯ

Видаєно коштом

Акціонерного комерційного банку "Градобанк"

м. Києва

КИЇВ
АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ОБЕРЕГИ»
1992

RESEARCH INSTITUTE OF VOLHYN

† METROPOLITAN ILARION

**PRE-CHRISTIAN BELIEFS
OF UKRAINIAN PEOPLE**

VOLYNIANA XIV

WINNIPEG, 1965

Published by the R.I.V. Publication Committee

ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ

† МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

**ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**
ІСТОРИЧНО-РЕЛІГІЙНА МОНОГРАФІЯ

ВІННІПЕГ, 1965

Накладом Видавничої Комісії при Товаристві „Волинь”

ІВАН ОГІЄНКО /МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН/

Огієнко Іван Іванович /15 січня 1882, м. Брусилів на Житомирщині - 29 березня 1972, м. Вінніпег, Канада; з 1940 р. - Іларіон/ - український вчений-філолог, педагог і церковно-громадський діяч. Народився в селянській сім'ї. Закінчив Київський університет, був професором цього університету, брав участь у відомому семінарі В. Перетца, досліджував українську мову і давнє українське письменство. 1919 р. призначений міністром народної освіти і міністром віросповідань Української Народної Республіки. У 1918-1920 рр. - ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Після поразки визвольних змагань українського народу Огієнко наприкінці 1920 року емігрував до Польщі, жив у м. Тарнові поблизу Кракова, організував там осередки українського культурно-національного і релігійного життя. З 1924 року викладав українську мову у Львівській учительській семінарії, у 1926-1932 рр. був професором православного відділу богословського факультету Варшавського університету. 1933 року заснував у Варшаві щомісячний журнал "Рідна мова", який виходив до 1939 року і мав великий вплив на утвердження норм єдиної літературної мови і формування національної свідомості українців поза межами тодішньої України.

1940 року Собор українських православних єпископів у Польщі обрав професора Огієнка архієпископом Холмщини і Підляшшя, у 1944 році він став Холмсько-Підляським митрополитом. Влітку 1944-го митрополит Іларіон змушений був переїхати до Швейцарії, до осені 1947-го жив у м. Лозанні, потім переселився до Канади (м. Вінніпег). У 1951 році його обрано першоієрархом Української Православної Церкви в Канаді. Він упорядкував вищу богословську освіту для православних канадських українців, розбудував богословський факультет Манітобського університету, перетворивши його в Колегію Імені св. апостола Андрія, яка готує православних священників для українських поселень усього світу, налагодив видавничу діяльність, розгорнув велику науково-дослідну роботу, випустивши тут понад сорок своїх книг - досліджень з Історії культури, церкви, мови, етнографії.

Огієнко - один із провідних українських мовознавців який успішно поєднував науково-дослідну і педагогічну роботу, відстоюючи права української мови в науці, освіті і повсякденному житті українців. Він - автор численних методичних розробок, підручників, посібників, словників, poradників, які широко використовувалися в народній освіті і самоосвіті. Огієнку належить гасло "Для одного народу - одна літературна мова", що значно сприяло зближенню східноукраїнського і західноукраїнського варіантів української літературної мови. Випущені

великими тиражами книжки "Чистота і правильність української мови" (1925), "Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних" (1934), "Сучасна українська літературна мова" (1935), "Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехизис" (1936), статті в журналі "Рідна мова" здобули йому авторитет серед найширших кіл українського громадянства.

Світове визнання Огіснку принесли фундаментальні праці з Історії української культури, мови і церкви, які й нині не втратили свого наукового значення: "Українська культура" (1918), "Історія українського друкарства", т. I (1924), "Костянтин I Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія" (2 тт., 1927-1928), "Українська літературна мова XVI ст. I Крехівський Апостол 1560 р." (2 тт., 1930), "Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян" (2 тт., 1937). "Візантія I Україна" (1954), "Українська церква за часів Богдана Хмельницького" (1956), "Князь Костянтин Острозький і його культурна праця" (1958), "Дохристиянські вірування українського народу" (1965), "Слово о полку Ігоревім" (1949, 1967), "ПаїсІй Величковський, його життя та праця" (1975) та ін. Творчим подвигом І. Огієнка є його переклад на українську мову Святого письма, виданий повністю у 1962 році.

Величезна й різностороння наукова спадщина Огієнка цілком заслуговує, щоб бути повернутою українському народові і зайняти належне місце у його нинішньому духовному й національному відродженні.

Пропонована вашій увазі книжка написана і видана 1936 року для українців Галичини й Волині, які перебували тоді під владою Польщі і зазнавали жорстоких соціальних і культурно-національних утисків, їхня мова була зведена до побуту, вивчалася лише в початкових та деяких середніх школах. Огієнко розумів значення рідної мови для виживання народу, тому всіляко пропагував і утверджував українську мову, бачачи у ній запоруку єдності і збереження української нації.

Нині, коли українська мова у всій Україні витіснена із сфери вищої і середньої спеціальної освіти, коли їй загрожує узаконена імперська двомовність, книжка Огієнка буде дуже потрібною і корисною всім, кому не байдужа доля рідної мови і майбутнє Української Держави.

Олекса МИШАНИЧ, доктор філологічних наук.

I. ПЕРЕДМОВА.

Кожен християнський народ сприйняв Христову Віру по-своєму, – хоч у головному в Науці Христовій всі народи мають цю Віру більш-менш однакову, але кожен народ не конче сходиться з іншими в розумінні й виконанні буденних звичаїв християнського життя. А це тому, що кожен народ мав свою власну Віру ще й до Християнства, і звичайно міцно тримався її і далі, під час Християнства. Бож ніхто Віри своєї відразу не кидає.

Віру Христову світ сприймав дуже помалу, але таки сприймав, і сприймали її спершу головню вищі круги народу та його видатніша духовна інтелігенція по містах. А мешканці сіл, селяни (по-лат. *pagus* – село, *paganus* – сільський, селянин, *pagani* – селяни) вперто й довго трималися своєї власної дохристиянської віри, віри "поганської" (цебто сільської).

Поза своїм настирливим і необхідним фізичним життям людина знає необхідне й духове життя, і живе ним ще з свого народження. Духове життя охоплює всю людину, і воно широке й багатогранне. Пам'ятки людської думки збереглися за багато тисяч літ до нас, і вони, видно, охоплювали всю людину і кожен крок її життя й поступовання, нічого не позоставляючи не виясненим. В основу такого життя клагалися передання, які віками доповнювали це духове життя. Людина від віків хоче "все" знати, все належно собі вияснити.

І люди, роди й племена, розросталися духово все більше й більше, і народні знання й вірування охоплювали все життя, і йшли вперед, аж поки людині не ставало ясно, що ці знання й вірування не правдиві. Тоді вона міняла їх, але завжди помалу, осторожно й не певно.

Року 313-го імператор Візантійський Костянтин своїм славним т. зв. Медіоланським Едиктом визнав Христову Віру пануючою в Римсько-Візантійській імперії, і з того часу Християнізація підлеглого йому світу (т. зв. Вселенної або екуменічного світу) пішло скорим кроком уперед, але при цьому не було можности провадити Християнізацію належно, глибоко й широко, і народні "поганські" (селянські) маси приймали Християнство тільки поверхово, а не всім своїм розумом, душею й серцем, бо для цього потрібний дуже довгий час.

З бігом віків так постав т. зв. синкретизм, правильніше – *двоєвір'я*:

поєднання дохристиянської віри даного народу з Вірою Новою, Християнством. І це двоєвір'я панує й сьогодні в світі, де сильніше, а де менше, але воно таки панує у всіх народів світу. Панує так, як було і за перших віків Християнства: у духової інтелігенції Християнство більш-менш нормальне, а в "простого" народу – сильне ще й двоєвір'я, чи т. зв. поганство, по старосл. язичество. І це поганство, не дивлячись на двотисячорічну християнізаційну працю Церкви, таки позосталося в світі, хоч не скрізь однаково.

Віра народу лежить в основі його культури, і цієї культури годі нам зрозуміти без вивчення народної віри. А в основі цієї народної віри – більше чи менше – лежить таки його віра дохристиянська. У цьому вага дохристиянських вірувань. І хоч Церква осуджувала їх тисячі раз, дохристиянські вірування ("поганство") ясно знати по всіх християнських землях ще й тепер, і скрізь вони живі й активні.

Іншими словами: Християнізація світу пророблена мало, і зачепила його не так глибоко, як би належало це зробити: зачепила головню зовнішню, в обрядах. Причиною цього було те, що ніде в світі ні одна Церква ніколи не мала повної волі проповідування повної і правдивої Науки Христової.

Ісус Христос приніс на світ дійсно Новий Заповіт, – Він навчав, що всі люди – рівні, бо всі браття між собою. І коли Ісуса запитали, котра ж Заповідь найбільша і найперша в Законі, то Він ясно заявив, що найперша Заповідь Божя для людей – "Люби Господа Бога свого всім серцем (цебто всім розумом) своїм, і всією душею (усім життям) своєю, і всією своєю силою (маєтком).

"Це найбільша й найперша Заповідь.

"А друга Заповідь однакова з нею: Люби свого ближнього як самого себе.

"На двох оцих Заповідях увесь Закон і Пророки стоять" (Матвія 22-34-40).

Це була найсоціальніша Наука всіх віків людської історії: Любити людину так само, як любиш Господа свого!

Цебто: Служити народові, то служити Богові!

Христа за Його Науку розп'яли, і навіть християнізований світ не пішов повно за Нею: Церква не знищила рабства, панування, не знищила війн, не могла знищити панщини...

Ось високопроречистий приклад. Послання Апостола Павла до Євреїв 6.7 говорить, що "земля, що п'є дощ, який падає часто на неї, і родить рослини, добрі для тих, хто їх і вирощує, – вона Благословення від Бога приймає". Це високо важлива соціальна наука Апостола Павла: "Земля родить рослини добрі для *тих, хто їх вирощує*", – цебто для хліборобів, для селян, що працюють на землі.

Російська Церква в мільйонах примірників поширила цю Божу Науку інакше: "Земля, пившая многократно сходящий на нее дождь и

произращающая злак, полезный тем, для которых и возделывается, получает Благословение от Бога" (Видання 1956-го р., Москва, ст. 1229. Це дослівний передрук незмінних попередніх видань). Тут рослини "полезны тем, для которых и возделывается", – за панщини це – для панів... Явна переробка на користь панів...

Яка ж могла бути Християнізація, коли всі уряди світу не дозволили Церкві проповідувати повну Правду Христову про меншого простого брата, про ближніх своїх... Через це Християнізація світу не могла відбуватися повно, і через це і народ не міг сприйняти повної Християнізації. І народ сильно відійшов від своєї інтелігенції.

І замість чистого Християнства зросло двоєвір'я по всьому світу...

Знати дохристиянські вірування українського народу дуже важливо, бо тільки знаючи їх, ми можемо належно зрозуміти теперішню духову культуру цього народу й правдиво оцінити силу пізнішої Християнізації серед нього. Давні вірування, як довговіковий набуток духовий, не могли легко й безслідно розвіятися перед наступом Нової Віри серед народу, що в своїй переважаючій більшості був тоді неписьменний, і тому поставала мішанина вірувань, т. зв. синкретизм, а правильніше – двоєвір'я, в якому добре й правдиво орієнтуватися може тільки пильний дослідник стародавніх вірувань.

Сучасної духової культури українського народу належно, й глибоко ніхто не зрозуміє, коли він не знає його вірувань дохристиянських. Так само не зрозуміємо й правдивого духовного розвою й історії нашої Церкви, коли не знаємо духового стану народу ще до Християнства, бо дослідник на кожному кроці зустрічає таке, чого ніяк не зможе ані належно вияснити, ані повно зрозуміти, стоячи на ґрунті самого тільки Християнства.

Те саме треба сказати й про історію суспільного життя нашого народу, бо ця історія завжди міцно поєднана з історією нашої Віри.

Нарешті, без належного знання дохристиянських вірувань годі зрозуміти Історію української культури та літератури, як давньої так і нової, бо вона завжди оперує з народними віруваннями, переказами, піснями й т. ін., – взагалі з так званим "етнографічним матеріалом", що в значній своїй мірі склався ще за дохристиянських часів. Скажемо, такого твору, як "Слово о полку Ігореві" кінця XII віку (1187-го р.) без доброго знання дохристиянських вірувань зовсім не зрозуміти. І може тому воно й таке поетичне, бо воно стоїть ще заблизько до цих наших давніх вірувань.

Отже знати свої дохристиянські вірування неодмінно треба, бо без них нема можливості глибше й повніше зрозуміти чисте Християнство, а також історію культури й історію літератури, заснованих на духові народу.

У цій своїй праці я даю тільки першу спробу хоч коротко подати всі дохристиянські вірування українського народу, Подаю в короткому змісті цілу систему цих вірувань, чого в нас досі ще не було, – багато написано про окремі питання цієї системи, але цілого курсу їх ми ще не маємо.

Цю свою працю я написав весною року 1946-го в Швейцарії, у місті Лозанні. Написав, користаючись великою й цінною бібліотекою Н.А. Рубакина. А в Канаді, як професор Богословського Факультету Колегії Св. Андрея в Вінніпегу, я викладав з 1951-го року цей курс, як вступ до мого курсу Історії Української Церкви. Разом з тим я доповняв цей курс.

Курс цей короткий, бо він міг би бути й багатотомовий. Але я пильнував не про більшу повноту цього курсу, а головню про цілість самої **системи** дохристиянських вірувань та про ідеологію цих вірувань: подати закінчену **систему** вірувань, бо така система була, мала свою ідеологію, і вона й тепер сильно впливає на нашу Віру Христову, правильніше – живе поруч із Нею як в українця, так і в усього слов'янського народу.

Праця моя пролежала 18 літ в рукопису. Тепер видає її Інститут Дослідів Волині, його Видавнича Комісія, і їм, а також усім, хто чим допоміг цій праці побачити світ, складаю тим свою щирю й глибоку подяку!

Особливо щиро дякую Достойному Голові Видавничої Комісії п. агрономові І. Онуфрійчукові.

Багато людей доброї волі допомогли в виданні цієї праці, – усім їм сердечна подяка!

Лозанна, березень, 1946. Вінніпег, 8. І. 1964.

[ОВ]

II. ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ.

1. Наші початкові вірування.

Досліджуючи сьогочасні позахристиянські вірування українського народу, ми бачимо, що вони дуже широкі й вироблені в певну систему. Проте які б широкі не були ці вірування, ми відразу помічаємо, що це тільки порозрізнявані уривки з вірувань первісних, а їх давньої повної системи встановити тепер нема вже можливости. Історичний джерельний матеріал, який маємо, невеликий, а головню – неповний, і він часто не дає змоги говорити про чисто українські вірування, – він свідчить взагалі про первісну слов'янську віру, без застосування її до одного якогось народу.

Слов'янський народ у своїх віруваннях багато одержав іще з доби індоєвропейської, коли він жив більш-менш спільним життям зо всіма іншими народами, а про це виразно свідчить те, що в народніх віруваннях індоєвропейських народів іще й тепер чимало спільного. Ще більше спільного в первісній вірі народів слов'янських, і тому виділити з нього чисто українські вірування часто нема змоги. І взагалі треба підкреслити, що досліджувати стародавні вірування, розвій чисто духового життя, тепер, по тисячі минулих роках, дуже трудно, в порівнянні, скажемо, з дослідом стародавнього релігійного культу (обрядів), що дається нам значно легше.

Первісна людина широкими очима дивилася на все своє довкілля, на все те, що її оточувало, від чого залежало все її життя, і що було сильнішим від неї. Кругом у природі були живі духи, що панували над певними своїми ділянками. А природу первісна людина знала досконало, – ліси, поля, річки, звірів, птахів, дерева, зілля і т. ін.

І легко поставали думки, як зробити так, щоб це сильніше не було на шкоду мені, як жити з ним у повній згоді. Це все, сильніше за людину, згодом стало мститися, як сила вища, як божество, з яким треба було скласти відповідні лояльні стосунки. Це й був уже зародок первісної релігії. Слово *Релігія*, *religio* – зв'язок, звичайно, з божеством, від лат. *religere* – зв'язувати; *Vira* – це вже система вірувань, система зв'язків людей з божеством.

Очевидно, ми мали дохристиянську релігію, як мали її й інші народи. І зовсім правильно проф. О. Потебня твердив: "Занадто рано поховали в

нас слов'янську мітологію: порівняння імен грецьких з санскритськими показує, що вже перед розділом греків і індусів була розвинена релігія. Було б дивно, коли б слов'яни її не мали. Замовчування в наших літописців та інших, або поверхові згадування народніх вірувань пояснюються зневажливим відношенням монахів до цих вірувань. З відсутности даних не можна робити тільки негативні висновки. Адже, коли б не заховалось "Слово о полку Ігореві", можливо, що хтось би вивів з того, ніби в слов'ян не було народньої поезії".²

Початкові вірування були найтісніше зв'язані з життям, – з природою свого довкілля, бо це вимагалось своїм господарським побутом, – це були вірування натуралістичні, на природі побудовані. Людина хотіла бути зо своєю природою в найкращих стосунках, бо ясно бачила, що в усьому залежить від неї, і тому початкова релігія заснована була на боротьбі з своїм довкіллям за своє існування, власне на певному ставленні до цього довкілля, – до сонця, води, землі, дерев, і т. ін., а особливо до звірини. Первісна віра була віра практична, домовна, господарська, необхідна людині на кожному кроці, бо була міцно пов'язана з її працею. Це була релігія реального життя, пізніш хліборобська, як частина життя людини, коли її віра й життя були нерозривно пов'язані сотнями ниток.

Давня віра була вірою *анімістичною* (лат. *animus* – душа, живе), цебто людина вірила, що все кругом неї живе: почуває, розуміє, має свої бажання, бореться за своє існування, як усяка жива істота, а тому до природи первісна людина ставилась, як до істоти живої. Культ природи стояв в основі первісного релігійного світогляду, а релігія була одухотворенням усього довкілля.

По цьому людина стала все своє довкілляне уособлювати, очолювати, віра ставала антропоморфічною (гр. *antropos* – людина). Оці три елементи: анімітизм – оживлення, анімізм – одухотворення й антропоморфізм – очолювання, – становлять основу давнішого дохристиянського вірування, це бачимо в усьому житті і в усіх віруваннях давньої людини, бо все: сонце, зорі, місяць, вогонь, вода, рослини, звірини, каміння, дерева, вітер, зілля й т. ін., – усе це живе, має свою душу, чоловіко-видне.

Анімістичний світогляд був основою всіх давніх вірувань, глибоко просяк навіть розвій нашої мови, в якій позостався аж до сьогодні. Ми говоримо: сонце сходить, заходить, сідає, ударив грім, буря виє, вітер свище, несе його, небесне світило, і сотні інших, – усе це вирази анімістичного світогляду, хоч ми тепер не віримо в їхній реальний зміст, а сприймаємо тільки як свій словарний фразеологічний трафарет.

Звичайно, для первісної людини ці вирази були зв'язані з його віруваннями, більше того – постали з них.³ Анімізм і антропоморфізм – це основні риси дохристиянського вірування: усе кругом живе, як і люди, усе народжується й помирає. Риси ці пережили довгі століття, і

живі в нас іще й тепер у наших піснях, казках, загадках, приказках, у мові тощо. У народніх творах небесні світила, дерева, рослини, квіти, річки, звірі, каміння, вітри і т. ін., – усе було живе й очоловічене, і дохристиянській людині це не була проста метафора, як це сприймаємо тепер, – це була для неї релігійна правда.

Для прикладу згадаймо наше "Слово о полку Ігореві", пам'ятку 1187-го року, з якого бачимо, що світогляд його автора був чисто анімістичний, – уся природа в "Слові" жива, горю людини тут співчують і квітки, і дерева, і птахи, і людина тут говорить з природою, як з живою істотою, пор. плач – голосіння Ярославни.

Ось трохи виписок із "Слова": "Стязі глаголять... Солнце ему тьмою путь заступило, ночь, стогнучи ему грозою, птиц убудила. Свист звірин воста близь"... Коли русичі були побиті, то "Туга ізійшла по Русской Землі. Ничить трава жалощами, а древо з Тугою к землі приклонилось".

Так само, коли року 1093-го втопився в річці Стугні юнак князь Ростислав, а мати голосила по синові, то "униша (засмутилися) цвіти жалобою, і дерево ся з Тугою к землі приклонилось"... "Донець рече: Княже Ігорю... Ігор рече: О Донче!"... "Дон тя, княже, кличеть і зоветь князі на побіду". "Кричать теліги вполуночі, мов, – лебеді розпуджені". Ігореві, коли він утівав з полону, "дятли тектом путь к ріці кажуть". Як бачимо, природа жива і в повному контакті з людиною.

Найрізніші уосіблення й одухотворення широко відомі в нашій (та й світовій) поетичній мові, – тут уся природа жива, і в цілому світі ще й тепер це вважається найвищим поетичним стилем. Звідки це постало? Безумовно, це йде з дохристиянських часів, чого доказом служить "Слово" 1187-го року, написане таким власне стилем. І цікаво, що всім такий стиль подобається, і всі його добре розуміють і відчують серцем, як сон літньої ночі...

Дохристиянська наша релігія – це звичайна релігія кожного первісного народу. Таку природну господарську релігію ми бачимо не тільки в себе, але і в інших народів усього світу, бо однакові умовини життя викликають і однакові вірування. Під словом "вірування" я розумію їх усіх разом, цілий комплекс їх, а не тільки самі вірування про богів (стисла релігії).

Старі вірування були істотні для людини, охоплювали все її життя, і такими позосталися й далі, і при Християнстві, загубивши тільки старих богів, та й то не всіх. Зводити дохристиянські вірування до самого тільки фольклору, календаря, медицини, до самої етнографії, як це в нас часто робили й роблять, ніяк не можна, бо реальні факти говорять про зовсім інше: дохристиянські вірування були й позосталися, як істотні вірування. Старі вірування, крім цього, часто перетворювалися в найрізніші повір'я, міти та в легенди, але все в такі, в яких ці вірування виходять занадто видними. Взагалі, маємо багато різних стародавніх оповідань, які просто вияснюють довколишній світ і всі природні явища.

Звичайно, стародавня поганська віра не мала якоїсь послідовної глибокої **системи**, не мала якихсь своїх непохитних догматів, а тому з бігом часу легко змінювалася, як змінювалася й географічне, по різних місцевостях. Але головне в ній трималося незмінно: природа жива, нею керують різні боги, що шкодять або допомагають людині, але шкідливих богів можна вмилостити.

Ця давня дохристиянська віра звичайно зветься *поганством*. Слово "поганій" латинське (paganus), спочатку визначало тільки мешканець пага – pagus, села, "селянин". Бо Християнство ширилося найперше по великих містах, а села, паги, позоставалися при своїй старій вірі, тому скоро слово "селянин – paganus" стало одночасно визначати й неохрещеного, цебто нехристиянина, а ще пізніше – кепський, недобрий. Слово "поганин", "поганій" часто вживається вже в наших найперших писаних пам'ятках XI віку, і завжди визначає нехристиянина, нехриста, якої б віри він не був. У "Слові о полку Ігореві" 1187-го року поганями зуться тільки половці, плем'я нехрещене, і слово це стосується до них з погордою. Значення "поганій" як нехристиянин постало дуже рано, десь іще за імператора римського Констанція (337-361), і вжите вже в акті 368 року.⁴ Кожен не грек чи не римлянин, що говорив іншою мовою, звався *варваром*; наше старе *язичник*; а що варвари звичайно були не охрещені, тому скоро "язичник" стало визначати нехристиянина. Значно пізніше постало в нас іще слово "*невіра*", – хто не вірує в правдивого Бога, нехристиянин зокрема, бусурман (татарин) чи бузувір.

В Іпатієвому Літопису "поганська Русь" (ст. 34 під 995 р.) – це Русь неохрещена.

Давня віра в слов'ян не встигла розвинути в закінчену повну систему, бо прийшло Християнство й спиноло цей розвій, хоч відразу й не вбило його. Ось тому ми звичайно бачимо в усьому тільки більші чи менші уривки стародавніх вірувань, а не розвинену релігійну систему.

Давні Літописи показують нам, що слов'янські племена, наші предки, не були однаковими, щодо своєї культури, а це значить, мали деякі різниці і в своїх віруваннях. Звичайно, головне в вірі всіх слов'ян, – анімізм, анімізм та антропоморфізм, – було спільне й однакове, але речі другорядні, а також обряди, могли бути й трохи відмінними, чому й божества їх часом різнилися й мали інше ім'я. Народні вірування все розвивалися в міру розвитку народної культури, у міру розвитку суспільних та господарських форм життя, але головна основа віри, – природопоклонство, позоставалася, як підвалина, як догмат її.

Як свідчить наш Початковий Літопис, різні племена наших предків жили трохи відмінним життям. *Поляни* були "кроткі й тихі", мали установлений шлюб, забороняли братися з кровною ріднею (ексогамія). Навпаки, *деревляни* "живяху звірським образом, живущи скотськи, і убиваху друг друга, ядуше все нечисто, і браченья в них не биша, но умикаху у води дівица" (за Іпат. Літоп. ст. 7). Так само було і в

радимичів, сіверян, в'ятичів, а жінок вони мали й по кільки. Поляни були вже землероби, а інші жили ще вловами, бортництвом (бджільництвом), звіроловством, риболовством і т. ін. Тому й релігійні вірування різних слов'янських племен не були цілком однакові, – у полян, скажемо, вони були значно більше розвинені й чесотні, як у народів лісових.

Перше віра була в конкретні предмети, – це конкретний антропоморфізм, а пізніш розвинулася й віра в саму ідею цих предметів, в їх духа. Звичайно, поділити дохристиянські вірування нашого народу на якісь точні часові доби майже неможливо, бо підставового для цього матеріалу не маємо.

Але все вказує, що об'єктом релігійного пошанування в нас, як і в слов'ян взагалі, було все сильніше від людини в довкільній природі, все, від чого людина залежала в своєму щоденному житті, а найперше в житті господарському: небесні світила, цебто сонце, місяць і зорі, природні стихії: вогонь, вода, земля, повітря, а також світи рослинний, звіринний, мінеральний і ін.

Наш Початковий Літопис часто подає про поганське життя наших предків. Напр.: Князь Володимир запровадив у Києві ідолів, "і оскверняху Землю требами, і осквернися требами Земля Русская" (Іпат. Літ. під 980 р. ст. 52). В І Новгородському Літописові, в оповіданні про Кия, Щека й Хорива, про полян подається: "Бяху же погане, жруще (приносячи жертви) озером, і кладезем, і рощенієм (рослинам), якоже прочии погани". Те саме подає і Лаврентіїв Літопис під 986 роком: "По дьяволу наученю ови рощением, кладязем і рікам жряху".

Наші давні пам'ятки нерідко вказують, чому саме *поклонялися* слов'янські племена взагалі, або й ми. Так, письменник другої половини XII-го віку Єпископ Кирило Турівський († по 1182 р.) у своїй проповіді на Фомину неділю радіє, що його вірні по прийнятті Християнства не будуть уже звати богами "стихія, ні солнце, ні огонь, ні істочници, ні дресеса", – це перерахування того, чому за його часу ще поклонялись. В апокрифічному творі "Хождение Богородици по мукам" XII віку читаємо, що в пеклі на першому місці мучаться безбожники, що не вірували в правдивого Бога, а те, що нам Бог "на роботу сотворив, то они все боги прозваша: солнце і місяць, землю і воду, звірі і гади". Давнє Слово Св. Кирила "О злых духах", список XV віку, подає: "Не нарицайте собі бога на землі, ні в ріках, ні в студенцах (криницях), ні в птицах, ні на воздусі, ні в солнці, ні в луні (місяці), ні в камені".

Цікаво, що навіть у XVI віці, року 1534-го Архиепископ Новгородський Макарій пише до царя Івана Грозного, що його паства "обычая держакхуся от древних прародителей. Суть же скверние молбища їх ліс, і каменіє, і ріки, і блата, істочники, і гори, і холми, сонце, і місяць, і звiзди, і озера, і просто ріщи – всей тварі поклоняхуся, яко Богу, і чтяху, і жертву приношаху кровную бісом: воли, овци, і всяк скот, птиц".⁵ Не наше життя він описує, але певне трохи близьке й нам.

Аналіз сучасних простонародних вірувань показує, що багато з того, що було вдавнину, позосталося й тепер, при Християнстві, тільки підчищене ним. Ці давні вірування були для людини її філософською системою, і давали їй можливість розуміти довкільний світ, бо ці вірування відповідали на всі запити його духа.

На саму *істоту* поганства вже вдавнину було два головних погляди. За одним поглядом божки – це біси, і це диявол нахиляє людей до поганства. А коли божки – то біси, то невільно навіть імен їх згадувати, бо так навчало Святе Письмо: "Не згадуйте ймення їхніх богів" (Іс. Нав. 23. 7), "Я їхніх імен не носитиму в устах своїх" (Пс. 15. 4). Ось через це наші книжники спочатку вперто замовчували імена наших дохристиянських божків, і взагалі нічого докладніше про них не писали. "Слова" (проповіді) не раз твердять, що про поганство "срам" і говорити.⁶ Акад. А. Шахматов твердить, що в нашому найдавнішому Літопису спочатку не було імен давніх божків, – їх названо пізніше,⁷ коли з ними розпочалася вже сильніша боротьба.

Другий погляд на поганство зовсім інший. Божки – це тільки ідоли, це ніщо (пор. 1 Кор. 10. 19), а саме поганство люди виявляють у тому, що вірять у природу, в саму твар (твориво), а не в Творця, і служать цій тварі (пор. Рим. 1. 21–32). І так навчали й Отці Церкви. Правда, обидва ці головні погляди на поганство взяті з Святого Письма. При цьому другому погляді можна вже було називати божків по іменах.

А що робити з ідолами та взагалі з поганством, наші давні книжники добре знали, бо Книга Повторення Закону виразно навчала про це: "Жертівники їхні порозбивайте, а їхні стовпи поламайте, святі дерева їхні постинайте, а бовванів їхніх попаліте в вогні" (7. 5, 12. 2–3). Так, власне, й робили в нас зараз по прийнятті Християнства.

У "Слові о полку Ігореві" 1187-го року проведений ще один погляд на наших давніх божків: це не біси, не ідоли, але наші предки, люди – їхні онуки: "Погибашеть жизнь Дажьбожа внука", "Встала Обида в силах Дажьбожа внука", "Бояне, Велесов внуче". Це для нас дуже важливе: давні боги не біси, і злилися вже з нами, як наші предки. Взагалі, в "Слові" ані єдиним слівцем не ображено наших стародавніх вірувань, хоч автор його був християнин.

2. Небесні світила.

Первісна людина рано зрозуміла, що *сонце* було головним двигуном і джерелом усього життя на землі, – воно давало тепло й світло, а без сонця на землю приходить ніч та зима, а з ними й смерть. Людина й природа всім своїм життям залежать від сонця, – без нього нема на землі життя. Ось чому в усіх народів *сонце* з найдавнішого часу обожується, пізніше перетворюється в окремого бога.⁸

Так само обожувалося сонце і в нас, про що свідчать наші стародавні пам'ятки. Єпископ XII в. Кирило Турівський, радіючи, у своєму Слові про поширення Християнства, додає: "Уже бо не нарекуться богом

стихія, ні сонце, ні огонь". Як саме звалося в нас божество сонця, встановити трудно, бо по різних місцях воно звалося не однаково. В Іпатієвому Літопису під 1114 р. читаємо: "Солнце царь, сын Сварогов, еже есть Дажьбог", а інші пам'ятки богом сонця звуть Сварога. Але окремого, міцно усталеного бога з сонця в нас проте не створено, бо взагалі був перерваний розвій слов'янської мітології.

В "Слові о полку Ігореві" 1187-го року княгиня Ярославна зве сонце "Господином", власне Господом. Воно може й дошкульно нашкодити людині своїм сильним вогненним промінням; так, Ярославна промовляє до нього, як до бога: "Чему, Господине, простре горячу лучю (проміння) на лади вої, в полі безводні жаждею їм лучі (луці, луки) сопряже, тугою їм тули затче?"

В українській народній поезії звичайно вживається ще й тепер: сонце святе, чисте, сонце Боже, сонце праведне. В одній пісні співається: "І к сонечку промовляє: поможи, боже, чоловіку!" (Метлинський, 57), так ніби сонце зветься богом. У Чубинського І ст. 93: "Сонечко ясне, ти святе, ти прекрасне". Сонце – це око Боже, або вид Божий. Щоб удався коровай, співають, щоб він був

як Бог милий,
як день білий,
як ясне сонечко!

У коляді за столом сидять три товариші: ясний місячник, світле сонечко, сам Бог Небесний. Отже сонце все ставиться поруч із Богом.

Здавна всі шанують сонце. Нечуй-Левицький подає: Жінка каже: "Не свічу волосом проти праведного сонця" (т. І. ст. 471, "Рус. письм"). Так і в Церкві жінки стоять з покритою головою, не світять волосом перед Богом.

Є відомості, що вдавнину сонцю приносили й жертви, напр. кур.

На ніч сонце йде спочивати й кладеться в море, звідки встає вранці викупане й свіже, така думка спершу постала, звичайно, в якогось приморського народу, а звідти поширилася й по інших народах. В гірських околицях вірили, що сонце кладеться на ніч за гори.

Злі сили, демони, нападають на сонце, і закривають, а то частинно й поїдають його. Про таке власне вірування згадує вже Іпатіїв Літопис під 1065 роком (ст. 116): "Солнце премініся, не бисть світло, но аки місяць бисть, его же невігласи глаголють: снідаєму сущю"; те саме й під 1115 роком. Ось тому з найдавнішого часу *затьма* вважалася вісником недоброго, ознакою незабарних нещасть, як це бачимо в "Слові" 1187-го року. В Іпатієвому Літопису під 1185-м роком описано, що коли князь Ігор побачив 1-го травня затьму сонця, то запитався своїх бояр та дружини: "Что есть знаменіе се?" І рекоша мужі: "Княже, се есть не на добро знаменіе се". Те саме подане і в Літопису Лаврентієвому, з додатком: "Страшно бі видіти чоловіком знаменьє Божьє". Про напад

злив сил на сонце свідчить і тепер наша приказка: Зима літо з'їдає, хоч перед ним утікає (Плавюк, 138).

Знамення чи явища (дива) на небі дивували весь народ, тому Літописці так часто говорять про них. Ось іще приклади з Іпатієвого Літопису. "Знаменья бивають – каже літописець (1102 р.) – ово же на добро, ово же на зло". "В се же літо (1091) бисть знаменьє в сонці: погибе, мало ся єго оста... В се же літо земля стукну, мнози слишаша... В се же літо волхв явися у Ростові і погибе" (ст. 150).

Року 1161 було явище (диво) на місяці: "сему же рекоша старші людие: се благо єсть сіяково (таке) знаменне, се преобразуєть княжу смерть, еже і бисть" (ст. 354)... "Бисть знаменьє в солнці, проявляше Святополчю смерть" (ст. 198). Багато описано в Літопису різних знаменій, і все не на добро.

Часто буває й *затьма* сонця чи місяця, так само не на добро. Під 1105 р. подається, що "явися звізда з хвостом" (ст. 186). Затьма місяця в жидів завжди звіщає нещастя, твердить Талмуд (Сука 29а). Бож місяць – основа жидівського календаря. Така затьма все вказує долю Ізраїля.

Збірник XVIII ст. подає (л. 676), що "Бог воздвизає звізду камизу (комету) на воздусі" тоді, коли "царство має перемінитися на запушення, або явиться рать злопогубная, або буде щось люте".

Сонце в народа святе, праведне, і так його звать і старші наші письменники, напр. Т. Шевченко, П. Куліш і ін. Великий князь Володимир Мономах (†1054) у своїй "Науці дітям" навчає: "Щоб не застало вас сонце в постелі. Віддавши ранішню Похвалу Богові, а потім сходячому сонцеві, й побачивши сонце, прославте Бога з радістю!"

Як показує листування Кирила з Нифонтом другої половини XII віку, у нас померлих ховали до заходу сонця, щоб померлий і в останнє бачив сонце.

Так само й *зорі* святі та праведні. Зорі – це віконця до Неба ("Лісова пісня"). П. Куліш у "Чорній Раді" 1857 р. подає: "Зорі – то людській душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на Небі Анголи... Як же часом покотиться по Небу й погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшу душу" (ст. 129). "Віз – чумацька щаслива зоря" (ст. 129). Він же пише: "На Небесах сияють вічно Божі мислі зорі" (IV. 187).

"Зорі – то Янголи дивляться. У кожного є свій Янгол: то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Ото ж, як зірочка покотиться, то душа переставиться", так подає Панас Мирний в "Хіба ревуть воли"... (ст. 24, Львів). П. Куліш у "Чорній Раді" подає (ст. 128 129), чого на місяці видно плями: "То ще як Каїн убив Авеля, то Бог назнаменував на місяці той гріх своєю рукою: Дивіться, каже, люди добрі: так як сей Каїн до віку вічного нестиме на плечах братнє тіло, так усякий душогубець носитиме до віку, до Суду, тяжкий гріх свій". Про це

подає й Т. Шевченко в "Назарі Стодолі": На місяці брат брата на вилах держить (1949 р., ст. 515).

Гулак-Артемівський пише (ст. 426, Львів):

Пішов татусь в той край гожий,
Де місяць і сонце
З світлиць Божих на світ Божий
Дивляться в віконце.

"Під тихими вербами" Б. Грінченка 1907 року: "Зіньку, чи правда, що на місяці брат брата на вилах держить?" (Твори, вид. 1961 р., т. II ст. 346).

І взагалі, в народніх обрядах скрізь бачимо остатки солярного (соняшного) світогляду, і стародавні вірування в небесні світила. В наших казках нерідко виступають ці космічні сили: сонце, місяць, зорі, а також: мороз, град, вітер і ін.

Усі небесні світила, – це одна родина: сонце – жінка, місяць – чоловік, молодий, а зорі – то дітки, як то співається в наших колядках.

У стародавній Молитві на Хрещення читаємо (Требник): "Ти простерл еси Небо яко кожу, Ти утвердил еси землю на водах". Небо не одне, а багато їх, напр. Іоаникій Галятовський твердить, що є 11 Неб ("Ключ Розуміння" 1663 р. ст. 2226).

Місяць скрізь шанувався, бож це нічне Боже око. І навіть і тепер, хто побачить його вперше (новика), той конче мусить перехреститися, щоб щастило весь місяць. А хто побачить новика з лівої руки, та ще з порожніми кишнями, тому не поведеться, і треба вмючи відплюватися. Гори й долини, які бачимо на місяці, з найдавнішого часу породили багато різних легенд, з них у нас найчастіша: це побилися два брати, й один тримає другого на вилах (Чубинський, І. 7), або це Каїн Авеля забив.

Денниця чи порання зоря та зоря вечерова, це сонцеві сестри красуні. А зорі – це сонцеві та місяцеві діти, або пізніше – Божі очі. Кожна людина має на Небі свою зірку, і коли вона народжується, Бог її запалює, а коли вмирає, з Неба котиться й зірка її. *Молошний шлях* – це чумацький шлях, дорога на Крим і далі на Єрусалим.

Вдавнину були різні курси космографії, науки про світ, що залюбки читалися в середні віки, вони й сяли всякі легендарні знання про небесні світила. Так само й ворожбитська книга Громник подавала різні гадання й по сонцю, напр.: "Якщо в листопаду померкне (затмариться) сонце, будуть біди і багато повстань, і містами руїна".

Усі наші давні свята мали соняшний характер, були так чи інакше пов'язані з сонцем, чому й врочисто святкувалися. В ніч на Івана Купайла (з 23 на 24 червня), в інших місцях на Великдень, сонце, сходячи, грає: то опускається за обрій, то знову підіймається, "жениться й танцює", кажуть в народі.

В святковому ритуалі було багато соняшних емблем. Можливо, що цим є й т. зв. "калата", яку хапають хлопці й дівчата на Андрея. Білий *кінь* завжди був емблемою сонця, що біжить по Небу, чому шанування його позостається й до сьогодні. *Яйце* – джерело зародження, як і сонце, чому воно з глибокої давнини стало емблемою сонця й шанувалося. Великодне червоне яйце (крашанка) набуло особливо великої пошани, ним "котилися" й гуляли "навбитки", проти чого сильно виступала Церква ще в XVII-му віці. При гаданнях і заговорах часто вживається яйця, як речі ритуальної: ним викочують хворобу, пристріт чи вроки (наврочене).

Коли сонце заходило, його провозжали сумом і страхом, чи воно ж напевно ще вийде; *захід* став недобрим місцем, місцем вічної темряви й адом. Навпаки, місце, звідки вранці виходило сонце, *схід* – це блаженна сторона, де вічна весна, вічне світло й тепло. Це Рай, це Ірій. Тут, на Сході, живуть і померлі, рахмани чи брамани. Хто молиться богам, має молитися на Схід, а особливо вранці, бо ранішнє сонце, добре викупане й виспане, завжди милостиве.

Схід – сторона землі, де сонце сходить, цебто, де починається життя. Бог-сонце був у глибокій пошані, – на Схід усі народи молились. Пошану Сходу ще з глибокої давнини прийняла Християнська Церква. Святий Отець і Учитель Церкви Василій Великий (329–378), доводячи необхідність Передання, коли про що не свідчить Св. Писання, уже писав про Схід: "У Молитві треба звертатися на Схід, – яке Писання навчило нас про це?"⁹ Ось тому Схід сильно поважається в Церкві віддавна.

Треба дбати, щоб сходяче сонце не застало нас сплячими. Князь Володимир Мономах († 1125 р.) навчає своїх дітей: "Солнцю восходящю, і узрівше солнце, і прославити Бога с радостью, і рече: Просвіти очі мої, Христе Боже, і дал мі еси світ Твой красний".¹⁰ Звичайно, тут уже старе з новим.

Арабський письменник X віку Масуді описує якогось поганського храму, і каже, що в ньому в стелі була дірка, щоб бачити перші проміння сходячого сонця. Різні заговори, заклинання й молитви звичайно проказували, звернені обличчям на Схід. І тепер Храми в нас будуть Вівтарем неодмінно на Схід, і моляться так само на Схід, але вже з іншим поясненням: до Єрусалиму, до Христа. Коли моляться на дворі, й є сонце, то звертаються до нього, бо воно святе. Як сонце сходить, гуцули й тепер радісно вітають його: здіймають шапку, звертаються на Схід і низько вклоняються.

Хреститися на схід сонця міцно увійшло в вірування багатьох народів. Напр.: "Перехрестився на схід сонця" (І. Багрянний: "Тигролови" І. 157). "Ізоьда обернула обличчя на схід і помолилась Богу" ("Тристан і Ізоьда", переклад М. Рильського, ст. 140). "Чинячи Намаз (Молитву), татари обличчям повертаються на схід (Н. Рибак: Переяславська Рада,

ст. 227, вид. 1948 р.).

Старовірський Збірник XVIII ст. (з моєї бібліотеки) на л. 46 подає: "Аще ли чернець на востокъ помочитися – (йому кара) поклоновъ 300 і 6, дней і ночей". Це подається як Правило 7-ме Анкирського Собора 314–315 років, але в офіційному Збірникові цього Правила нема.

В весільному ритуалі сонце й тепер грає помітну ролю, бо й сам цей обряд тісно зв'язаний з соняшним культом. У весільних піснях часто звертаються до сонця, місяця й зірок, а фігурками сонця й місяця, "шишками", оздоблюють коровай. Молода, запрошуючи гостей на весілля, йде "посолонь", в напрямі сонця (пор. обходження Церкви також "посолонь", по сонцю, як було вдавнину). Можливо, що й персні в весільному обряді зв'язані з сонцем, – синонім тепла та плодovitости, а не фаллічності, як дехто вияснює (Вовк: Студії, 269). Так само в весільному ритуалі шанується й місяця: місяць і вечерова зоря – це символ молодого та молодої.

Вдавнину сонцеві приносили жертву, про що розповім далі, ст. 161–172.

Комети завжди віщують нещастя, і люди боялися їх з найдавнішого часу, про що в Літописах маємо багато записів. Так, Іпатіїв Літопис під 1265 р. розповідає: "Явися звізда на востокі хвостатая, образом страшним, іспущающе от себе лучі великі. От видіння же сея звізди страх обья вся чоловіки і ужась. Хитреці же, смотрівше, тако рекоша: Мятажь велик будеть в земли. Но Бог спасе Своєю Волею, і не бисть ничтоже".

Так само й криваві зорі – лиховісна ознака, як про це свідчить "Слово о полку Ігореві". В Іпатієвому Літопису під 1102 р. читаємо: "Бисть пламеньє на Небеси, місяця генваря 29, – аки пожарная зоря, і бисть тако світ всю ночь, аки от луни полни світяться".

По небесних світилах часто *гадали*, і взагалі вони реагують на події на землі; пор. у "Слові о полку Ігореві": "Другого дня вельми рано кривавії зорі світ повідають".

Сонце – святе й праведне, тому не можна дразнити його злими подіями. І нечиста сила діє звичайно вночі, коли нема сонця. Сонце не терпить крови, і карає вбивця, коли він проллє *кров* на його виду. Взагалі сонце не повинно бачити крови: "Людська кривця не водиця, розливати не годиться", – каже приповідка.

У нас є багато стародавніх легендарних оповідань, що невинно пролита *кров*, та ще за сонця, кличе собі в свідки щобудь, те, що було під час убивства, і забиті виявляють про злочин цими речами. Напр. часті оповідання про чудесну дудку з калини, що виросла на могилі забитого й видає вбивця; це світовий мотив. Рудченко наводить казку I ч. 79, де за свідка стає перекотиполе, і Квітка-Основ'яненко обробив це в новелу "Перекотиполе". Часом невинно вбиті дають знати при допомозі своїх речей, позоставлених удома: вони міняються, або покриваються кров'ю.

Із усіх чотирьох сторін землі найбільше шанується Схід, – сторона де сонце сходить, сторона, куди всі моляться.

Про небесні світила в українській фразеології позосталося багато антропоморфічного, а це вказує на наші стародавні вірування, напр.: сонце сходить, народився місяць, дивляться зорі й т. ін.

3. Вогонь.

Сонце – то тепло й світло, а його проміння вогненні, цебто вогонь походить від сонця. Силу вогню люди пізнали дуже рано, і рано його обожили, зробивши другим сином Сварога. Вогонь, вірили, був виявом соняшного бога на землі, послом Неба на землю. У деяких народів вогонь став окремим, ясно означеним богом, але в нас він таким не став, хоч стародавні пам'ятки часом звуть його Сварожичем, цебто сином бога Неба Сварога.

Різні старші повір'я, а то й пам'ятки, ясно вказують, що і в нас вогонь обожувався й його шанували, як бога. Арабський письменник X віку Ібн-Даства оповідає, що слов'яни були вогнепоклонниками, бо поклонялися вогню. Кирило Турівський в XII віці, як я вище подав, пише, що з прийняттям Християнства вірні не будуть уже звати вогонь богом.

В "Слові Христорубця" XI віку читаємо про наших предків, що вони "і вогневі моляться, зовуше єго Сварожичем, моляться вогневі под овином" (клунує).¹¹

Домове вогнище, "очаг", береже щастя дому і всіх його членів, чому воно сильно шанувалося (пор. пенатів у римлян). В кінці земля згорить у вогні, і тоді буде кінець світові.

Не вільно плювати на вогонь, бо він Святий, а то на язиці висипле "вогник". У гуцулів іще й тепер говориться: "Огонь Святий мститься, як го не шинуїм". Вогонь Святий, Божий, праведний, тому вдавнину ним робився різний Суд Божий, що перейшло й до християнських часів, і було поширене за середніх віків, бо вірили, що невинний не згорить на вогні. Звичайно підозрілу людину кидали в вогонь, вірячи, що вогонь невинного не спалить. Це був "Суд Божий". Таке уживання вогню відоме й тепер у весільному ритуалі: на Волині, коли молода йде до Церкви на Вінчання, вона переходить через вогонь; і вогонь спалить Дівчину, якщо вона вже втратила дівоцтво й обманує молодого (Вовк: Студії, ст. 283). Звідси й наша приповідка: На злодію шапка горить.

При вогні не прийнято говорити непристойного, бо вогонь Святий. Не прийнято вимітати піч нечистим віником. Запалюючи вогонь у печі, господиня хрестить його й ставить горщик води, – жертва вогню. Як засвітають лампу – хрестяться всі.

Блискавка – це небесний вогонь, що його посилає бог чи то на кару людям, чи на відігнання злих сил, тому не можна гасити пожежу від неї, хіба тільки... молоком. Вогонь своєю силою рівняється з блискавкою: як ця проганяє злих духів, так проганяє їх і домашнє вогнище, очаг. Взагалі, вогонь Святий, – зужиті освячені речі тепер кидаються або в

воду, або в вогонь; напр. шкаралушу від великодніх крашанок можна палити в вогні, або кидати в річку. Так робили вдавнину й зо старими церковними книгами й речами, Церковним Посудом.

Грім, посланець Неба й вогню, має цілющу силу, тому як весною вперше гримить, треба спиною обпертися об дерево чи об що інше, і спина не болітиме до нового грому в наступному році. Ібн-Фадлам свідчить, що слов'яни удар грому вважали за Суд Божий.

Коли Християнство заступило поганство, почитання вогню проте позосталося аж до нашого часу. Ще й сьогодні простолюддя хреститься при запалюванні ввечері лямпи чи взагалі світла, а грамотні ще й проказують: "Слава Тобі, показавшому нам Світ!" Вогонь має й благодійну силу, – Йорданською свічкою підсмалюють волосся дітям, щоб були розумні, щасливі й не страхітливі. Взагалі, первісне пошанування вогню перейшло й на церковні свічки, напр. страсна або громнича (Стрітенська) свічка боронить від грому й подає здоров'я.

Вогонь частий ще й тепер у ритуальних наших обрядах, і має в них велику очищальну силу, чому через нього скакали в Купайлову ніч. Вогні Великого Четверга та Великодньої ночі – це очищення землі від нечисти. В Святу ніч під Великдень у нас часто кладуть великі вогні кругом Церкви, чим займаються головно парубки й нестарі чоловіки, – це очищення Громади від злого.

В весільному ритуалі вогонь і тепер частий, як очищальна сила. Коли молоду привозять до молодого, то її й увесь її поїзд переводять через вогонь, щоб очистити всіх, що приходять до іншого роду.

Обох молодих на дорозі переводять через вогонь, а без цього молода ще не жінка, бо "не обсмалена". По першій шлюбній ночі відбувається обряд "смалити молоду": жінки за селом кладуть вогонь і скачуть через нього з молодою.

Особливо велику силу має живий вогонь, цебто добутий через тертя дерева об дерево.

Вогонь був і символом плодючости, чому на весіллі вживаються свічки.

Відомі в нас і Прометейські легенди, цебто оповідання, як уперше постав вогонь на землі. В одному стародавньому апокрифі читаємо: "Како огонь зачася? – Архангел Михаїл зазже огонь от зніща Господня, і снесе на землю".¹² Так Прометея народня фантазія переробила в Архангола Михаїла.

А народня легенда розповідає таке. Одного разу "розклав чорт велике багаття. Побачивши це, Бог послав до нього Архангела Гавриїла, щоб він добув вогню. Заговорюючи чорта, Гавриїл всадив у вогонь кінця своєї залізної палиці. Коли палиця розжевілась, Архангел відійшов, але чорт зрозумів, у чому річ, і кинувся його здоганяти, і вже був мало не здогнав. Тоді Бог сказав Гавриїлові: "Кинь палицю". Архангел кинув, палиця вдарилася об камінь, і з нього посипалися іскри. Так перейшов

вогонь до каменю, і люди навчилися здобувати його звідти, вдаряючи об камінь залізом".

Протилежно вогню в народньому віруванні є й *Мороз*, – це старезний дід, що все морозить своїм подихом. Він дуже лютий на тих, хто не кличе його на кутю в Святий Вечір, у вечір під Різдво, і виморожує їм збіжжя на полі. Щоб того не сталося, на кутю (різдвяний вечір) завжди кличуть: "Діду Морозе, діду Морозе, – йди до нас куті їсти!"

4. Земля.

Земля – наша мати, вона родить нам усе, що потрібне для життя, тому й шанування й обожування її (напр. у греків Гея) пішло з дуже давнього часу. Але в слов'ян земля окремою персоніфікованою богинею не стала, хоч і надзвичайно поважалася.

Невільно без потреби бити києм по землі, бо їй болить, і це гріх. На Духів день земля іменинниця, і не можна тоді нічого на ній робити, напр. кія стромляти в землю, бо їй болить. В нашому Іпатієвому Літописові під 986 р. читаємо: "Аще ли земля есть мати, почто плюете на матеръ свою?" Вираз "мати сира земля" широко скрізь відомий. Уже Іван Золотоустий IV в. зве землю матір'ю.

Землі треба конче давати спокій, і встановлено, що від Введення до Благовіщення – Свято землі: в ці дні Бог її благословляє, і вона будиться зо свого зимового сну, і будиться все, що в землі: жаби, гади й ін. По Благовіщенні вільно вже поратись біля землі. "Держімося землі, бо земля держить нас", – це стародавня наша приповідка, відколи людина осіла на землі.

Земля здавна має в нас епітети шани: Божа, праведна, Свята. Наші еретики, т. зв. стригольники (стрижії), в XIV віці навчали, щоб люди каюлися Святій землі, а не Священникові. Земля буває найвірнішим свідком, тому в Україні ще й тепер при найвищій клятві, на доказ правди, їдять землю або цілують її: земля Свята, і не подарує тому, хто не дотримає слова. Тому й примівка часта: Хоч ти землю їж, не повірю!

В разі кривди, земля може розступитися й поглинути злого чи грішника, як поглинула вона Корея, Дафана й Авірона (Числа 16. 31–33). Ще й тепер у нас звичайне прокляття: "Бодай тебе земля поглинула!". Великого грішника по смерті Свята земля може й не прийняти, і той тиняється по землі неприкаяний (непокаяний), а будши похований – не згниє. Звідси пішло й прокляття: "Бодай тебе Свята земля не прийняла!"

Земля, за народнім віруванням, покоїться на водах океану. Це стародавнє вірування ще юдейське, – в Псалтирі читаємо 24. 2:

"Заклав Бог землю на морях,
і на річках її встановив".

Пор. Молитва на Хрещення в Требнику: "Ти простерл еси Небо яко кожу, Ти утвердил еси землю на водах".

Уся наша *космогонія* прийшла до нас головно від греків, і вся

переповнена легендами. "Шостоднів" Василя Великого († 379 р.), коментар на шість день творення світу, повен легенд та чуд. Так само і візантійський письменник VI віку, родом з Олександрії, чернець Косма Індикоплевст у своїй "Християнській Топографи" писав, що світ чотирикутний і плоский, подібний до кімнати, в якій звід – Небеса. Землю зо всіх сторін оточує океан, а по тому боці жили наші Праотці до потопу. Сонце – це розтоплений круг, що постав з небуття четвертого дня світотвору, і він освічує світ удень, а місяць уночі. Заходячи, сонце ховається на заході за грушковату гору.¹³

Отож, за народними віруваннями, земля покоїться на водах океану, на трьох китах; коли ці кити рухаються, буває землетрус. В стародавній пам'ятці: "Бесіда трьох Святителів" читаємо, що земля пливає по великому морю, а тримається на 3 китах великих і на 30 малих; ці останні закривають 30 морських віконць, а кругом моря стоять залізні стовпи.¹⁴

В оповіданні Мефодія Патарського про Ноя всесвітній потоп пояснюється так: "Повелі Бог в морі зо китом от'їти от міст своїх, і поїде вода в си оконци (морські) на землю.¹⁵ В "Повість града Ієрусалима" читаємо: "А риbam матъ – кит риба великая. Как та риба кит взиграється і поїдет во глубину морскую, тогда будет світу преставленіє".¹⁶

Цікаво, що відгомін цього маємо і в Требнику, в "Молитві о храміні": "Ти єси поставивий Небо, яко камару (комору, кімнату), трясий поднебесную от основаній, столпи же єя неподвижні".

Взагалі народ наш мав свою космогонію, просту й ясну, яка на все давала йому задовольняючу відповідь. Коли Бог захотів створити землю, то злетів з Сатанаїлом над море й послав його принести піску зо дна найглибшого океану. Той приніс, але накрив і собі повного рота піску. І де Бог сівнув піском, там виростала рівна земля. Стала вона рости і в роті Сатанаїла. І каже Бог: "Плюй, Сатанаїле!" І став Сатанаїл плювати й харкати, і де він плюнув, там поставали гори, а де харкнув – скелі.¹⁷ Така сама легенда є й у болгарів, і не виключено, що вона поширилася від манаїхїв-богомилів.

Про це саме є й стародавня лемківська космогонічна колядка:

Коли не било знашада світа,
Тогда не било Неба, ні землі,
Ано лем било синєє море,
А серед моря зелений явір.
На явороньку три голубоньки,
Три голубоньки радоньку радять,
Радоньку радять, як світ сновати:
То спустімося на дно моря,
Та дістанемо дрібного піску, –
Дрібний пісочок посіємо ми,
Та нам ся стане чорна землиця.

Та дістанемо золотий камінь, –
Золотий камінь посіємо ми,
Та нам ся стане ясне Небонько,
Ясне Небонько, світле соненько,
Світле соненько, ясен місячик,
Ясен місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, дрібні зірнички.¹⁸

На горах та холмах любили міститися боги, – тут їм приносили жертви, і ставили їхні боввани (ідоли), як то робив князь Володимир у Києві. В одному Слові Єпископ Кирило Турівський, письменник другої половини XII віку, розповідає, що зцілений Христом говорить жидам: "Чи ли на високия холми хочете м'я повести, іде же ви своя діти бісом закаласте?"

Людина бачила, що *камінь* мав велику силу, вагу й твердість, і тому він здавна став фетишем, предметом поклоніння. Звідси поставали камінні баби, в чудодійну силу яких вірили. На горах бували камінні вибоїни, а в них збиралася вода, дощова чи джерельна, і ця вода вважалася особливо цілющою. Земля багата (пор. приказку: "Будь багатий, як земля"), і не тільки тим, що родиться на ній, але й тим, що в ній в глибині переховується.

Але земельні *скарби* пильно охоронюються зміями та всякою нечистою силою, тому приступ до них дається не кожному, а тільки відунам. Правда, в ніч під Купайла цвіте папороть, і хто дістане його цвіт, тому він розкриває земельні скарби. Закопані в землі скарби легше даються відшукати і в час від Великодня до Вшестя (Вознесення), – іншого часу їх не відшукати.

Свята земля, Святе й усе те, що вона родить. Всяка їжа в Україні сильно поважається й зветься Даром Божим, а як Дар Божий, мусить шануватися. Найбільша клятва, як подано вище, – це клятва землею: при клятві землю цілують або їдять її. Пор., у Куліша IV. 285: "Аж землі сирої зів, що матір спалить". У Нечуя-Левицького I. 471 ("Рус. Письм", Львів): "Я готова заприсягтись і землі ззісти". О. Кобилянська подає: "Крові невинного земля до себе ніколи не приймає" ("Земля" 286).

В повісті "Під тихими вербами" 1901 р. Борис Грінченко оповідає: "Можна так ізробити: застукати його десь самого, і бити, аж поки заприсягнеться й *землі з'їсть*, що поступиться тією десятиною. Тоді вже гаразд буде: раз, боятиметься, щоб знову не бито, а друге: як заприсягнеться *землі з'їсть*, то такої присяги ніхто не зламає". 405. "Заприсягнеться перед Іконою і святою землею!" 408. "Тю на вас, дядьку! Чи нам *землю їсти*, чи що, присягаючись?" (щоб ви повірили). 355.

У повісті "Під тихими вербами" 1901 р. Борис Грінченко так описує землю за народніми звичаями:

"Земля жива, – вона все чує й знає. Усі гріхи людські бачить і

вгинається, як по ній грішник іде... А як якого, то й з ями викине мертвого. Як люди гарні до неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона – наша мати, вона – свята! Її цілувати треба, кланяючись... А в нас що роблять? – Не то дитина дурна, а й здоровий лобуряка сяде та й давай кийком гатити по ній"...

"Або, колись було, молодиця, як несе обід орачам, то вбереться, як на Великдень: візьме плахту гарну, розпустить намітку довгу, бо так треба до землі йти. От вона й родила і на вгороді, і на полі. А тепер іде молодиця – прости Господи – як та росوماха: у самому очіпку, ще й начоси повипускає, а замість плахти – задріпана спідниця. Ну, хіба ж це шана землі? Ну, вона Свята, й гнівається... (Б. Грінченко, т. II ст. 335–336, 1963 р.).

Є багато оповідань про всякі дорогоцінні каміння, а деякі з них і чудодійні. Напр. славний проповідник XVII в. Іоанікій Галятовський у своєму "Ключі Розуміння" 1659 р. л. 495 подає: "ґаґаток (цебто янтар чи бурштин) боронить от ужа, бо его уж боїться, і утікаєт от него."

Земля Свята, і не терпить пролиття крові, особливо невинної (Пс. 105. 38), що буде пімщено (Буття 9. 6). Пролиту на землю кров треба зараз же засипати землею (Лев. 17. 13, Втор. 12. 16, 24), щоб не побачило її сонце.

За народніми повір'ями *землетруси* віщують нещастя. Так, Іпатіїв Літопис під 1295-им роком розповідає: "Потрясеся земля по всей области Киевской і по Киеву: Церкви каменния і деревяния колебахуся, і всі людие, видяще, от страха не можаху стояти: ови падаху ниций, інші же трепетаху. І молвяхуть друг ко другу: Сиі знамення не на добро бивають, но на падение многим, і на кровопролитье, і на мятежь мног в Руской Землі. Єже і сбисться".

5. Вода.

Первісна людина рано запримітила, що вода приносить йому й природі велике добро, бо оживлює землю й робить її плодючою. Ось тому здавна вода була обожувана, як сонцева сестра. Вода має велику силу (пор. приказку; "Будь багатий, як земля, а здоровий, як вода!"), яку виявляє особливо весною, в пору розтавання снігів, коли вона все рве на своєму шляху, а вдавнину води взагалі було більше, як тепер.

Як окрема стихія, плодюча й родюча, вода була скрізь обожувана, як море, озеро, річка, копанка, джерело, криничка, колодязь і т. ін., – у нас це звалося й "дунаєм", бо "дунай" – вода взагалі, пор. перське *dhuni, don* – річка. У "Слові о полку Ігоревім" слово *дунай* – це річка взагалі, вода: "На дунаї Ярославнин голос слишиться", "Дівиці поють на дунаї".¹⁹

Вода була вже з початку світу. В одній космогонічній колядці розповідається:

Що ж нам було з світа початку?

Не було нічого, – одна водонька.²⁰

А в заклятті говориться: "Водичко, найстарша царичко".²¹ Якраз посеред землі, десь в Єрусалимі, знаходиться "пуп (центр) землі", і з нього випливають усі річки та моря, і вертаються туди ж.

Ось тому вода сильно шанується, вона Свята, і в неї в жодному разі не можна плювати чи спорожнюватись. Старші люди завжди п'ють воду з непокритою головою, а перед питтям перехрестяться.

В народньому світогляді вода одухотворюється, і ми кажемо: Дощ іде (а не падає), що знаходимо вже в "Слові о полку Ігоревім" 1187 року: "Іти дождю стрілами". Тут же описується, що річки каламутно течуть, співчуючи горю русичів.

Земна вода поєднана з небесною, тому, умилюючи земну, будемо мати й небесну, цебто дощ, а звідси – пошана воді спасає від посухи, звідси й Молебні над криницями чи річками в час посухи.

Як свідчать пам'ятки, у слов'ян широко відоме було водопоклонство, і вони вклонялися й приносили жертви річкам, озерам, болотам, колодязям, потокам, джерелам і т. ін. В "Слові о полку Ігоревім" річки Дін, Дінець, Дніпро, Стугна уособлені, як живі істоти. Вода очищує людину від гріхів, тому жиди, за приписами Старого Заповіту, моляться над річкою в новолуння, щоб скинути в воду свої гріхи, й потопити в ній навіки.

Візантійський історик X віку Лев Диякон розповідає, що воїни нашого князя Святослава (і 972 р.), поховавши забитих, кидали в Дунай, як жертву воді, півнів і немовлят. Початковий Літопис (І. 263) навіть про полян розповідає: "Бяху же тогда поганії, жруще (приносячи жертву) езером, і кладезем, і рощенієм (рослинам), яко же і прочіі поганії". Церковний Устав кн. Володимира згадує про тих, що моляться біля води. Митрополит Київський Іоан II (1077–1089) осуджує тих, що "жруть (приносять жертву) бісом, і болотом, і колодязем".²² Давня вставка до Бесіди Григорія Богослова "про біду міста" в пам'ятці XI віку: "Ов требу сотвори на студенці, дожда іски от него, забив, яко Бог з Небесе дождь даєть, ов ріку богиню нарицаєть".²³ Навіть, за пізнішого часу, в XVII віці, відомий повстанець Степан Разин († 1671 р.), приніс жертву воді, кинувши в Волгу свою полюбовницю, перську полонену княжну.²⁴

Деякі дослідники в тому факті, що в цілющі кринички кидають гроші, вбачають відгомін давнішніх жертв воді.²⁵

Жива вода – це вода джерельна, що такою часто зветься і в Старому Заповіті; вона була особливо цілюща, і сильно шанувалася в усіх індоєвропейських народів. Хто нап'ється правдивої живої води, той набуває собі великої сили, а коли був недужий, зцілювався. Таку воду пили, купалися в ній, або окроплювалися нею. Ці ж вірування були поширені й серед нашого народу.

Вода буває жива й мертва, цілюща й безсила, – додає сил, або, навпаки, відбирає їх. Це часте в казках, де герої набувають собі надлюдської сили, окропившись живою чи цілющою водою. Коли

мертвого окропити цією водою, він оживає. Але добути такої води завжди трудно, бо її ревно стереже лютий змії.

"Коли в море впустити християнської крові з мизинного пальця, воно заспокоїться" (Куліш IV. 134). Купання на очищення відоме по всьому світові (пор. купання жінок у Кордові в р. Гвадалквівірі на заході сонця по "Ангелюсі", див. Меріме: "Кармен" 17).

У народньому світогляді вода високо Свята. Борис Грінченко в "Під тихими вербами" 1901-го року подає:

"Водо-водичко Святенька! Скажи мені, чи гарно тобі жити в моїй хаті попідземній? Озвись!... Мовчить, не озивається!... Мабуть, я грішна, що до мене вода не говорить"... 375.

Вода особливо цілюща, коли вона "не почата", чиста, або з місця, де сходяться три річки. Так само вода з трьох або семи криниць надто сильна, і вживається в наших ритуальних обрядах.

До нашого часу збереглося й дохристиянське "освячення" води. Береться вода звідти, де сходяться три річки, і цю воду проливають через полум'я в підставлену миску. Так "освячується" вода звечора під Введення, і вона має велику цілющу силу на хвороби та вроки.

Вода з Святої річки Йордану завжди цілюща. Ще паломник Данило (чернігівець) десь у 1106–1108 роках писав: "Не наскучить пити воду Йорданську Святу, і здорова вода та, хто її п'є, не болить від неї, ні пакости череву".²⁶ Ця Йорданська вода в пляшечках широко ходила по Україні. За її прикладом і наша посвячена йорданська вода свята й цілюща, і нею окроплюють хати, худобу, обійстя, город, пасіку й т. ін.

Роса на здоров'я. Вона завжди цілюща, особливо на Юр'я (див. далі розділ VII). В нашому Требнику в Молитві на Благословення церковних свічок читаємо: "Росу Благодаті изливий", цебто роса пов'язується з Благодаттю Божою. Плодючість роси передається в нашій приповідці: Діти, – то божа роса, а також: Дай, боже, з роси й з води.

Хмари вважаються джерелом плодючої сили, тому так само були рано обожені. Походять вони з Неба, це збірник небесних вод, воздушний океан. Воду з річок подає до Неба великий смок, *веселка* чи райдуга (в Рай дуга): вода йде в хмари, а звідти падає дощем. У хмарах часто живуть і злі істоти, що намагаються закривати сонце, щоб не світило. Але Перун проганяє їх своїми стрілами. Часом хмари символізують вороже військо, напр. У "Слові о полку Ігореві": Чорні хмари йдуть з моря.

У Біблії Бог часто являється в Хмарах, і часом слово "Хмари" вказує, що в них є Бог.

Дош у давній мітології пояснюється, як наслідок єднання Неба з землею, а тому й тепер дош у день шлюбу – добра ознака, що подружжя буде щасливе й плодюче. Це повір'я розповсюджене й по Європі.²⁷ Злі особи, особливо відьми, можуть легко зробити, щоб дош не йшов. Град насилають так само злі істоти. Різні обливання водою, – це й виклик

дошу, як закляття.

Набував собі шанування й всякий інший плін. *Слина* походить з нутра людини, дуже плодюча й має чародійну силу, ставши взагалі символом родючого й очищального дошу, або закляттям. Як дощ прочищує Небо, так слина (плювання) очищує від усього злого, чому ворожбити при своїх заговорах широко користуються нею, як ритуальною. Плювати треба три рази, коли хтось хоче відрочитися, охоронитися від впливу злого духа. Замість плювати можна три рази стукнути пальцем об щось дерев'яне, – зла сила тоді не пошкодить. Коли зла людина хоче наврочити або пристріти, то проти цього треба вмючи поплювати ліворуч, і чари не візьмуть.

Мужеське сім'я було символом плодючости, тому почиталося, а навіть пилося.²⁸ В Початковому Літопису під 986 роком розповідається про болгар – магометан: "Сі бо омивають оходи своя, поливавшися водою, і в рот вливають і по броді мажуться. Також і жени їх творять ту же скверну і іно пуще, – от совокупления мужьска і женьска вкушают". Вода, якою оमितо дітородного члена, має чудодійну силу; пор. в Питаннях Кирика XII віку: "А се есть у жен: аще не возлюбят їх мужі, то омивають тіло своє водою, і ту воду дають мужем".²⁹

В воді повно небезпеки від нечистої сили, тому без потреби не можна лізти до неї; це було причиною, чому старші люди взагалі купалися неохоче. В воді живе *водяний*, а то й водяниця, і їм треба годити, щоб не робили шкоди. Пізніш болота заселилися чортами. Вода має своїх, власних богинь у великому числі – русалок. Мельник, що живе біля води, мусить уміти поводитися з усією водяною силою й догоджати їй, інакше вона буде йому сильно шкодити. Пізніш млин взагалі був заселений нечистою силою, а мельник став ворожбитом. Кожен з страхом проходить уночі біля млина.

Вода Свята, чиста, і має велику цілющу силу. Усе Святе чи освячене палять або кидають у воду, коли воно застаріється або непотрібне, напр. шкаралушу від великодніх крашанок. Стаючи цілющою, вода сильно допомагає людині в хворобах, має магічну силу, і це вірування йде з найдавніших часів. Коли хто помре, на вікні ставиться шклянка води, щоб душа могла омитися й чистою прийти до Бога. Як Свята, вода часто вживалася при Суді Божому. Божий Суд водою був різний; відьом, скажемо кидали в воду: коли вона справді відьма, то втоне, а коли невинна, не потоне.

Ще й досі в нас широко знані стародавні приказки: "Правда в воді не тоне й на огні не горить", "Я виведу тебе на чисту воду", – залишки ще з часів, коли були Суди божі (і Божі) водою.

Очищальну й цілющу силу, як і вода, давна мають і *сльози*, – в них найсильніше очищуються провини людини. Плакати за свої провини – це дуже стара загальнолюдська звичка.

Вода Свята, плодюча й цілюща. Заговори над водою, як і Молитва, дуже помічні. Ще й тепер, коли в селі близько пожар, то перед хату виноситься застелений стіл, а на нього ставиться Свята вода, – вода помічна проти вогню.

Вода – символ розмноження й парування, і таким уживається в наших ритуальних обрядах. Шлюби в слов'ян часто бралися над водою. І взагалі парування відбувалося при воді; тут молоді познавалися, як то бачимо ще в Біблії (Буття 29. 10-11). Умичку молоді в нас робили при воді. Кладка через річку ще й тепер щасливе місце для пізнання молодих; пор. приповідку: "Стою на кладці, а мила на гадці". Пор. оповідання О. Кобилянської "Через кладку". Умитися молодим обом разом, – це символ побратися. Ось тому на святі Йордану парубки й дівки вмивають одне одного, бо Йорданська вода звідна, й як умиються, то й поберуться. Позосталося це й у ритуалі весілля: по коморі молоді йдуть на річку вмиватися, і вмивають одне одного; або відбувається ритуальне вмивання при криниці. Коли молода входить до нового двору, її кроплять водою.

Вода мала магічну силу особливо під час загальних Свят, коли вона надто очищальна, плодюча й цілюща. Обряди купання, обливання, збирання роси й т. ін. дуже старі й різноманітні. Взагалі вода омиває людину від зла. Особливо в великій шані була вода самородних джерел ("жива вода"), самородних криничок і потоків (див. ст. 42).

Християнство спочатку сильно боролось з цим шануванням води, але не змогло його перемогти, і вкінці прийняло й осватило його, і в нас тепер ставлять каплички над криничками, джерельцями, потоками й т. ін., і власне тут часто появляються чудотворні Ікони. Хресні ходи до таких капличок особливо популярні в нас в Україні.

На Святих сонця шанувалася й вода, і це перейшло й до Християнства. На Святі народження сонця (пізніше Різдво) вода мала цілющу силу, і охочі в ній купалися, що робиться на Водохреща (на Йордані) й тепер. Богоявленська вода взагалі дуже цілюща, – нею окроплюють усі домові будинки і всю домову худобу, бо ця вода береже від злих сил. Цю воду зберігають звичайно круглий рік, аж до нової.

В Требнику Митрополита Петра Могили 1646-го року, в Чині Великого Освячення води на Богоявлення (6 січня) Священик вчитує велику й дуже стару освящальну Молитву Св. Софронія, Патріярха Єрусалимського († 641 або 644 р.), (подаю витяги в українському перекладі): "Сьогодні Благодать Пресвятого Духа в Виді Голубиному на води зійшла, сьогодні Хмари пускають з Небес дощ Правди для людства, сьогодні йорданські води перетворюються на цілющі. Господнім Пришестям сьогодні все створене напоюється таємними струмками, сьогодні людські гріхи Йорданськими водами омиваються, сьогодні вода, що за Мойсея була людям гірка, перетворюється в солодку Господнім Пришестям".

На закінченні, тричі дмухнувши на воду, Священик просить Господа: "Вчини Йорданську воду джерелом нетління, Даром Освячення, відпустом гріхів, зціленням недугів, на демонів згубною, для супротивних сил неприступною, ангольської сили наповненою. Щоб усі, що черпають її й причащаються, мали її на очищення душ і тілес, на зцілення пристрастей, на Освячення домів, і на всяку користь вибраною". Як бачимо в цій стародавній грецькій Богоявленській Молитві подано всі стародавні народні вірування про воду.

В ніч на Йордана, або в ніч під Новий рік, вода по всіх річках рівно-опівночі перетворюється в вино; пор. у вищеподаній Молитві: "Сьогодні гірка вода перетворюється в солодку". На Юрія дуже цілюща роса, чому люди росяться нею, і виганяють на неї й свою худобу, а пастуха обливають водою.

Обливання водою на Свята здавна відоме; у нас це "обливаний понеділок", – на Світлому тижні молодь обливає один одного, особливо дівчат, коли вертаються з Церкви; правда, цей звичай, "обливаний понеділок", позостався ще тільки в Західній Україні. Про це обливання свідчать у XVII віці докладно: Густинський Літопис, Боплан в "Опису України" 1650 р., Архимандрит Києво-Печерської Лаври Інокентій Гізель у своєму творі "Синопис" (коротка історія) 1674 р. й інші. В деяких місцевостях обливають тих, хто проспав Великодню Утрєню.

Проти цього обливання московський цар Петро I видав був 17 квітня 1721-го року наказа, забороняв його Духовний Регламент, але це нічого не помогло, – обливання таки позосталося й до сьогодні, більше в Україні Західній, а в Східній мало знане. У деяких місцях особливо намагаються облити Священика. Див. далі розділ IX ст. 288–289.

На Купайла так само купаються, а вогонь кладуть так, щоб, перескочивши через нього, попасти просто в воду, бо вона на Купайла сильно цілюща.

Вода має також і віщу силу, і по ній і на ній гадають, особливо на Святах. Дівчата дивляться в воду й можуть побачити свого судженого. Ввечері на Купайла пускали вінки на воду, й куди вінок попливе, в ту сторону дівчина вийде заміж; коли ж не попливе – заміж не піде; а коли вінок потоне, дівчина того року помре.

Християнство взяло воду під велику свою опіку, – бо шанування її було ще до нього, – навіть воду домову з колодязя. В Требнику маємо аж три Чини відносно колодязя: 1. Чин Благословення нового кладязя, 2. Чин о копанії кладязя й 3. Молитва над кладязем новим, в яких проситься Господа: "Отжени (від води колодязя) всякую сопротивную дїтель (дію), і дїйство діаволе, і всім приємлющим і піющим от нея, і миющимся єю даждь бути во здравіє, і зміненіє всякія страсти і недуга, і во ісцїленіє всякія болїзни".

Вода в Старому Заповіті мала велику ролю, і такою перейшла й до Завіту Нового, і Богоявленська вода вживається для Освячення всього

оскверненого, бо нечиста сила сильно боїться власне освяченої води; пор. приповідки: Боїться, як лорт свяченої води, Не боїться чорт кадила, але кропила, й т. ін.

З глибокої давнини по Церквах в *новомісяччя*, на початку нового місяця служився Чин Малого Освячення води. У православних греків цей Чин позостався й досі, а в нас його нема.³⁰

6. Повітря.

Остання стихія, повітря викликало увагу первісної людини тільки своїм відступленням від звичайного свого стану. *Вітер* звертав на себе завжди велику увагу, особливо людей приморських, впливав на життя людини, чому й постало в нас навіть окреме божество, – Стрибог, бог вітру, про якого розповім у наступному III розділі.

Про вітер склалося багато різних повір'їв. Напр. хто сильно свище, той викликає великий вітер Хто ж свище тихо й лагідно, той викликає тихий вітерець. Тому при віянні збіжжя звичайно тихенько присвистують, щоб вітер не пустував, а вів лагідно.

Символом вітру при заклинаннях завжди служить *дмухання*, – як вітер розгонить хмари, так дмухання, звичайно поєднане з плюванням, розгонить злі сили, або взагалі хоронить від різних злих духів. А *вихор*, на думку простого народу, це чортове весілля: "чорт з відьмою береться". Коли несеться вихор, кинь перехрещеною сокирою чи ножем, і вихор ушухне, а сокира чи ніж будуть скривавлені. Під час *бурі* й *грози* запалюють страсні або йорданські, а в Західній Україні ще й громничні (стрітенські) свічки, що відганяють страх від людини, а комини затикають, щоб до хати не вскочила нечиста сила, коли за нею женеться Перун, або Св. Ілля.

Марко Вовчок подає: "Була одного разу велика буря, – Гапка запалювала перед Божником свічечки, старий читав Молитви голосно" (III. 385).

Коли в горах бушує гірська метелиця, то це несеться дияволова мати.

Повітря завжди наповнене густо духами, серед яких багато є й злих, що отруюють його на шкоду людям та худобі. Так само багато є в повітрі духів, що можуть стримати дощ, або навпаки, давати його забагато. І люди здавна молилися й приносили жертви різним божкам повітря, щоб не псули його. Віра в повітряних богів – загальноіндоевропейська, повстала в глибоку давнину.

За давнім віруванням, що увійшло і в давні книжки, вітри – це чотири істоти, що дмуть з чотирьох боків світу (світ – чотирикутний). Звідси й часте наше прислів'я: "Йди собі на чотири вітри!" Старі малюнки малювали світ чотирикутним, і з чотирьох його боків намальовані чоловіки, що сильно дмуть; звідси й переконання, що вітрів чотири. Звідси й повне очоловічення вітру, яке звичайне в наших піснях, і яке знаходимо ще в "Слові о полку Ігореві" 1187-го року, де Ярославна звертається до Вітра-Вітрила, як до живої істоти. Було в нас і Свято

вітру, що святкувалося 15-го липня, на день Св. Кирика, коли не вільно робити біля сіна, бо вітер усе рознесе.

Церква з глибокої давнини взяла повітря під свої ревні моління, і молиться "о благорастворенії воздухів" за кожною своєю Службою. Апостол Павел у своєму Посланні до Єфесеян 2. 2 згадує "князя, що панує в повітрі", цебто диявола, а звідси це переконання ввійшло й до церковних Піснопінь; напр. у "Каноні молебному на ісход душі" (пісня 4) згадується диявол, як "воздушний князь". В Молитвах Требника часто згадується повітря, напр.: "Сія сімена, іже воздухом і дождем воспитати благоволив еси", "Да воздуха мирность подадеш" (Чин обхожденія полей), "Ізбави от воздуха смертного" (Молитва во еже благословити стадо), і т. інші.

Ось чому до Требника ввійшли й окремі Чини:

1. Молебное пініє, піваємое во время бездождя, 2. Молебное пініє, співаємое во время безведрия, егда дождь многий безгодно ідеть, і 3. Молебное пініє во время губительного повітря і смертоносния зарази. Від стану повітря залежить погода, а від погоди залежало життя первісної людини, тому його вірування густо населили духами з повітря.

7. Рослинний світ.

Деревопоклонство.

Декотрі з *дерев*, особливо великого розміру, сильно поважалися ще з глибокої давнини, і то в багатьох індоєвропейських народів. Такі дерева, як дуб, бук, липа й подібні, вважалися незвичайними, бо їх любили боги й жили на них. Почитання дуба загальновідоме. Персоніфікація дерев у казках, піснях, поговірках дуже поширена; пор. випадки в піснях-баладах, коли дерева говорять людською мовою, якщо їх хотять рубати.³¹

Костянтин Порфіророджений (911–945–959, De admin. 9) свідчить, що руси молилися й жертви приносили ("жерли") під великим дубом. Початковий Літопис (ПСРЛ I.263) подає, що поляни приносили жертви "рощенієм", цебто рослинами; те саме твердить Єпископ Кирило Турівський XII віку, а також і Літопис Густинський (ПСРЛ 11. 234, 257). Вказівками на стародавнє шанування дерева в нас позосталися й такі обрядові речі, як весільне вільце, купальське деревце, биття вербою у Вербну суботу й т. ін., – усе звичаї дуже давні.

Деревопоклонство, цебто поклонення "ращеніям" було в нас загальне; гаї та дерева вважалися священними, але про наш культ деревопоклонства знаємо мало. У своїй основі культ цей має, звичайно, сільськогосподарче значення. Священні дерева знані вже в семітів (пор. Прип. Соломонові 13. 16–17). Проф. Е. Аничков доводить, що на тому місці, де тепер знаходиться Києво-Печерська Лавра, давніше був священний гай, в якому стояли київські боги, а серед них, може, й Перун (Язичество и древняя Русь, ст. 324–325).

Перекази про дерева.

Коли дерево перестає родити, його на Різдво чи на Новий рік направляють ритуально: перев'язують перевеслом або клоччям, або роблять на ньому Хреста тістом. Крім цього, неродючому дереву на Новий рік погрожують зрубати, і воно, налякавшись, починає знову родити.

СВЯЩЕННЕ ДЕРЕВО.

Стародавня священна сосна біля села Кисельня, Тихвинського району, Ленінградської області.

Борис Грінченко так описує дерева за народними віруваннями ("Під тихими вербами", том II вид. 1963-го року):

"Як садовина не родить, то на Святий Вечір дідусь беруть сокиру та й ідуть до груші або до яблуні, та й нахвалюються, що рубатимуть: Як не родитимеш, то зрубаю і в піч уметаю, а попіл на вітер порозпускаю! – Дак воно злякається та й родить". 369–370.

"Дерева розмовляють. Вони все говорять проміж себе. Один чоловік та знав розбирати і звірячий, і пташиний, і травиний, і всякий голос... Дак,

було, йде він, а вони, *зілля*, проміж себе розмовляють. Я – каже одно – від того. А те: а я від того... Я від голови... я від любовощів... Так і розмовляють... Найбільше вночі... Зілечко до зілечка прихилиється, зілечко до зілечка озивається"...

"Усяка травинка на світі жива... От ходиш так, думаєш, – воно так собі, як камінь... Аж воно – живе, і чує, і розбирає... І земля чує, і трава чує, і дерево чує... А ми не чуємо їх... Може й вони мене не чують, тільки себе... І я серед них, як травинка, манюсінка травинка"... 370.

Про всі дерева існує багато різних оповідань та легенд, які вказують на їхній характер та ролі в житті людини.³² Багато є оповідань, що зв'язані з самоповішенням Юди та з робленням Хреста для Голготи. Коли робили Хреста для розп'яття Ісуса, то виявилось, що *сосна* нездатна ані на Хреста, ані на цв'яхи для нього; І Бог поблагословив її, і тому сосна вічно зелена й радісно шумить. Соснові шишки стали символом родючости та плодючости, і тому шишки печуться на весіллі.

Але цвяхи для Хреста зробили з *верби*, і вона стягла на себе незадоволення, чому завжди росте невибагливо, а в її вітах може ховатися й нечиста сила. Але з другого боку, через свою невибагливість, верба набула собі й пошану. Шанування розвиненої верби дуже давнє, ще дохристиянське, і воно перейшло в нас у відомі вдари вербою в Вербну суботу; можливо, що ці вдари – це магічне прогнання нечистої сили від людини: "Верба (в Галичині часто: лоза) б'є, не я б'ю". Верба відганяє від хати злі сили й хвороби. Верба ("під вербою") – стародавнє місце сходин молодих, і відгомонам цього було може те, що Степан Разин († 1671 р.), відомий повстанець проти Москви, позакривавши всі Церкви на Дону, наказав вінчати під вербою.³³ Плачуча верба з дуже давнього часу символ опечаленої матері або вдівства.

Коли зрадник Юда постановив повіситися, він перше пішов до *берези*, але вона налякалася й побіліла, проте не прийняла зрадника. Біла береза здавна стала символом дівочої чистоти. Нарешті Юда вдався до *осики* й вона прийняла Юду, і зрадник на ній повісився. Через це осика нечиста, проклята, і вічно дрижить і без вітру, а люди жахаються її й оминають.

Щоб мертвий відун не виходив із гробу й не шкодив людям, у могилу його вбивають осикового кілка. Осика вічно трепоче, чому в нас вона зветься ще й "трепета". Одного разу Христос проходив лугами, і всі дерева схилились перед Ним до землі, – не схилилася одна тільки осика. І, коли Христос поглянув на загорділу, вона налякалася, і з того часу вічно трепоче, чому й зветься трепетою.³⁴

Передання твердить, що на бузині повісили Великомученицю Варвару, тому *бузина* нечиста, і в ній сидить чорт. Бузини не годиться викопувати, щоб не дразнити нечистого.

Калина – символ дорослості дівчини, або повносілої жінки взагалі, чому червона калина часта в весільному ритуалі, де вона означає дівочу чистоту. Крім цього, червона калина – символ крові взагалі, а також

крові військової й війни, чому й стала їх символом. Комбатанти завжди сильно шанують калину.

В народніх оповіданнях дерево живе, і навіть розмовляє, і лісові сили розуміють їхню мову ("Лісова пісня" 14). Брати сире дерево з лісу не годиться, бо воно живе, і лісовик розгнівається і помститься (там само). Тому взагалі не можна різати сирого дерева, бо воно ж живе ("Л. пісня" 14). "Німого в лісі нема нічого!" (там само 15).

Плакуча *верба* – символ журби по багатьох землях, вона ж – символ журної вдовиці. Так само береза – символ смутку. Мак-видюк і *терлич* відганяють нечисту силу від хати ("Л. пісня" 11).

Лозина – також символ дівочости, гнучкості й сирітства. Пор.: Гнеться, як лоза.

Цікавий переказ про *райське* дерево, чи Дерево Життя, поширений в народніх оповіданнях і колядках. "А посреди Раю Древо Животное, еже есть божество, і приближается верх того древа до Небес. Древо то златовидно в огненной красоті; воно покриває вітвями весь Рай, імієть же листья от всіх дерев, і плоди тоже. Исходит от него сладкое благоуханіє (пахощі), а от корня его текуть млеком і медом 12 істочников"³⁵

Багато переказів про *мітичне дерево*. Воно росте на верху небесної нави, в царстві богів, а вітями сягає додолу. По цьому дереву бігає з землі на Небо білка й приносить богові звістки з землі. На ньому ростуть золоті яблука, а з листя капає запашна роса, а з коріння б'ють джерела золоте та срібне. Цей переказ частий в усій Європі.³⁶

Сухе дерево втрачає всю свою силу, і стає, за народніми віруваннями, сховищем нечистої сили, – в дуплі сухої верби чи сухої груші завжди замешкують чорти; пор. приказку: "Закохався, як чорт у суху грушу" (Номис, 168), або прокляття: А щоб ти повісився на сухій гілляці, чи: Учепився сухої верби!

У лісі живе і всім керує *лісовик* або полісун (пор. у римлян Сильван, з лат. *silva* – ліс). Це він кричить по лісі, здіймає галас, лякає людину, збиває її з дороги й змушує блукати. Він господар дерев, господар лісу.

Перетворення людини в дерево дуже поширене в українських віруваннях, і дуже часте воно в народніх оповіданнях та в нашій старшій літературі. Як знаємо, одним з перших творів Т. Шевченка була балада "Тополя" 1839 року, як закохана нещаслива чорнобрива

... на диво серед поля
Тополею стала.

І мавка в "Лісовій пісні" 1911 р. Лесі Українки раптом перетворюється у вербу з сухим листям та плакучим гіллям.

Зела.

Серед різних *зел* багато є такого, що почиталося вже в глибоку давнину, як цілюще або взагалі допоміжне, та тільки звичайні люди того

не знають. Відуни та відьми добре знають цю силу зілля, і часто користаються ним. Напр. *напороть* цвіте тільки раз на рік, опівночі під Івана Купайла; огненний цвіт цей показує сховані в землі скарби. Євшан зілля зцілює від винародовлення, і хто забуде свою батьківщину, воно пригадає.³⁷

Серед різних зел багато чудодійних та помічних, що лікують людину. Зібрані в певні дні, особливо в ніч під Івана Купайла, мають велику цілющу силу. А деякі зілля мають чудодійну силу: *розрив трава* дає доступ до всього міцно замкненого, *любисток* чи любі-мене привертає любов дівчини чи жінки. "Купати в любистку – будуть дівчата любити" (Левицьк., "Причепа").

Багато квітів та зел зв'язані з дівочтвом. Вічно зелений *барвінок*, свіжий і під снігом, це символ першого кохання та чистого шлюбу, чому він чистий в ритуалі, особливо весільному. З хрещатого барвінку на весіллі плетуть вінки, а в бойків збирання барвінку для весілля – окремий обряд (Вовк: Студії 237). Вінки з барвінку плетуть і на Похоронах, і на Родинах.

Рута завжди зелена, як і барвінок, і йде до дівочих прикрас. Рута, *м'ята* та барвінок – "щоб любилися, цілувалися", взагалі це дівочі рослини, і часті в ритуалі. Червона *рожа* – символ дівочої чистоти. *Васильки* так само вживаються в ритуалі; дівчата ними завітчуються й прикрашують Образи в хаті.

Є й легендарні квітки, напр. такі *братки* чи *Іван та Мар'я*: брат і сестра, не знаючи про своє родство, побралися, і за їхній тяжкий гріх ніщо їх не приймає для смерті:

Ходім, сестро, в темний ліс,
Нехай же нас звір поїсть...
А ліс каже: не прийму,
А звір каже: вижену...
Ходім, сестро, горою,
Розсіймося травою:
Будуть люди зілля брати,
Сестру з братом споминати, –
Я зацвіту жовтий цвіт,
Ти зацвітеш синій цвіт,
Буде слава на весь світ...

Звичай плести *вінки* й прикрашуватися ними, – це загальноіндоевропейський весняний звичай, а в нас він іде ще з доісторичного часу. Вінок з квітів, особливо червоних, це символ дівочої чистоти та дівування.

Лобода – символ нужди та вбогости, пор. приповідки: Ото ласа їда, – з часником лобода. Або: Зроби хату з лободи, до чужої не веде.

На привернення любові є багато різного зілля, напр.: *розмай* зілля, *терлич*, і ін. У О. Кобилянської на любов часто вживаються *матригуни*

Деякі зілля, коли їх носити при собі зашитими в сорочку чи в що інше, бережуть від злої сили. А часник від цього завжди охороняє. О. Кобилянська ("Земля" 105) розповідає: "Він боявся сили деякого зілля, яке, замовлене лихими словами й підкинене під яку річ або під товарину або й вулій, могло довести до великого нещастя, а не раз до смерті".

Зілля *дзвінець* розростається на пустій землі, його дуже мало, і воно має есхатологічне значення: Як зародить дзвінець, буде світу кінець.

Є й нечисті зілля. В *чортотолоху* сидить нечистий, і він полохав людей, як чорт. Нечиста сила водиться також у *будяках* та *крапиви*. Чарівниць та упирів палили вдавнину на *терновому* вогні.

Часник охороняє проти чарів та зроків, і взагалі проти злої сили. Це талісман, що хоронить людину проти всякого лиха та пошестей, особливо ж проти гадюк. Часник уживається і в ритуалі, напр. його вплітають до коси молодої перед Вінчанням.

Стародавня пошана до зілля, створеного на користь людям, і що може дати здоров'я, сильно відбилася і в церковному Требнику, і Церква освячує зілля (й плоди) на Маковея 1-го серпня), на Спаса (6-го серпня) і на першу Пречисту (15-го серпня). В Требнику вміщені й окремі дуже давні Молитви: 1. Єже освятити какое либо благовоннее зеліє, 2. На Благословеніє рути і прочих зелій ядомих, і 3. На Благословеніє зелія противу недугом.

В Молитвах цих просимо Господа про всякі зілля, що принесені до Храму: "Благослови і освяти, і рабов Твоїх сих, приємлющих зелія сія с сіменами, от всякія скверни очисти, і доми їх всякого благовонія ісповни, во еже бути сим і всім вірою хранящим я, і кадящимся іми в соблюденіє і ізбаву от всяких вражих прилогов і во отгнаніє всякого мечтанія, от діяства діаволя находящего".

"Молиміся, да от всіх їм кадящихся, кропящихся, на місті свого обиталища содержащих і полагающих є, ядущих, абіє сопротивний тілом і душам рабов Твоїх враг діавол отбіжить, і боліє Твоєму созданію ругатися, і їх возмущати і обідити не дерзнуть".

"Благослови, да каждо, іже ім покажден будеть или у себе імієть є, враг єму нічесоже вредити возможеть, в немже місті окропиться, здравіє принесеть, і да отступить, і да ужаснеться діавол, і ізбіжить, ніже дерзнуть прочее сія созданія вредити".

Як бачимо, Церква освятила вживання різного зела на лікування людини, і тим забрала це з рук волхвів і інших чарівників, що вдавнину тримали зіллярство в своїх руках, і тим тримало людей біля себе.

Як знаємо, вдавнину було багато рукописних "Травників" ("Гербаріїв") та ін. У Лексиконі 1627 р. Памви Беринда на ст. 337, виясняючи слово пружіє – коники, автор подає: "О сем чти Книгу, реченную: Корнукопіє".

Плоди та збіжжя.

Багато є різних оповідань і про *плоди* та *збіжжя*. Яблуко вважалося

символом родючости; як і зілля деякі, є й *яблука*, що дають Людині можливість відмолодитися, але дістати їх трудно, бо їх завжди стереже нечиста сила. *Жито* особливо поважалося, як правдивий середник до життя (жито від жити). Воно – символ плодючості, і тому часте в ритуалі, особливо весільному, і вживається або в зерні, або в снопах. Так, сніп жита вноситься в хату під Різдво, сніп жита ставиться в головах молодих при першій постелі, і т. ін. Червоний цвіт *маку* – символ дівочої чистоти, і йде на вінки.

"Нема цвіту кращого від маківочки,
Нема роду милішого від матіночки" (пісня).

Недозрілий мак забиває голову, тому й сам мак став синонімом глупоти: "Їж, дурню, бо це з маком" (приказка). *Гарбуз* – символ відмови, і дівчина, відмовляючи парбукові, за якого її сватають, дає йому гарбуза; звідси гарбуз і до легкої лайки ввійшов: Гарбуз твій матері.

Мед (нова форма: мід), як продукт роботящих бджіл, здавна поважається й уживається в ритуальних обрядах на весіллі, похоронах і ін. *Біб*, особливо сухий, сильно мулький, тому став символом дошкульності, пор. Висипати йому бобу! *Хміль* здавна служить символом родючости; коли молода йде до Церкви на Вінчання, мати обсипає її хмелем. *Просо*, *гречка* й *коноплі* віддавна мають і сексуальне значення, і то не тільки в нас, але і в багатьох інших народів; Венера серед своїх прізвищ мала й "просяна богиня". Гаряче парне просо, особливо на печі, чи пахкі коноплі та гречка тягли до себе чоловіків і жінок. Звідси й поговорка: Не пхай носа до чужого проса. Високі коноплі завжди давали добре сховище, тому й стали символом безпеки: Лізь у коноплі. Вискочив, як Василь з конопель.

Хліб іще з глибокої давнини в великій повазі.³⁹ Він основа життя, Божий Дар, на нього кажуть "Святий хліб", їсти хліб можна тільки з непокритою головою; при ньому не вільно лятись або що клясти. Коли хліб упаде на землю, його треба піднести, обдмухати, поцілувати й покласти на стіл: Святий хліб не може бути під ногами.

Як починають їсти цілий хліб, то ножем роблять на ньому Хреста і тоді вже ріжуть, – це є і в інших слов'янських народів. Коли сватають, мати приймає хліб, цілує його і кладе на стіл (П. Мирний II. 121). У стародавньому Збірнику XVIII в. читаю: "Гріх єсть лівою рукою ясти" (з мого Архіву ст. 2366).

Культ хліба в українців ще й тепер сильний, і він частий в ритуальних обрядах. Хліб – символ розмноження, тому він грає велику роль на весіллі. Він же символ щастя взагалі, і тому поважну нову людину зустрічають з хлібом, з хлібом ходять у Свята до поважаних людей. Обмін хлібом – ознака повної згоди, що позосталося на сватанні й дотепер. На заручинах молодих благословляють хлібом, і взагалі хліб уживається при батьківському Благословенні.

У "Волині" Харченка (І. 237) читаємо: "Дала шматок свіжого хліба. Максимцьо хліб поцілував, поцілував і тітку в руку". Харч. І. 237.

Весільний *коровай* – це ритуальний священний жертівний хліб, що заступив м'ясну жертву. Слово "коровай" порівнюють з санскрит. *kravja*, ст. сл. *кравай*, лат. *саго* – м'ясо, пор. і *крава* – корова, кров, литовське *karaiszis* – хліб, пиріг, а це ясно вказує, що коровай – весільна жертва богів. При неможливості повінчатися, молоді беруть шлюб обрядом благословення хлібом. Хліб в українців завжди має соняшну, круглу форму. Андріївська "*калата*" – це різдвяний хліб (див. далі). Хліб уживається також і на похоронах: покійному на труну в останню дорогу кладуть хліб, щоб мав чим жити в далекій подорожі.

Коли йдуть у гості на новосілля, неодмінно йдуть з хлібом, як символом багатства та щастя. Хліб – найголовніша їжа: Як є хліба край, то й під вербою Рай (приповідка). Хліб з глибокої давнини також і ознака пошани, тому поважаних людей стрічають хлібом. Хто їсть початок хліба, цебто край, яким він горнеться до другого, т. зв. "цілушку", того будуть цілувати дівчата чи хлопці.

Так само поважається й *сіль*, і часто вживається неодмінно при хлібі, напр. при Благословеннях, зустрічах і т. ін., і взагалі сіль часта при ритуальних обрядах. Крім цього, сіль охороняє від чарів. Поважання солі йде в нас іще з Чорноморсько-дунайської доби нашого життя, коли солі в нас було подостатку.

Поле з усім, що на ньому, Церква так само дуже рано взяла в свою опіку, і в Требнику маємо: 1. Молитва над сіянієм. 2. Чин, биваємий на нивах, ілі вертограді (в садку), аще случиться вредитися от гадів ілі іних видів, і 3. Чин обхожденія полей насіяних. Тут просимо Господа про поля: "Сохрани є неврежденно от всякого чарованія і обаянія, і коварства лукавих человек". "Низпосли Святого Ангела Твоего, да сохранить от всіх напастей диавольских".

Стародавні предки наші вірили в богів і духів, що керують деревами; але в Требнику, в "Молитві во еже устроїти корабль" подається християнський погляд: "Сам, Владико всіх, благоволиш бездушними деревеси правити".

8. Звіриний світ.

Загальні відомості. Тотем.

Первісна людина жила часто по лісах, і постійно мала тісну стичність зо звіриною. Власне довкільна звірина найбільше не давала людині спокою, і змушувала її думати про себе.

Шанування звірів, особливо великих і сильних, розпочалося з глибокої давнини. Деякі звірі ставали вірними покровителями людини, коли з ними вміло складувано умову чи дружбу. Такі звірі, як захисники певного роду чи племені, звалися *тотемами*.

Тотемізм розвивався дуже поволі, і залишки його позостались скрізь, а

також і в нас, хоч і малі. Тотема не можна було вбивати, – йому треба завжди годити й належно годувати, за що він допомагає, або хоч не шкодить. Шанування звірів було ще й у тому, що поважні люди приймали собі якусь звіринну назву, напр. у "Слові о полку Ігореві" князь зветься Туром, а звіриних прізвищ у нас і тепер дуже багато, напр.: Вовк, Лев, Лисиця, Зайців, Заєць, Півень, Курочка й багато інших.

Стародавня стаття: "Толкованіє имен человеческих" подає, що люди часто вживають імена вовчі замість агничих. Хто приймає вовче ім'я, той "вмісто світа тму удержав, душу свою погубит" (Алфавит поч. XVII в. ч. 72, бібліотека М. Іларіона).

В епоху тотемізму постала велика персоніфікація звірів, що відбилося і в самій мові; пор. наші вирази: лисичка-сестричка, вовчик-братик, дядько-медвідь і т. ін. Це уособлення звірів ясно вказує і на спосіб життя, – на ліс та на ловецьке заняття.

По наших казках, піснях завжди бачимо повну персоніфікацію всіх звірів; пор. епос Івана Франка: "Лис Микита" (у німців "Райнеке Лис"). Та й тепер, вірить народ, усі звірі й птахи говорять, тільки мови їхньої людина не знає, але добре розуміють її всякі відуні та ворожбити. Під Новий Рік (або під Йордан) вся домова худоба говорить, особливо воли, корови та коні, і коли господар прислухається, може почути й оповідання про себе та про свою долю. За якийсь прогріх худоби Бог відібрав їм дара мови, але нашу мову худоба часто розуміє.

Вдавніну було немало й усяких писаних праць про звірів, це "Бестіярії", що сіяли серед людства різні легенди про звірів; так само й "Фізіолог", що був поширений у нас, наповнений легендами про звірів, і багато з цього поширилося ще й тепер серед народного знання та вірування. Його охоче читали, а в XVI-XVII віках наша Церква легенди про звірів ширила в своїх проповідях.

Так, славний наш проповідник Іоаникій Галятовський († 1688 р.) у своєму творі "Наука албо способ зложеня казаня" 1659 р. повчав Священиків, що для проповідей "треба читати книги о звірях, птахх, гадах, рибах, деревах, зелах, каміннях і розмаїтих водах, которії в морі, в ріках, в студнях і на інших місцях знайдуються, і уважати їх натуру, і тоє собі нотувати і аплікувати (додавати) до своєї речі, которую повідати хочеш". І справді, в друкованих проповідях XVI-XVII віків знаходимо багато різних легенд про звіриний світ.⁴⁰

Звірина завжди сильно вдячна за зроблену їй ласку, і оповідань про це багато по всьому світі, а особливо в Життях Святих, що завжди близько жили зо звіриною. Багато також легенд про перетворення людини на звірину чи птаха. Взагалі звіриний світ переповнений легендами.⁴¹

Окремі звірі й худоба.

Козел мав у нас обрядове значення, і здавна брав уділ у святкових забавах, – його самого, або з медведем, водили на Святих по хатах і бавили гостей, проти чого Церква здавна виступала. *Коза* була символом

урожаю, й на Святих співали:

Де коза туп-туп,
Там жита сім куп,
Де коза рогом,
Там жито стогом,
Де коза хвостом,
Там жито кустом.⁴²

У культ тотема взагалі входило *перерядження* тотемом, танці та гри, яким було в нас ходження з козою чи медведем Різдвяними Святами; звичайно, це залишок тотемізму стародавніх часів.

Поважання деякої звірини бачимо з позосталих наших обрядів. Від шанування *венра* полишився в нас звичай колоти його на Різдво, й мати свинячі ковбаси та кишки, як жертвні. Правда, пізніше *свиня* стала нечистою твариною, на якій їздять дияволи, або перекидаються в неї. Так, у Початковому Літопису під 1074-м роком розповідається, що один старець "виді біса єдиного сідаша на свині, а другия тянуша около его" (ПСРЛ I. 82). У народній символіці свиня стала символом нерозбірливості, а то й нерозуму, а звідси й приповідка: Знав добре Біг, що не дав свині ріг.

Лис завжди виступає, як хитрун, звідси поговорка: хитрий як лис. *Вовк* – символ швидкості бігу героїв, як і сокіл; пор. у "Слові о полку Ігореві": "Вої скачють, аки сірії волці по полю". Своєю ненажерливістю вовк здавна символ голоду: Голодний, як вовк. *Заєць* у всіх народів став символом боягузтва, пор.: Такий відважний, як заєць. І коли заєць перебіжить дорогу, то не на добре. Так само *ведмідь* – символ недотепи, звідси говоримо: Зробив ведмежу прислугу; народня назва його – Михайло.

Давніше в Україні водилися до XVI віку *тури*, дикі бики, напр. їх знає "Слово о полку Ігореві" 1187 року; *тур* – символ сили, відваги та мужности, часті й тепер у народніх творах.⁴³

Собака (чи *пес*) з глибокої давнини стала символом вірності, бо справді завжди вірно відданий своєму господареві, а звідси й примівка: Вірний, як собака (Зах. Укр.: як *пес*).

Коли собака виє, а голову держить угору, то перед вовком, що десь його чує. А коли голова опущена до землі – то віщує смерть (Кобилянська: "Земля" 262).

"Одної темної ночі на дворі завилала собака, за нею друга... І зараз же почався пожег! (Короленко: Історія мого сучасника, 1954 р. ст. 226, том 5).

Собаки щоночі вили – вмирушого чули (Мирний II. 347).

"Гавкаючи, собака вибірує все зле" (Харчук: "Волинь" I. 284).

Коли *кіт* покине свій дім, то на нещастя.

Баран чи вівця стали символом невинности, особливо супроти вовка; звідси й християнський символ: Агнець Божий, цебто Христос.

Здавна в нас повно легендарних оповідань про різних звірів, джерелом яких були давні "Фізіологи", або й свої стародавні перекази. Так, *левиця* приводить мертве левиня, а батько-лев оживлює його своїм духом, і цього переказа наші проповідники часто використовували, як символ воскресення. *Гадюка* постить 40 день і ночей, поки скине своє линовище (по-старому "сволочь", а з нього пішла лайка). *Саламандра* гасить вогонь, чому й стала в нас покровительською протипожежних робіт.

Цікаво, що кінь у найдавніших пам'ятках більшої ролі не грає, але стає частим і улюбленим за козацької доби. Але з давнього часу кінь, особливо вороний чи баский, став символом швидкості, тому вдавнину були відомі й крилаті коні, що по-зосталися дотепер у наших народніх творах, особливо в казках. Кінь може бути й віщим і чудесним, і вірно служить своєму панові. Коли треба добре коня виїздити, то в легендах це робить Св. Юрій.

Домова *худоба* з найдавнішого часу була й є у великій пошані українського народу, – це члени родини, що працюють на неї. Худобу не забувають під час великих Свят: її обкаджують ладаном і окроплюють Йорданською водою, на Великдень гуцули й тепер христосуються з нею. Як покійника виносять із хати, випускають із хлівів чи приганяють з поля всю худобу, щоб попрощалась зо своїм газдою (господарем).

Перевернений вовною назовні кожух, як худобина, накликає врожай та достаток. Для Похорону вживають *волів* з найдавнішого часу, – це загальноарійський звичай. *Бик* – символ творення, парубок, *віл* – чоловік, *телиця* – дівчина, *корова* – жінка, земля; така символіка переповнює весільні пісні й наші приповідки: До чого бик звик, те й волом рик, або: Горе тобі, воле, коли тебе корова коле.

Деяка звірина, особливо *чорна*, напр. чорна собака, чорний кіт, можуть сильно шкодити людині, бо в них звичайно сидить біс. Коли чорна собака, кіт, лис або заєць перебіжить кому дорогу, це зла ознака, і не поведеться цій людині. Коли звір кричить, це теж зла ознака, як видно те вже в "Слові о полку Ігореві". Лисяче брехання чи виття завжди віщує лихо, як це у "Слові": Лисиці брешуть на черлення щити. А вже коли собака віє вночі, то це на нещастя, або й на покійника.

Коли в лісі гине якась велика звірина (а вона на смерть усе ховається в гушавину, щоб бути самотньою), це неодмінно відіб'ється й поміж людьми, добрим чи злим, але несподіванкою; звідси приповідка при несподіванках: "Щось велике в лісі здохло!" Взагалі, звірина може віщувати; напр. коли кіт треться біля ніг або вмивається, – гостей ворожить. Звірині молоко має чудодійну силу, злу чи добру, і це сильний середник при чаруванні.

Як *курка* заспіває півнем – на нещастя. Б. Грінченко (вид. 1963 р. т. II) пише: "Ох, лишечко, лишечко! Не дурно ж у мене зозуляста *курка* півнем співала: оце ж воно й сталося!... Я так і вгадувала, що буде нещастя: або пошесть, або голод, або війна"... 550.

Домовий скот був завжди в великій опіці наших предків, і про нього існує велика сила найрізніших вірувань. Скотарство було сильно розвинене, і скот поважався за членів родини й підпадав опіці й охороні домового бога. Нечиста сила або зла людина, коли хоче пошкодити господареві, починає зоч шкоди його худобі. Волхви й різні чарівники вміли допомагати скотині, і тим підтримували свій авторитет. У наших гуцулів у Карпатах давні вірування про худобу (маржину) позосталися в повній свіжості ще й тепер (пор. "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського).

Християнство мусіло рахуватися з таким близьким стосунком людини до свого домового скота, і взяло його під свою опіку. В Требнику знаходимо аж три давні Чини для домового скота: 1. Чин Благословенія огради скотов, сиріч стайні, 2. Молитва во еже благословити стадо, і 3. Чин противу губительству скотов. Церква просить Господа, "да не ізволиши погинути скотом, без них же человеческий род воспитатися не может", і молиться, "о еже всякія козни отгнати, і всякеє чародійство от сея огради ізвергсти", "Ізбави стадо от насилія діаволя, і от всякого навіта врагов, і воздуха смертного, всякую зависть, і іскушеніє, чаровства же і волшебства, от дійства находящего діавольского, отгоняя от него". "Ти, Боже, от сих скотов всякія лесті сатаніни отжени, сотвори здраву пищу, отжени сатанинство, да угаснеть в них всякая вдасть діаволя. Сохрани я (їх) от злости іли рвенія людеѣ злобних, от обаваній чародієв, діаволов, чародієв і нечистих духов".

Для скотини, особливо для корів, здавна дуже помічна *сіль*, і її додають скотині до їжі ще й тепер. Цікаво, що в Требнику є особлива "Молитва над солею", а в "Чині Благословенія огради скотов" про це молиться: "Владико, Отче Святий, сохрани сія скоти сею тварією соли, жоже о імені Твоєм благословлю і сим скотом подательство творю".

В Требнику в "Чині на нивах" є стародавнє "Заклинаніє Св. Мученика Трифона", а в ньому згадується "Ангел Божий, іже над звірьми".

"Блаженний, хто й скоти милує", – це завжди пам'ятається серед українського народу, і добрий господар вважає гріхом непотрібно мучити свою худобину, напр. не буде їхати на перевантаженій фірі, коли може йти пішки. Милування худоби наказує вже "Руська Правда" XII віку.

Птахи.

Так само в народньому віруванні повно легенд і про *птахів*. Деякі птахи, особливо великі й сильні, як орел, сокіл і ін., сильно поважалися, як символ сили. Птаство в народніх творах завжди антропоморфується, розуміє людську мову й розмовляє.

Зозуля (старе: зегзиця) – символ суму та вдівства. Вона віщує весну, бо в неї оселяється весняне божество. Це віщий птах, тому пророкує людині число позосталих літ життя, пор.: То тобі зозуля накувала.

Пор. у "Кобзарі" Т. Шевченка: "Зозуля кувала, правдоньку казала, –

буду сто літ жити!" ст. 93 вид. 1947 р.) У "Лісовій пісні" 12 Л. Українка про зозульку подає: "Зозулька масличко сколотить, в червоні черевички убереться і людям одмірятиме літа".

Кує зозуля тільки на весні, від Благовіщення до Івана, а як викинеться ячмінний колос, вона ним "подавиться", перестає кувати.

Народні оповідання переказують, що зозуля вбила свого чоловіка зозуля, як перелітали море, а тому Бог покарав її: вона не має пари й не в'є "власного гнізда, а підкидає свої яйця до чужих гнізд.⁴⁴ Друга легенда, навпаки, розповідає, що *зозул* сам покинув зозулю, і вона стала символом вічної вдовиці чи засмученої жінки; тому в "Слові о полку Ігореві" "Ярославна зегзицею рано кичеть". Коли весною вперше почуєш кування зозулі, а в кишені є гроші, то щаститиме тобі цілий рік.

За оповіданням Б. Грінченка "Під тихими вербами" 1901 року ст. 375 *зозуля* постала так: "Князівна та закохалася в козака. А князь того не знав, бо якби знав, то і в темницю дочку завдав би. Дак вони зійдуться в гаю нищечком та й сидять там, цілуються-милуються... То сміються, з закоханничка свого радіючи, то плачуть, свою нещасливу долю згадуючи. А самі такі – як сонечко... А батько князь ішою гаєм, як чорна хмара... Вже довідався!... А козак, лиха не чуючи, до неї й каже: "Ти ж моя зозуленька!" та й пригорнув. А князь як кине туди: "Будь же – каже – ти, проклята, навіки зозулею!" Дак вона – пурх! та й полетіла з рук у козака... І літає тепер пташкою-сиротою, та й плаче"... 375.

Так само й *чайка* – символ засмученої жінки, що стала чайкою по смерті свого чоловіка, і взята чи то Богданом Хмельницьким, чи Мазепою за символа матері – України, що вивела діти при битій дорозі; взагалі вона – символ матірнього побивання за дітьми. Символом тужної жінки являється також і *горлиця*, *перепілка* та *лебідка*.

Голуби в багатьох народів символ щирої й ніжної та вічної любови: Любляться, як голубів пара, тому фігурками голубів оздоблюють коровай. *Лебідь* часом віщує й лихо, коли кричить. *Каня* п'є тільки дощ, а не готову воду, тому й приповідка: Виглядає, як каня дощу. *Качка* – символ забарности, несли: Бодай тебе качка копнула!

Соловейко сильно скрізь поширений, і про нього повно легенд та оповідань. Ось одна:

"Соловейко був колись людиною, та став пташкою. Одна мати та прокляла своїх діток – сина й дочку, що вбили її мужа – вужа. Синок каже: "Не вбивай, сестро!" А сестра не послухала, вбила. За те мати й прокляла їх. Синові ж каже: "Лети ти, сину, сірим соловейком, та щебечи людям і пізно і раненько, щоб тебе люди слухали й ненаслуhalись". А ти, каже, дочко, стань жалкою кропивою, щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали". .. От, син полетів соловейком, а дочка стала кропивою"...⁴⁵

Коли Христос помер на Хресті, і прийшли воїни перебити голінки, то *горобці* все кричали: "Жив – жив!" І голінки перебили. А голуб: "Умер!"

Через це голуби в людській пошані, а горобці мусять по смітниках шукати собі поживи.⁴⁶ На зиму на Семена горобців забирає до себе чорт, тому стає їх мало.

Яструб, коршак – символ хижацтва. *Ворона* – роззява. *Ластівка* – символ весни, її не вільно брати до рук, а хто візьме, того обсяде ластовиння. Де ластівочка покладе собі кубельце, там буде щастя. На Семена ластівочки ховаються по криницях, позціплювавшись лапками.

Бджола – "Божа пташка" (Номис, 9), або "Божа мушка", захавити її гріх. Вона освячує й свій мед, що стає необхідним у святкових обрядах, напр. у Різдвяній куті, або в церковному коливі на Похоронах чи поминках. Бджолярство – Святе зайняття, пасіка – Святе місце, а пасічник – побожна людина. Віск, як виріб бджолиний, також Святий» тому тільки він іде на церковні свічки. Наші предки любили "бортництво" (борт – улик з дерев'яного дупла) й жили з нього, і мед у їхньому житті грав показну роль. Взагалі бджола – символ працьовитости: Будь робоча, як бджола (приказка).

Церква так само любовно поставилася до бджіл, і взяла їх під свою опіку. До Требника внесено два Чини про бджіл: 1. "Чин Благословенія пчел" і 2. "Благословеніє роєв пчельних, во улія нова всажденних". Церква молиться: "Да разоряться і погигнуть вся обаянія, аще кая суть на місті сем",.. бо пасіка мусить бути місцем чистим від злої сили,, диявольської й людської, "да явиться неподвижным многими лукавстви, і непоколебим зазорним обаянії, от всякого коварства волшебного сохранен". Святий Пророк Іван Хреститель, що жив на пустині диким медом та акридами, узятий Церквою за охоронця бджіл і пасік, а пізніше такими стали Св. Зосима і Саватій (Соловецькі), і їхні Ікони держать по пасіках.

Сонечко чи Божа корівка, коли посадити на руку, злітає в тому напрямі, куди дівчина заміж піде.

Деякі птахи з глибокої давнини стали лиховісними, напр. *ворон* чи *ворона*, а також *галка*, що можуть накаркати біду. Пор. у "Слові о полку Ігореві": "Часто ворони граяху (крякали), трупья собі ділячи... Всю ніч звечора бусові ворони везграяху"; а поганий половчин зветься тут чорним вороном. Коли Ігореві війська йшли на Дін, то попереду їх бігли чорні зграї галок (галиці стади), віщуючи біду або смерть.

Сова, коли кричить, то це на біду, і таке повір'я існує в Україні ще й сьогодні. Напр. Харченко в "Волині" 1964 р. т. I. 126 подає: "Не на добре сова кричить, – видно, біду накликає".

У "Землі" О. Кобилянська розповідає: "У день перед смертю чорні ворони окружували безнастанно криту хату, мов би там лежав труп і ждав на них довго"... "Не дурно перелетів мені чорний ворон дорогу, – тут має бути або моя смерть, або я не витримаю" (ст. 190).

Крук – трупожер, і віщує лихо; так само й *коршак*. Ворони віщують і погоду: Ворони крячуть – зміну погоди бачуть (приповідка). Так само

сова або пугач вночі своїм криком ввіщують лихо та нещастя, а то й смерть. Сорока стрекоче, бо гостей хоче, сорока стрекоче – новина буде, але не все добра, пор. у "Слові о полку Ігореві": "Не сороки встріскотали" коли за втікаючим Ігорем погнався Гза з Кончаком. Так само й "Орли клетом на кості зовуть".

Про орла Лексикон 1627 р. на ст. 150 подає: "Орел – птах, который на пятсотное лѣто обновляется в источниѣхъ воднѣхъ, паки юн бывает".

Коли миша з'їзсть щось Святе, напр. кришки з паски, вона перетворюється в кажана (лилика).

Сокіл завжди символ хоробрости та скорости, й дуже далеко бачить.

Деякі птахи допомагають людині проти злої сили, – таким здавна є півень. Коли він проспівас північ, то заганяє тим усяку нечисту силу по своїх місцях, і вона мусить кидати наш світ. Лякає півень і мерців, і, побачивши півня, вони втікають до своїх могил, чому на цвинтарях-кладовищах у нас звичайно фігури з бляшаним півнем на них: мерлець побачить півня і сховається назад у могилу.

Півень кілька раз на добу співає, а особливо опівночі й над ранком; коли він заспіває невчасно, це на зміну погоди. Півень прикрашує обійстя – хату: Без півня хата глуха, каже приповідка. "Червоний півень" здавна став символом пожежу, підпалу; пустити "червоного півня", – це підпалити хату.

Про те, чому "кур" (півень) конче співає певного часу, були оповідання вже з давнього часу. Хронограф XVII в. (Барсова) вияснює так: Кожного дня доручує Бог стам Анголам зодягати сонце, і зараз огненні птахи небесні, що звуться фінікси та халендрії, літають перед сонцем, мочають свої крила по дев'яти десятикратно в океанській воді, і кроплять крилами, і цим гасять сонце, щоб воно не попало промінням усього світу. І обгорають від соняшного вогню тим птахам крилля, і вони стають голі, як поскоблені.

А як зайде сонце, тоді ті птахи купаються в великій океанській річці, і знову відновлюються і опірюються їхні крилля. Ось тому й півень зветься куrom, і він має під своїми крильми біле перо тих небесних птахів, і коли сонце йде від заходу на схід, тоді те перо свербить у півня. Коли ж Анголи несуть одержу від Престолу, тоді півень зачухається, і, відкривши очі, прокидається, повідомляє тим небесним птахам бій, плеще своїми крильми, і звіщає світові воскресення.

А інше оповідання пояснює так: "Сонце ходить у повітрі вдень і вночі, і низько летить по океану, не замочившись. А в океані є кур (півень), що має голову до Небес, а море йому по коліна. Коли сонце вмивається в океані, тоді вода захвилюється, і хвилі починають бити кура (півня) по пір'ї. А він, очутившись від хвилі, кричить "кукуруку!", що значить: "Світлодавче Господи, подай мирові Світло!". І коли те заспіває, тоді всі півні співають одного часу по всій вселенній" (рукопис 1531 р.).⁴⁷ З глибокої давнини півень уважався в нас за птаха жертвенного; з давнини

ж по ньому гадають.

З дуже давнього часу в нас поширене поважання *бузька* чи *бусла* (боцяна, чорногозу), як символа праці й прив'язаности. Займати бусла не вільно, а то він хату спалить. Де він покладе своє кубло, тій хаті все буде щастити; та й сам бузько для гнізда обирає собі хату спокійну й побожну. Бо бусел – птах побожний.

Бусел завжди пильно береже свою оселю, на якій він сидить. "На клуню часто кладуть старе колесо, – щоб бусли кубло клали, бо це береже клуню від пожежі" (Вовк Ф.: Антропологія 113). Бусли вилітають на зиму в Ірій, а на весну вертаються неодмінно на своє попереднє кубло.

Наш поет П. Филипович про це пише:

Шануй гніздо старого чорногозу, –
Він стереже і клуню, і стіжка.

Горобець – як уже сказано вище ст. 73, здавна має недобру славу. Стара легенда оповідає, що коли Ісус мучився на Хресті, то воїни ходили й розглядали, хто на Голготі ще живий. Коли підійшли до Христа, то горобці відразу зацвірінькали: "Жив-жив! Жив-жив!" Цим горобці показали, що Ісус ще живий, і Йому поперебивали голінки... Через це горобця часто мучать, особливо діти... ("Чорна Рада" П. Куліша, ст. 184).

Пугач звичайно провіщає смерть. У "Кобзарі" Т. Шевченка: Пугач над стріхою в вікно завие (вид. 1947 р. ст. 214), – на смерть.

Так само й *сичі*: "Сичі вночі недобре віщують на коморі" ("Кобзар" 129).

Сорока на своєму довгому хвості звичайно віщує новини.

Цвіркун в хаті шанується. "Люди твердять: цвіркун у хаті – щастю бути" (Рибак ст. 526). "Коли співає цвіркун під час розмови про справу, – добра прикмета" (там само 319).

Плазуни.

Багато є різних переказів про *плазунів*. З *гадюки* виростають чорти, і тому вона нечиста. Усі гади на Чесного Хреста ховаються до свого Вирію, а тому небезпечно цього дня йти до лісу. Але від гадюки відрізняється вуж, – він сильно допомагає тій хаті, де живе, і приносить їй щастя, тому вбивати його не вільно.⁴⁸ Навпаки, гадюка дуже шкідлива, особливо т. зв. *полоз* (згадується в "Слові"), і за її забиття відпускається сім тяжких гріхів. Убити гадюку – це ніби сім Літургій прослухати. Заклинання на злих плазунів відоме з найдавнішого часу. Напр. Біблія в Книзі Єремії 8. 17 згадує про закляття на вужів та гадюк:

Бо ось я пошлю проти вас
тих вужів та гадж,
що немає закляття на них,
і вони вас кусатимуть, каже Господь.

Так само й легендарний змії може сильно шкодити людині. Вогненний змії чи дракон, звичайно багатоголовий, частий в народніх віруваннях, і часто виступає, як зла сила, як демон. Такі змії нападають на сонце чи на місяця, й тоді стають затьми. Люблять такі змії засісти в якомусь озері біля міста, і пожирати людей, вимагаючи собі ще й царівни. Власне такого багатоголового змія вбив Св. Юрій.⁴⁹ По ночах змії літає до деяких жінок і з ними живе. Взагалі ж полове співжиття жінок зо звіриною в переказах не рідке. Змії, живучи з жінкою, сильно її сушить, і є приміта: якщо жінка суха, аж світиться, то певна ознака, що до неї ночами літає змії.

Етнографічний матеріал дає багато оповідань про співжиття зо змієм, те саме дають і письменники. Напр. П. Мирний, "Хіба ревуть воли": "Казали, що до Мотрі кожної ночі змії у димар літає" 18. Нечуй: "Одна жінка бачила на свої очі, як огневий змії упав у вивід над хатою" І. 133.

Взагалі змії – постійна погроза світу, чому з ними борються лицарі – герої, а особливо Святі: Юрій, Димитрій та Феодор. *Змієборство* – це давній і дуже поширений мотив у наших казках та легендах. Сюди належить і наша стародавня легенда про київського змієборця Кирила Кожем'яку, що забив змія, який вимагав собі великої людської данини й щоденно пожирав усіх.

Християнство перетворило змія на нечисту силу, а то й на простого перелесника. Постає змії з тієї гадюки, що сім літ не чує ані людського голосу, ані дзвону, тоді в гадюки виростають крила, і за сім літ вона стає змієм.

Легенди про змія відомі багатьом народам, і на утворенні їх знати багато найрізніших впливів.⁵⁰

Про віру в оборотництво подаю далі, в розділі VI: Відунство, ст. 184–187.

Дуже часто пізнають погоду по птахих чи по худобі. Напр. Коли ворони понадуваються, – то на мороз. Як гусак ховає носа, то на холод. Поговорка: Надувся, як кулик на вітер (М. .Вовчок II. 83, III. 281). У "Люборацьких" Свидницького 4: "Знать на вітерець збиралось, бо свиня попала шлею в зуби й почала тормосить".

На зиму пташинний світ відлітає в Ірій чи Вірій, а на весну вертається назад. Пророк Єремія 8. 7 вже подає про це:

І відає бусел у повітрі
умовлений час свій,
а горлиця й ластівка та журавель
стережуть час прилету свого.

Про Вірій розповідаю далі, в розділі VIII.

9. Дивовижні звірі та птахи.

У давнину було багато оповідань про різних дивовижних звірів та птахів, і ці оповідання були по різних рукописних збірниках, словниках і

ін. книгах. Для прикладу я подам деякі оповідання з друкованого Лексиса Лаврентія Зізання 1596-го року.

"Гієна єсть звір дикий а окрутний, которий, пршедши до пастухів, пристосовуєть свой голос до чоловічого, і перевикаєть імена пастушії, і на змордованій пси нападши, поїдаєть їх" (Лист 215).

"Онокротал – птах, подобний кшталтом (видом) лебедеві, которий писк уложивши в воду, гукаєть як осел, гупач, гуковище" (Лист 215).

"Онокентавр – звір ніякісь, от голови як чоловік, а от ног як осел. По словенску китоврас (Лист 215).

"Неясыт, по грецку пелекан, – птах єсть в Єгипті, подобний бусюлові, которий в пустині рад мешкати, которому змії врогують, і діти его умерщвляють. А он, прилетівши, клюєтьсє в перси (груди) свої і кров іспускаєть на них, і так оживають" (Лист 20).

Не мало подає оповідань про дивовижних звірів, птахів і ін. також київський "Лексикон славенороскій" 1627 р. Ієромонаха Памви Беринди. Ось хоч трохи:

"Івин" – птах, ужами кормячийсє, боцянові подобний" (ст. 412).

"Саламандра – бестійка вел(ика) як ящорка. Так зимна, же огнем жиєть й пломень гасит" (стр. 450).

"Сирена – див морський: до пояса стан паняньський, а далій рибій" (стр. 454).

"Скилла – звіря морское, о шести голов песіх, а постать красної невісти. А остаток тіла уж. В тісном місці живєть, где і харивдист, тоєсть тісное море, где як вир пожираєть кораблі" (стр. 455).

"Хімера – коза, спереду лев, а ззаду змії, а в середині хімера".

Різні Збірники та Словники також подають багато оповідань про дивовижні рослини, дерева та явища природи. Напр. той же Лексис 1596-го року Лавріна Зізання подає:

"Драчіє єсть хоїна, которая, в вині зварена, злічуєть уха, ропи полии й очи уразовії, то єст раненні албо ударенні". (Лист 12). Це *драч*, колючий кущ (Б. Грінченко І. 441). Алфавит початку XVII ст. на л. 1245 дає те саме.

"Сморщ – оболук, которий, з Неба спустившисє, воду з моря смокчет, і если корабль набігнет на тоє місце, то і корабль з людми порвет, а потом пустит, й розобет корабль" (Лист 27). Це смерч, вихор на морі. В Алфавиті початку XVII ст. це *смерчь* на ст. 320.

[ОБ]

III.

УКРАЇНСЬКА МІТОЛОГІЯ.

I. СЛОВ'ЯНСЬКА МІТОЛОГІЯ.

1. Зложення мітології.

У розвої первісних вірувань звичайно було так, окремі явища природи уособнювалися, і з бігом віків перетворювалися в окремих самостійних богів. У деяких народів, напр. у греків чи римлян, ця антропоморфізація (очоловічення) окремих явищ природи й життя з бігом часу дробилася все більше та далі, чому через це постало багато окремих богів. Про богів з часом народжувалося все більше різних оповідань, мітів (по стародавньому – кошун), що в кінці склалися в певну систему, *мітологію*. Кожен бог-божок мав свій окреслений родовід, чому вони спочатку не плуталися один з одним.

Звичайно, щоб говорити про українську дохристиянську мітологію, ми не маємо ще потрібного матеріалу, а той, що є, ще не опрацьований належно, – можемо говорити про мітологію всеслов'янську, і вже на її тлі виділювати й українську. Питання своєї мітології розроблені в нас мало, а цілих систем і зовсім нема, хоч матеріалу зібрано вже досить.

Як ішов розвій Київського Олімпу, знаємо мало. Треба думати, що він починався від єдиного бога Неба й Світла, і йшов до окремих богів природи, цебто окремі явища природи потроху уособнювалися й перетворювалися в окремих богів, – так постали, певне, боги: Перун, Дажьбог, Хорс, Велес і ін., а початковим богом був у нас може Сварог.

Слов'янська мітологія мало розвинена, і не відлилася в таку стройну систему, як, скажемо, мітологія грецька чи римська. Генеалогії, родоводу слов'янських богів, – не знаємо, – боги сильно плутаються між собою. Кидається в вічі, що в нас мало богинь, а Лада та Мокоша неясні.

У слов'ян балтійських, навпаки, мітологія була розвинена значно сильніше, як у інших. Слов'яни, а з ними й ми, були многобожниками; розуміння Одного Бога хоч і було в окремих одиниць, але маси того не знали.

Правда, у Початковому Літопису під 1114 р. (Іпат. ст. 200) знаходимо спробу дати на основі грецького Хронографа початкову генеалогію богів: "Прозваша й (його) Сварогом. І посем царствова син его, іменем Солнце, его же наричють Дажьбог. Солнце царь, син Сварогов, еже есть

Дажьбог", але вона сильно поплутана.

Кидається в вічі, що наші божества часом дуже неясні, – їхній антропоморфізм мало розвинений. Установлювати якусь хронологію чи доби в такій мітології немає ще можності, і всяка наукова система її буде штучною, яка тільки здалека нагадуватиме правдиву стародавню.

Слов'янська мітологія досить убога, але все таки слов'яни дійшли до уособлення деяких своїх божків, і мали для них окремі назви. Персоніфікація наших божків помітно мала, – це головню природні сили та метеорологічні явища.

Наші боги були: 1. Уособлення сил природи, 2. Покровителі господарства, і 3. Покровителі і охоронці людського життя. Головніших богів було небагато, але богів другорядних усе ж таки було помітне число, тільки вони мали збірну назву: домовики, лісовики, польовики й т. ін. Для багатьох цих божків наші предки так і не склали назви, бо не глибоко персоніфікували їх.

Не було й остаточного певного родинного зв'язку поміж богами, так що боги наші не складали ясної родини, і майже про всіх їх ми не можемо певно сказати, чиї вони сини, чиї діти, й як вони доводяться один одному.

На початку всі боги жили на землі, у сусідстві людини, і допомагали їй або шкодили. Але земне життя було тяжке й убоге, для богів не вигідне, а тому пізніше, у міру розвитку мітології, головніших богів переселено на Небо, що над нами, звідки їм легко оглядати і вони бачать увесь свій світ. Але й перенісши богів на Небо, люди мислили їх таки по-земному, у людському вигляді, – до поняття духових божеств наші предки ніколи не дійшли.

2. Релігійна термінологія.

Цікаво тут підкреслити, що головні релігійні *терміни* в нас були ще задовго до Християнства, і нова Грецька Віра не змогла їх вигнати з всенароднього вжитку й замінити новими грецькими. Робилося звичайно так, що старі наші релігійні терміни набирали собі нового християнського значення, але формою позосталися незмінними, – грецькі терміни приходили тільки тоді, коли в нас не було й відповідного поняття, напр.: Ангел, Ікона, Літургія, просфора, Апостол і т. ін.

Таким чином найважливіше релігійне слово *бог* формою позосталося в нас незмінним, і не було заступлене новим грецьким *teos*. Слово *бог* було в нашій мові з дуже давнього часу, а дісталось до нас десь із південного Сходу, із персько-іранського світу, пор. санскритське *bhago*, zendське *bagha*, перське *bagha* – багач, багатство, добро, податель добра. Наші слова: багач, багатий, багатир, багатство (давніші: богач, багатий, богатир, багатство), збожжя – збіжжя й т. ін. одного спільного пня зо словом *бог*.

Взагалі слово "бог" сильно розгалужене в нас, а це вказівка, що воно

старе й дуже поширене з глибокої давнини. Слово "збіжжя" (збожжя, корінь "бог") – це те, що подають боги; позбавитися заступництва богів – "зубожити".⁵¹ А "небога" це та, від кого відступається опіка Божа, сирота, безпомічна; звідси й "небіжчик" людина без земного опікуна бога."

З дуже давнього часу в нашій мові склалося багато виразів зо словом *бог*, які дійшли й до нашого часу: бозна – бог знає, помагайбі – помагай Боже, спасибі – спаси Боже, Бог вість, боронь Боже й т. ін. Цікаво, що в нас слово *бог* де-не-де змінилося на *біг*, а це вказує на його глибоку давність та засвоєність, бо, скажемо, Господь не змінилося в нас ніде на Госпідь.

Головна основа нашої християнської релігійної термінології позосталася дуже давня, часто дохристиянська, напр.: Молитва, молитися, гріх, грішити, грішник, жертва, жертвувати (пор. жерти), жертівник, Сповідь, сповідатися, говіння, говіти, Причастя, причащатися, проповідь, Храм, Вечірня, Утренья, Рай, пекло (грецьке ад), святкувати, Свято, Небо, небесний, душа, вінчатися, Похорон, – і десятки інших релігійних термінів.

У наших народніх приповідках часом полишилися відгуки про колишніх богів, напр.: По що чужого бога взивати, коли свій біля хати. Може й ці приповідки теж старі: Нам Бога не вчити, як хліб родити, або: Пошли, Боже з Неба усього, що нам треба.

3. Стародавні назви богів.

Для більшости *назов богів* були в нас свої імена, але старші й головніші боги мають назви стародавні, тепер для нас не завжди ясні, напр. Сварог, Хорс і ін. А що божі назви добре ввійшли в людську свідомість, на це вказує нам те, що в нас не мало топографічних імен мають своє походження від назви старих богів, напр. Турів, і такі інші, див. далі.

Для етимологічного вияснення значення божих імен виставлено багато найрізніших теорій, – майже кожен учений давав свої пояснення, та задовільних і сталих пояснень іще й досі нема. Це могло б вказувати на глибоку старовину цих назов, таку, яку маємо в назвах наших річок, напр. Дніпро, Дністро й ін. а це вказувало б також і на глибоку старовину постання в нас цих богів. Кидається ще в вічі, що в наших народніх піснях зовсім нема згадок про дохристиянських богів, – під впливом Церкви імена ці в піснях протягом віків зовсім таки позникали, бо були в явній разячій суперечності з новою дійсністю.

4. Володимирові боги.

У всій розлогій старій Руській Державі за історичного часу *головні боги* були однакові як у Києві, так і по всіх більших інших містах: у Ростові, Новгороді, Володимирі й ін. Боги ці ввійшли і в правнодержавне життя, і, напр., у разі потреби в Києві присягали

Перунові. Так само в разі умов з іншими державами, напр. з греками, кияни присягали своєму Перунові в присутності грецьких християн.

Проф. Е. Аничков у своїй цінній праці 1914 р.: "Язичество й древняя Русь" твердить, ніби в давній Україні-Русі було три релігії: 1. Князь і дружина головним своїм богом мали Перуна, 2. Купці міщани признавали свого бога торгівлі, Велеса, "скотья бога", цебто бога маєтку, і 3. Простий народ цих богів не визнавав, але мав своїх божків. Коли Київський князь підбивав собі якого іншого народу, – то боги підбитого народу ставали в підлегле становище до головного бога князя.

"Володимирові боги", на думку Е. Аничкова, мали ціль політичного об'єднання племен Русі. Це були виключно княжо-дружинні військові боги, а на чолі їх стояв божок Перун. Перше Перун не був богом повселюдним, але, ставши самовладцем, кн. Володимир вивів своїх богів з укриття, і поставив їх у Києві на холмі, "вні Двора Теремного". На чолі цих богів був Перун, як головний Володимирів бог, і його він оточив іншими, богами підбитих народів: як князь стоїть на чолі всіх племен, так і його бог має бути головним богом для всіх підвладних племен.

Опираючись на тому, що вже В. Ягіч твердив, що бог південний не конче почитався на півночі, і, навпаки, Аничков рішуче твердить, що "Володимирові боги не тільки не боги всього слов'янства, але навіть і не всіх північносхідніх слов'янських племен" (ст. 345). Якубудь зв'язь цих богів з богами германськими чи грекоіталійськими Аничков відкидає (ст. 344).⁵² Усі Володимирові боги, як тільки він прийняв Християнство, з часом позникали цілком (ст. 268, 269).

З цими теоретичними припущеннями Е. Аничкова трудно погодитися вже хоча б тому, що, скажемо, слово Перун – перун було поширене в низах, і ще й сьогодні воно загально відоме по всій Західній Україні, де визначає грім та блискавку. Суспільні класи України могли мати якогось бога за більшого свого покровителя, але в загальному Релігія була одна для корінного українського народу, – фактів проти цього з давнини не знаємо. Взагалі теорія Аничкова помітно суб'єктивна і місцями явно натягнена, чому й сам автор на ст. 269 признається: "Весьма возможно, что я преувеличиваю".

Для вияснення української мітології дуже важливе "Слово о полку Ігореві" 1178-го року. У ньому згадуються чотири головні боги: Дажьбог, Хорс, Волос і Стрибог, а також кілька малих божків: Див, Обида, Желя й ін. Перун, як бачимо, не згадується зовсім, а мав би бути згаданий, за теорією Аничкова, як головний княжо-дружинний військовий бог. А головне в "Слові" – спокійний дохристиянський фон і тон, помішаний з християнським, свідчить про ще не заснулу міцну поганську ідеологію.

5. Дуалізм у дохристиянському віруванні.

Уже первісна людина добре бачила боротьбу Добра й Зла в світі, сприймала її до свого світогляду й достосовувалася до неї в своєму

житті. Людина бачила в житті і в довільній природі зміну дня ніччю, літа зимою, тепла холодом, світла темрявою, а звідси виникала й думка взагалі про боротьбу Зла з Добром; пізніше постали оповідання про боротьбу Св. Іллі зі зміями й дияволами, Юрія з драконами й т. ін.

Густинський Літопис XVII в. пише: "Два суть бози: Єдин Небесний, другий во аді" (ПСРЛ 11. 273). Старші наші вчені знаходили дуалізм у нашій мітології, але новіша наука його відкидає.⁵³ Так, якогось спеціального бога Зла в нас удавнину не було, але були небезпечні людині менші злі сили. Перетворення цих сил на бісів чи дияволів сталося вже за християнського часу, але головний поміж ними чорт був іще задовго до Християнства, а саме воно принесло до готового тільки нові гебрійсько-грецькі назви: диявол, демон, сатана. Дуалістична наука заносилася до нас дуже рано, ще за часу, коли ми жили при Дунаї разом з тими слов'янами, що пізніше подалися на південний захід. Візантія висилала сюди всяких еретиків, – маніхейців, павликіян і т. ін., які й сіяли скрізь свій філософський дуалізм. Маніхейська наука про дуалізм відродилася в болгарському богомільстві.

Вплив болгарського богомільства на нас розпочався дуже рано, і далі йшов без перерви. Уже походи князя Святослава († 972) заразили його військо богомільським дуалізмом, а купці підтримували його завжди. Богомили (богумили) навчали, що весь цей світ, усе видиме й матеріальне – землю, рослини, звірів, птахів, каміння, людей, – усе це створив Сатанайл, і тому світ і грішний, тому і гине в гріхах. Це від Сатанайла пішло в світі все зле та темне. Бог створив тільки світ духовий і Рай, створив душу. І в світі точиться вічна боротьба Добра зі Злом, Бога й сатани, у світі вічний дуалізм.

Оповідання про створення Сатанайла попало навіть до нашого Початкового Літопису (986 рік, Іпат. Літ. ст. 58–59), який подає, що той був створений четвертого дня творення світу: "Видів же первий от Ангел, старійшина Чину ангельську, помисли в собі, рек: Сниду на землю, і приіму землю, і поставлю престол свой на облацях сіверських, і буду подобен Богу. І ту абьє сверже и (його) с Небеси, а по нем спадоша, іже биша под ним Чин десятый. Бі же ім'я противнику Сатанайл, в неже (на його місце) місто постави старійшину Михайла. Сотона же, грішив помисли своего і отпад Слави первия, наречеса противник Богу".

У Літопису ж волхв розповідає про дуалістичне створення людини таке передання (під 1071 р., Іпат. Літ. ст. 124): "Мився Бог в мовьниці (лазні) і, воспотився, отерся віхтем, і сверже с Небеси на землю. І распреса (посварився) Сотона с Богом, кому в нем створити человека. І створи дьявол человека, а Бог душу в онь (в нього) вложи, тим же, аще умреть человек, в землю ідеть, а душа к Богу".

Дуже давня і українська легенда апокриф про дуалістичне створення людини. Ось вона: Бог належно виліпив людину з глини, та й поставив сушитися, але наказав собаці стерегти її. Собака довго стерег, а вкінці

заснув. Диявол підгледів, і коли побачив, що собака заснув, то підійшов до людини, розірвав у неї груди й наплював туди. Запримітивши таке, Бог удихнув у людину душу живу. Але все ж таки в людину було заложено Боже й дияволове, і людина ще й тепер, кашлявши, харкає.⁵⁴

У творах Панаса Мирного подається багато первісних вірувань, у тому й дуалістичні. Напр.: "Як побачить Бог, що сатана вмішається в його Святе діло, почне світом каламутити, то й шле Святого Ілію на вогненній колесниці вбити сатану. Ото як Ілля котить, то грім гремить, а як стрельне вогняною стрілою, то блискавка заблісне".⁵⁵

Про сотворення людини за апокрифами богумилів див. у М. Возняка "Історія укр. літератури" т. I ст. 109.

Кидається в вічі, що серед Вищих Сил у нас вдавнину було сотворено багато персоніфікованих шкідливих осіб, як Біда, Голод, Мара, Мороз, Посуха й т. ін. Вони скрізь підстерігали людину й шкодили їй.

6. Згадки про божків по давніх пам'ятках.

Деякі давні *пам'ятки*, а їх немало, згадують різних наших стародавніх богів. Так, у договорі кн. Олега з греками 907-го року згаданий Перун і Велес; у договорі 944 р. Ігоря з греками згаданий Перун, а в договорі з ними ж кн. Святослава 971 р. знову Перун і Волос. Під 980 р. Початковий Літопис розповідає, що князь Київський Володимир, почавши княжити, поставив у Києві на холмі поза своєю палатою ідоли богів: "Перуна і Хорса, Даждьбога і Стрибога, і Симарегла, і Мокошь", – це вже Київський Олімп.

В "Слові о полку Ігоревім", пам'ятці певне 1187 року, згадані боги: Стрибог, Даждьбог, Велес, Хорс, Див, Обида, Желя, Троян. В апокрифі XII віку "Хожденіє Богородиці по мукам" читаємо, що люди "человіческіє імена Трояна, Хорса, Велеса, Перуна на боги обратиша" (видання Срезневського в "Изв. Акад. Н." т. 10).

У "Слові нікогого Христолюбця" XI віку найповніше подано списку слов'янського Олімпу: "Вірують в Перуна, і в Хорса, і в Мокошь, і в Сима, і в Регла, і в Вили, їх же числом тридевять сестриниць глаголять (кажуть) невігласи, і мнять богинями..., і огневі моляться, зовуше его Сварожичем... і Вилам, і Мокоші, і Симу, і Реглу, і Перуну, і Роду, і Рожаниці, і всім тим, іже суть тим подобні".⁵⁶

Пам'ятка десь чи не XII віку, але відома "нам у спискові XVI віку: "Слово і откровеніє Св. Апостол" твердить, що люди звуть "боги многи: Перуна і Хорса, Дія і Трояна, і інші многи... То чоловіци били суть старійши... Хорс в Кипрі". В Густинському Літопису XVII віку згадуються ще Купайло, Ладо, Коляда, Позвизд.⁵⁷

Є багато ще й дрібніших згадок про слов'янських богів по різних давніх пам'ятках. У Житті князя Володимира: "А Волоса, его же іменоваху яко скотіа бога, повелі в Почайну ріку воврещи". Проложне життя його ж: "Ізбі вся ідоли: Перуна, Хорса". У Житті Авраамія, Ростовського Чудотворця, читаємо, що при ньому "чюдський кінець

(пригород) поклоняшесь ідолу каменному Велесу". Паісіїв Збірник XIV в. ганьбить тих, хто вірує "в Перуна, і в Хорса" (Пам. Учит. лит. III. 224). "Бесіда трьох Святителів" подає, що "два ангела громная єсть: елленьский старец Перун і Хорс жидовин".⁵⁸

В Уставі Св. Сави ставиться питання: "Ли (чи) молилася еси Вилам, ли Роду й Роженицам, і Перуну, і Хурьсу". Слово Св. О. нашого Івана Златоустого: "А друзі вірують в Стрибога, Даждьбога і Переплута" (Памятники учит. лит. III. 258). Слово Св. Григорія Богослова: "І нині по українцям (по окраїнах) моляться єму, проклятому богу Перуну, Хорсу, Мокоші" (Памятники, III. 235).

Оце головні найдавніші джерела, в яких згадується про наших стародавніх богів. Джерела ці не все певні, але їх не мало. Наукова література про них не мала,⁵⁹ але все таки вони ще чекають глибшого вивчення, головню всі разом, цебто мітологія в цілості.

Богів було в нас багато, на що не раз натякають пам'ятки, – це все були малі боги, може й місцевого почитання. "Бозі ваші – дерево суть", говорить князю Володимирові папський посланець, натякаючи цим на численність цих богів. Як твердить проф. Е. Аничков (ст. 352), біля Києва, недалечко села Берестова, був священний гай, а на схилах під цим гаєм знаходилися печери, в яких береглися Київські боги. Пізніше на цьому місці розбудовувалася Печерська Лавра.

Тепер коротко розповім про всіх наших дохристиянських богів, про кожного з них зокрема.

II. ГОЛОВНІ ДОХРИСТИЯНСЬКІ БОГИ.

1. Сварог.

В науці остаточно не встановлено, чи слов'яни мали розуміння Єдиного Бога, бо всі свідчення говорять про них, як про многожників. Грецький письменник VI віку Прокопій у своєму творі "Про готську війну" III. 14 подає важливу звістку про слов'ян та антів, що вони почитали Єдиного Бога: "Єдиного Бога, що посилає блискавку, признають вони владикою всіх". Так само історик XII ст. Гельмольд (I. 83) розповідає про віру балтійських слов'ян і твердить, що вони признають одного Великого Бога, що є богом землі та Неба.

Початковий наш Літопис також, оповідаючи про договори з греками, подає ніби звістку про Одного Бога в киян, але дуже неясно. В договорі князя Ігоря з греками (944–945 р.) читаємо про того, хто порушить цей договір: "Да будет клят от Бога, і от Перуна". А в договорі Святослава 971 р.: "Да імієм клятву от бога, в его же віруєм, в Перуна, і в Волоса, скотья бога" (ПСРЛ I. 31). Тут вираз "от бога" неясний, бо може бути й "от Бога" для християнської частини. Дослідник А. Фаминцин бачить тут верховного бога, окремого від Перуна й Волоса (ст. 141).

Розуміння *Неба* первісні люди мали здавна, бо наочно бачили, що з нього йде їм світло та дощ, тому й обожили його з найдавнішого часу.

Небо – це все те, що над нами. Так само й слов'яни почитали Небо й молилися до нього. За вірою наших предків, Небо – це місце, де живуть боги, це Палата Божа, а *zori* – це вікна, в які вони виглядають на світ. На Небі все добре, бо Боже, а звідси наша стара поговорка: Живе, як у бога за дверима, або: Батьки раді своїй дитині й Неба прихилити. На всяку їжу в нас кажуть: Дар Божий. Розуміння "Небо", "Небеса" слов'яни мали своє ще задовго до прийняття Християнства, і грецьке *nefos* не змогло виперти його.⁶⁰

Можливо, що напочатку єдиним головним богом був у нас *Сварог*, бог Неба, сам Небо й світло. Він був основою всього, це прабог, владика світу. Сварог – батько сонця й вогню, і вже від нього пішли всі інші боги, як Сварожичі. Дажьбог, бог сонця, був його сином. Сам Сварог спочиває, а світом правлять його діти, Сварожичі. Слово "Сварог" зв'язують з індійським *svag*, *svarga* – Небо, сонце, соняшне світло (правда, В. Ягіч виводив його від слов'янського "варити").

В Іпатієвому Літопису під 1114 роком читаємо, що по Сварозі "царствова син его, іменем Солнце, его же наричють Дажьбог. Солнце царь, син Сварогов, еже есть Дажьбог, бі бо мужь силен". В цьому місці цього Літопису подається уривок з візантійського хронографу VI-VII віку Іоана Малали про Гефеста й його сина Геліоса, і, цікаво, що наш Літописець Гефеста переклав Сварог, а Геліоса – Дажьбог, "син Сварогов". Це переклад десь X віку. В Слові XI віку "Како первое, погани суще, язичі (народи) кланялися ідолом", за списком XIV віку, вогонь зветься Сварожичем: "Іогневі Сварожичі моляться".

Свого часу В. Ягіч у своєму журналі "Archiv für Sl. Ph." т. IV сильно уводив, що Сварог не був найвищим богом у слов'ян, що до давніх пам'яток він попав тільки випадком; крім того, це був ніби бог північний, новгородський, а не південний. Такої ж думки тримається й Е. Аничков у своїй дисертації 1914 р.: "Язычество и древняя Русь"; він твердить, що Сварог взагалі не був богом, а назва постала від Сварожич, що визначала священний вогонь біля стодоли, і тому його нема серед Володимирових богів, хоч його почитали хлібороби. Але не всі погоджуються з думками Ягіча, напр. М. Грушевський (див. Історія І. 530), і Сварог таки позостається господарем українського Олімпу.

В науковій літературі Сварог – це бог вогню, тому він опікун ковальства і ковалів, а також опікун ремесла, шлюбу і родинного щастя. У грецькій мітології йому відповідні боги Гефест і Прометей.

Щодо ковальства, то в Християнстві покровителем ковальства, замість Сварога, стали Святі Кузьма і Дем'ян (пам'ять 1–14 листопада).

2. Перун.

У X віці в нашій українській мітології перше місце займає вже не Сварог, але Перун,⁶¹ відомий і іншим слов'янським народам, а також литовцям Перун головно бог грому й блискавки, володар Неба. Він творча сила, що оживлює все, податель дощу. Пізніше це бог воїн,

покровитель війська. Військо, на доказ вірності договору, клянеться завжди Перуном у Києві, де на одному з пагірків стояв його прикрашений бовван: сам був дерев'яний, голова срібна, а вуса золоті. На крилатих вогнистих конях Перун їздить по небу в вогненній колесниці. На зиму він замикає Небо й засинає, а весною своїм могутнім молотом розбиває зимові пута з землі, і все знову оживає. Старе оповідання каже, що як прилетить з Вирію зозуля, вона будить Перуна з зимового сну, і він відмикає Небо й пускає на землю тепло. Тому й зозуля віщий птах.

У Початковому Літопису бог Перун згадується кілька разів. Уже мужі князя Олега "водиша мужий на роту (присягу), і клясая оружьем своїм, і Перуном, богом своїм" ПСРЛ I. 13, під 907 р.). В договорах з греками 945-го й 971-го років русичі клянуться так само Перуном, що в таких договорах згадується на першому місці серед інших богів.

В одному давньослов'янському перекладі грецького оповідання про Олександра Македонського ім'я бога Зевеса, що стоїть в оригіналі, перекладено словом Перун,⁶² а це вияснює значення цього бога. Про те саме свідчить і чеський Глосарій 1202-го року, в якому слово Перун пояснюється словом Юпітер. В "Бесіді трьох Святителів" розповідається, що "два ангела громная єсть: еллінський старець Перун і Хорс жидовин". Перуна згадують і багато інших пам'яток, див. їх вище.

Перун на всіх наводить страх, бо б'є вогненними стрілами, цебто громом, демонів, але може вдарити й злу людину, чому в нас – особливо в Західній Україні – аж дотепер збереглося стародавнє прокляття: "Бодай тебе Перун побив!"

Уявлення та повір'я про грім та блискавку в нас дуже старі. Під час грому забороняється свистіти чи співати, а також їсти або спати, бо грім заб'є. Злі сили сильно бояться грому й шукають порятунку під деревами, тому гамліє слід ховатися! щоб випадком не вбило разом з нечистим. Правда грому всі бояться, і тільки про відчайдушну людину говориться: "Він і грому не боїться".

Вдавнину сильно була поширена ворожбитська книга "Громник", в якій подавалось багато різних повір'їв, напр.: Коли зростає луна, і сильно загромить, то "великий муж помре". Громова стріла має цілющу силу й помагає від хворіб.

Перун, коли вперше по зимі виїздить на Небо, то своїм першим громом воскрешає землю. Цей перший грім дає силу не тільки землі, але й людям. Коли вперше гримить, то ще й тепер хрестяться й опираються спиною об дерево чи об що інше, і спина не буде боліти цілий рік, і буде щаститися такій людині.

Перун посилає блискавки, що весною будять землю до життя й оплодотворюють її дощами. Блискавки проганяють, коли треба, хмари, а також злих демонів, і випускають на волю Світло. Коли що запалила блискавка, гасити не вільно, та й даремно: не загасиш, але можна

загасити – як подають перекази – молоком, особливо козиним, та сироваткою.

Пізніше, з прийняттям Християнства, культ Перуна забувався дуже поволі, і не забувся зовсім, але був перенесений на Святих громовиків: Іллю, Михайла й ін. Постало кілька громових Свят: Гавриїла 13. VII, Кирика 15. VII, Іллі 20. VII, трісуча Анна 25. VII, Паликопа – Пантелеймона 27. VII. Найпопулярніший громовик – це *Ілля*. Він їздить по Небу в вогненному возі, і головню – полює на чортів вогненними стрілами та блискавками. Свято Іллі, 20. VII, на Гуцульщині зветься "громовим Святом". Володарем блискавки часто звать Паликопу (Пантелеймона) чи Палія. Архангол Михаїл під час грози носиться на крилах по Небу й полює на злу силу.

Як грім ударить, треба хреститися; пор. приказку: "Грім не вдарить, мужик не перехреститься".⁶³ Прийшовши в четвер увечері зо Страстей, дітям опалюють страсною свічкою трохи волосся, – щоб не боялися грому; так само помагає й громниця, стрітенська свічка. Під час *грози*, коли Перун чи Ілля женеться за нечистою силою чи за демоном, треба конче позатикати комини, щоб ці сили часом не вскочили до хати. Крім цього, на двір, на зливу, за двері треба викинути навхрест поскладані коцюбу та вилошника, щоб часом зла сила не забралася до хати й через двері. Взагалі ж грози сильно лякаються й тепер.

Е. Аничков твердить, ніби Перун був головним богом тільки Київських князів Рюриковичів – Ігоревичів та дружини, а купецтво та селянство мали своїх богів, тому народ і не боронив його, коли Перуна скидали в Дніпро. Ставши самовладцем, Володимир хотів піднести значення Перуна найвище, – бог великого князя мав стати богом богів. Володимир 980 р. виставив Перуна за стіни "Теремного Двору", і тим призначив його для вселюдного почитання. Тому він ставить Перуна і в Новгороді: "Володимир посади Добриню, уя (дядька) свого, в Новгороді. І пришед Добриня Новугороду, постави Перуна кумира над рікою Волховом, і ему кланялися людье Новгородьстїи, аки Богу" (Іпат. Літ. ст. 53 під 980 р.). Але це теорія сумнівна, – маємо багато вказівок, що Перун був богом повселюдним, інакше різні "Слова" й не виступали б проти нього. Як я вище вказував, саме слово "перун" сильно поширене по Україні⁶⁴ й тепер, а це свідчить, що бог цей таки був і богом народнім; І крім цього, Літопис свідчить, що народ плакав, коли тягли Перуна в Дніпро.

Слово "Перун" часом виводять від пьрати – бити, чавити. Литовське *Pereunas*, албанське *Перин* – це бог. Рожнецький доводив германське походження Перуна, але не переконливо. А Торп литовське *Pereunas* ставить поруч з германським *fairguni* – холм, покритий лісом. Уже Корш твердив, що про слов'янське походження слова Перун не може бути й мови.

На Зах. Україні слово перун живе й часте. Польське *piogun* – тепер це

грім, блискавка, удар грому.

У глибоку давнину Перун був богом хліборобства, і це він насилав дощ. А пізніше, з розвою військових справ, Перун став богом воїном.

3. Дажьбог.

Богом сонця в нас був Дажьбог, син Сварбгів, син Неба. Першу згадку про нього подає південнослов'янський переклад візантійського Хронографу VI-VIII віку Іоана Малали, і згадує: "Царствова єгиптяном син Гефеста, Солнце іменем, єгоже нарічють *Дажьбог*, 7477 днів. Солнце же царь, син Сварогов, єже єсть Дажьбог, бі муж силен... Рече Омир творець о нем, аки Дажьбог, рече, обличи Афродиту, блудящу с Арієм... По умертвії Дажьбожі, сина Сварогова"... Як я вище згадував, в Іпатієвому Літопису під 1114 р. подається з цього Хронографу уривок, і тут Геліоса названо Дажьбогом: По Сварозі "царствова син єго, іменем Солнце, єго же нарічють Дажьбог. Солнце царь, син Сварогов, єже єсть Дажьбог, бі бо мужь силен". В Слові Св. О. нашого Івана Золотоустого читаємо: "А друзії вірують в Стрибога, Дажьбога і Переплута" (звичайно, це вставка до Слова).

Корш уважає, що Дажьбог – це бог соняшний, визначає сили й дію сонця, як підстави життя. Пізніше цей бог став родоначальником руського народу, чому в "Слові о полку Ігоревім" названо русичів Дажьбожими внуками: "Погибашеть жизнь Дажьбожа внука". Потебня й Перетц твердять, що Дажьбожі онуки – це головно князі й їхня дружина, без смердів. Деякі вчені, починаючи з Бодянського,⁶⁵ вважають, що Дажьбог і Хорс – це різні назви одного соняшного бога.

Походження назви Дажьбог – своє, народне; це слово складне, зложене з приказового способу *даждь*, цебто дай, і *бог*, багатство, разом – податель добра, багатства, бог подавець, дарівник, пор. *Deus dator*. У цій назві слово *бог* давніше за *даждьбог*. В історичних пам'ятках це ім'я звичайно пишеться або по-давніо-слов'янському Дажьбог, або по-староукраїнському Дажьбог; народне було б Дайбог, – може це залишки його чуємо в такому частому в нас "дай боже", особливо в ритуальних обрядах та при питті; пор. у колядках приспів: Ой дай Боже! У всякому разі ім'я це було поширене, і в Тупикова: Словарь древнерусских имен, 1903 р. знаходимо Дажбогович Васко, в документі 1397 року. Але деякі дослідники, напр. Огоновський, Корш та інші, настоюють на чужоземному походженні назви цього бога, – тут *даждь* – постало ніби з іранського *dagh* – пекти, палити, цебто Дажьбог визначає бог вогню. Г.М. Баратц твердить, що староруські боги взагалі східного походження, – вавилоно-асирійського, ханаанського та фінікійського; а про Дажьбога він подає, ніби це філістимський бог Даган, по-арабському Даджун, цебто той, хто дарує небесний дощ, Дощівник. Але Баратцова думка в науці не прийнялася.

У сучасній богомільській дуалістичній науці південних слов'ян згадується Дабог (Ягіч, "Міт. нариси").

А взагалі Дажьбог – це бог достатку.

4. Хорс

Друга назва для бога сонця була *Хорс*. Чим він різнився від Дажьбога, нема змоги встановити. Багато вчених: Бодянський, Крек, Ягіч, Фаминцин і інші, твердять, що Хорс і Дажьбог – це одна особа, один бог сонця. Але проти свідчать самі пам'ятки, що все подають цих богів, не змішуючи, як дві особи. Одной форми назви для бога Хорса пам'ятки не знають, і пишуть різно: Харс, Хурс, Хурьс, Хорс, Хърс, Хръс, Хрос. У "Слові о полку Ігоревім" 1187-го року вживається назви Хорс, як бога сонця, при тому він зветься Великим: князь Ігор, утікавши, "Великому Хорсові волкомь путь прерискаше". У слов'янських перекладах ім'я грецьке Аполлон часом перекладене нашим Хорс. Божество це було добре відоме й західнім слов'янам.⁶⁶

Дуже багато давніх пам'яток згадують про Хорса. Літопис під 980 р. зве його серед Володимирових богів. "Слово Св. Григорія Богослова" подає: "І нині по українам (на границях) моляться єму, проклятому богу Перуну, Хорсу, Мокоші". Цікаве твердження "Бесіди трьох Святителів": Два ангела громная естъ: елленский старец Перун і Хорс жидовин". Але не в'яснено, чому Хорс зветься жидовином, – може пов'язаний з половцями. Інші пам'ятки і їх свідчення див. вище.

Деякі дослідники слово "Хорс" виводять із тюркської мови, чому Е. Аничков уважає Хорса божком тюрків, – ніби Володимир підпорядкував його своєму Перунові з політичних мотивів, але така теорія малооправдана.

Дослідники виставили багато різних гіпотез для в'яснення етимологічного походження слова Хорс, але загальноприйнятого пояснення ще нема. Корш виводить це слово з середньо-перського "хуршед". В.Д. Смирнов ("Визант. Врем". 1923 р. т. 23 ст. 71-72) виводить Хорса з назви м. Керчі, по-турецькому Карші. Але цікаво, що в сербів Хорс уживається, як ім'я власне, проте походження його в них невідоме.

5. Велес чи Волос.

Одним з важніших богів був у нас і бог Велес, "скотій бог", цебто бог достатку, як пояснює його наш Початковий Літопис. Спочатку він, як і інші божки, був соняшним богом, але пізніше набрав собі іншого значення. Слово "скот" в давнину визначало взагалі багатство, гроші при міновій торгівлі,⁶⁷ тому Велес – це бог багатства і всякого достатку, торгівлі, опікун купців, ніби лат. Меркурій. Він, за твердженням мітологів, був не тільки охоронцем черід на землі, але пастухом і небесних стад, цебто хмар, і цим пов'язувався з Перуном.⁶⁸

Важливість цього божества бачимо з того, що князь і дружина клянуться Перуном і Велесом по договорах з греками, з 907-го року починаючи, і він часто пояснюється "скотій бог". У Літопису панує

форма Волос, але в інших пам'ятках знаходимо й Велес. В "Слові о полку Ігоревім" XII в. поет і співець Боян зветься Велесовим онуком: "Віщий Бояне, Велесів внуче", а це показує, що Велес був і богом і поезії й музики, взагалі богом культури й мистецтва.

В Початковому Літопису під 980 роком вчисляються боги, яким Володимир поставив бовванів у Києві, і в цьому спискові Велеса нема; але знаємо, що його ідол стояв у Києві на Подолі, а ще на початку XI віку також у місті Ростові. У Житті Авраамія, чудотворця Ростовського, читаємо, що при ньому "чюдський кінець (пригород) поклоняється ідолу каменному Велесу". Але в Житті кн. Володимира подається, що "Волоса, его же іменовашу яко скотіа бога, повелі в Почайну ріку воврещи", цебто, Волос при Володимирі був.

Пізніше Велес був широко знаний, і широко позостався в топографічних східньо-слов'янських назвах. В місті Новгороді на півночі також стояв ідол Волоса, і ця вулиця довгі віки звалася Волосовою. Був тут і монастир Волотов, і Церква Богоматері на Волотові, побудовані на місці, де був ідол Волосів. Є й місцевості, що звуться Волосово, напр. біля м. Володимира, біля Петрограду й ін. місцях. У Болгарії так само є місто Велес, а в Боснії гора Велесова. Ім'я Велеса взагалі не рідке в південних та західніх слов'ян. В Новгородському Літопису під 1230 р. згадується Волос Блуткинич.

Е. Аничков твердить, ніби Велес був славною людиною, а потім попав у боги; а ставши богом, він почитався головню в купців, як бог торгівлі всієї Русі.

Саме слово Велес-Волос дослідники багато вивчали, але усталеного ще нічого нема.⁶⁹ Звичайно ототожнюють дві форми: Велес і Волос, але підстав для ототожнення нема, бо форми ці зовсім різні. "Волос" веде до форми Влас, а Велес до Влѣс, але такої форми пам'ятки зовсім не знають. Мансика твердить, що Волос – це північна форма, а Велес – південна, хоч такого твердження пам'ятки не завжди оправдують.

Слово Велес знає й серед слов'янсько-литовських народів. У чехів *velcs* – нечиста сила, слово знає з XIV віку. Латиське *velcs* – біс, литовське *velis* – небіжчик, *vele* – душі померлих, чому припускають, що Велес був перше духом предків, що дбав про хатню худобу, а звідси б і став він "скот'їм богом".

Г.М. Баратц доводив, ніби Велес – семітський Баал, Бел, володар світу, соняшний бог, що дає людям світло. З Ваалом ототожнює Волоса й Мансика.

Є теорія й походження назви Волос від слова ст.-сл. *волъ*, пізніше *віл*, бо *віл* – бик часто обожувався.

В Україні серед обжинкових звичаїв є й т. зв. Волосова (чи Іллева) борода: остання купка збіжжя зав'язується на бороду, і при співах відповідних пісень через неї пролазять парубки.⁷⁰

В Християнських часах Велеса заступив Св. Власій, що святкується 11 лютого. Заступив не тільки через фонетичну співзвучність, але й через нахили свого життя, бо з його життєпису знаємо, що Св. Власій був добрим пастухом, чому й замінив попереднього пастуха Велеса, і став покровителем черід (стад). У Новгороді на місці, де стояв ідол бога Велеса, пізніше була побудована Церква св. Власія, покровителя скота.

Деякі вчені готові навіть викреслити бога Велеса з нашої мітології, бо ніби він постав із Св. Власія, – очевидно, це перебільшення. У Греції Св. Власій вважається оборонцем скота з давнього часу, і як оборонець скота, він шанується й по Європі: в Німеччині, в Англії, у Франції, а також у Болгарії, Сербії, Чехії й інш. краях. Св. Власія звичайно малюють на образах з кіньми та з худобою, а під час хвороби скота йому моляться. В Новгородському Літопису під 1187 роком Волос уже виступає як Власій, на що звернув увагу ще М. Костомаров ("Вѣстн. Евр". 1873 р. кн. 2 ст. 585).

6. Стрибог.

Стрибог був богом вітру. Його ім'я часте по давніх пам'ятках, але, як і інших богів, мало виразне. У "Слові о полку Ігоревім" читаємо: "Се вітри, Стрибожі внуці, віють с моря стрілами", тут онуки – діти, взагалі породіння. В 980 році князь Володимир поставив у Києві боввана Стрибогового для поклоніння, як свідчить про це Початковий Літопис. Княгиня Ярославна в "Слові" звертається до Вітра, як до бога: "О Вітре-Вітрило, чому, Господине, насильно (силою) вієши?"

Назву Стрибог виводять різно.⁷¹ Огоновський виводив її з Стриб-бог, від "стрибати". В. Ягіч (Архів V) виводив від дієслова "стерти"; так само роблять Сребрянський та Зеленин ("Изв. ОРЯС" 1903 р. кн. 4 ст. 268), – це Стрибог, бог-нищитель, бог війни.

Перша частина назви Стрибог мусить бути приказовий спосіб, як у Даждьбог, і інших подібних складених іменах (Тягнибіда, Перебийніс і т. ін.). Цю назву Стрибога, як бога нищителя, рівняють з гр. Аполоном того ж значення. Виводять і від чеського *setriti* (шетржити) – берегти, щадити, милувати.

Деякі вчені виводять назву Стрибог зо Сходу. Так, акад. Ф. Корш і ін. виводять цю назву з Іранського Стрибага – високий бог (Всевишний).

Баратц бачить у Стрибозі Істр-бога, Істар-бога, Астара. Е. Аничков зовсім відкидає боже значення Стрибога, бо це ніби не бог, але назва якогось племені.

Як бачимо, остаточно походження слова Стрибог не встановлено, а тим не встановлено правдивої істоти цього бога.

7. Симарегл.

Це загадковий божок, про якого мало що знаємо. Але, видно, це був один з важливих богів, коли князь Володимир у 980-му році, як розповідає про це Початковий Літопис, поставив йому боввана в Києві

для вселюдних жертвоприношень. Літопис зве його Симорьгл, а інші пам'ятки роблять з нього двох богів: Сима і Регла, назва якогось іншомовного походження.

8. Мокоша.

Богиня серед головних богів, якій Володимир поставив у Києві ідола для прилюдних жертвоприношень, так само не znana нам ближче. У цій богині дослідники мітологи добавували сонцеву сестру, богиню дошу. Літопис подає її, як Мокошь, а інші пам'ятки додають іще й форму Макошь, пізніше Мокоша. В народніх піснях П. Куліш записав підозріле:

Деś наш бог Посвистач спав,
Чи в *Макоші* гуляв?⁷²

"Слово Св. Григорія Богослова" також згадує цю богиню серед першорядних богів: "І нині по українам (по окраїнах) моляться ему, проклятому богу Перуну, Хорсу, Мокоші" (Пам. учит. лит. III. 235).

Сама форма "Мокоша" ще не конечно визначає жінку, богиню, пор. Кузьма, Хома, Ярема, Святоша й т. ін., – чоловічих імен на -а вдавнину було багато. Так само й форма Мокошь не конче жіночого роду, пор. кош, грош.

Е. Аничков уважає Мокошу фінською богинею, що, по підбитті, мусіла підлягти Київському Перунові й увійти в число Володимирових богів. Мала вона й гадальний характер (ст.....).

Саме слово неясного походження, – його зближують з мордовським Мокша, черемиським Мокш (Е. Аничков ст. 275). Ягіч (Архів V) уважав Мокошь за слово слов'янське, в якому -ошь закінчення, як напр., у слові пустошь.

Уважалася Мокоша в Україні ще й покровителькою пологів та породіль.

В.А Рибакow здогадується, що Мокоша була богинею і пряхі.⁷³ Це богиня пряха. Коли вона ставилася до кого добре, то й пряха тому або за того. У Християнстві Мокошу замінила Параскева-П'ятниця.⁷⁴

9. Лада й Ладо

Зате ясніша друга богиня нашого Олімпу, Лада, що відома і в чоловічій формі Лад або Ладо, – це були боги вірного подружжя, боги любові й веселощів, богині щастя та весни. Слово "лада" визначає вірна дружина, любка полюбовниця, а "лад" чи "ладо" – вірний чоловік (пор. "Слово о полку Ігоревім"), полюбовник. Ці слова дуже часті в топографічних назвах усіх слов'янських народів.

Пам'ятки добре вияснюють нам значення цієї богині. Так, у чеській пам'ятці 1202 р. Венера пояснена словом Лада. Польський історик Стрийковський свідчить, що Ладо був бог, якому приносили в жертву білого півня; його святкували цілий місяць, з 25 травня по 25 червня,⁷⁵ цебто Ладо збігався з Купайлом. Густинський Літопис XVII віку

оповідає за Стрийковським про цього бога: "Ладо – бог женитви, веселія, утішення і всякого благополучія. Сему жертви приношаху хотящія женитися, даби его помістю брак добрий і любовний бил" (ПСРЛ 11. 257). Так само Архимандрит Інокентій Гізель у своєму творі "Синопис" 1674 р. свідчить, що Ладі "приносять жертви готовящійся к браку, помістю его мняше себе добро, веселіє і любезне житіє стяжати, Ладу поюще: Ладо, Ладо. І того ідола ветхую прелесть діавольскую на брачних веселіях, руками плещущє і о стол біюще, воспіввають".

Але деякі дослідники, напр. Крек (ст. 403 вид. 2) доводять, що бога Лада зовсім не було.

В наших весільних піснях згадується *ладо*, але як молодий чи молода. Слово *ладо* позосталося й приспівом у веснянках:

Ой дід-ладо виорем.

Взагалі ж, божество це неясне.⁷⁶

Шевченко пише: "Перед богами Лель і Ладо огонь Рогніда розвела, драгим єлеєм полила і сипала в огнище ладан", ст. 180. Тут Ладо – богиня весни та кохання, а Лель – її син (ст. 286).

10–11. Лель, Полель.

Лель – дохристиянський бог любові взагалі, і бог побрання. Але істота цього божка зовсім не вяснена, не відоме й походження слова. Стрічається звичайно в піснях як приспів.

Преображенський (Етим. сл. I. 445–446) уважає, як і інші, звуконаслідувальним словом, з якого зробили божка.

Полель те саме, що й лель. Це одне й те, але дослідники часто їх відокремлюють.

Обидві слові згадуються і в польському фольклорі.

12. Ярило.

З дуже давнього часу відомий і *Ярило*, бог любові й пристрасти, сили та хоробрости. Божка цього звичайно вважають богом літнього розцвіту творчих сил природи, весінньої плодючости. Взагалі Ярило був богом весни, а також богом дітороддя, чому зображався з видатним половим органом.

Пень назви Ярило – яр, ярий, визначає сильний, особливо в любовній пристрасті, завзятий, весінній, гнівний. По давніх пам'ятках про Ярила нема згадки, але його традиція дуже сильна. Свято його було або на запуси перед Петрівкою, або зараз по Петрі. Бог цей більше знаний в середній та східній Росії, а також у Білорусі, в Україні він майже зник. Але Свято похоронів Ярила, звичайно 30-го червня, ще знане і в Україні, див. про нього нижче, в розділі IX про Свята,⁷⁷ ст. 299.

13. Купайло.

Широко знаний був і божок *Купайло*, що в літі мав гучне Свято. Це був бог плодючости, земних плодів, радости, згоди та любові, чому він

в'яжуться з Ярилом (пор. латинську Цереру). Густинський Літопис XVII віку подає, що Купайло – це бог достатку та врожаю, а Архим Інокентій Гізель у "Синописі" 1674 р. це стверджує, – це бог земних плодів, якому приносять жертви на початку жнив.

З приходом Християнства Купайло поєднався зо Святом Івана Хрестителя 24-го червня, і став Іваном Купайлом. Про Свято Купайла розповідаю нижче, див. далі, розділ IX.

14. Див, Діва.

Давні пам'ятки згадують про бога *Див*, але не подають його значення. В одному рукопису читаємо: "Ов Дию жьреть, а другии Дивии. Требу кладуть Диві, Перуну, Хорсу". Саме слово "Див", диво, дивний, одного походження з санскритським і перським Deva, божество, латинське Deus – бог, грецьке Zeus – Зевс. Дослідники приймають бога Див за дракона, змія, велета, чудовище (пор. наше "диво").⁷⁸ Крик Дива визначає громовий удар і бурю,⁷⁹ і вважається за злу ознаку, як це бачимо в "Слові о полку Ігоревім" 1187 року: "Дивь кличеть верху древа", "Уже вержеся Дивь на землю". Збірник приказок Номиса подає: "Щоб на тебе Див прийшов" (42, 73), як заклинання.

У всіх дивах, чудовищах величезна надприродня сила. Вони творять дива, дивне, чудо, і саме слово це визначає велета, великана.

У "Слові о полку Ігореві" згадується й богиня *Діва*: "Встала Обида в силах Дажьбожа внука, вступи Дівою на землю Трояню", але подання це таке неясне, що дослідники часто цю Діву приймають за Дива.⁸⁰

Деякі дослідники під Дивом убачають тільки лиховісну птаху, пугача. Сумцов твердить, що Див перейшов у нас на лісовика. В. Ягіч (Архів IV) не вважав Дія й Діву за божків. За Аничковим (ст. 260) Див – це лісовик.

15. Тур.

Деякі пам'ятки згадують бога *Тура*, але що це був за бог, своїм звичаєм не подають. Арх. Інокентій Гізель у своєму "Синописі" 1674 р. на ст. 49 пише про цього божка: "На своїх законопротивних сборищах і нікого Тура, сатану, і прочія богомерзкія скареди премишляюще, вспоминають". У Львівському Номоканові XVII віку в числі поганських грищ згадуються й Тури. Дійсно, дослідники подають, що в Галичині на Подністрів'ї було Свято Тури чи Туриці на честь бога Тура, коли водили по селу бичка й приспівували: "Ой Туре, Туре небоже, ой обернися та й подивися".⁸¹

Деякі дослідники зв'язують Тура з соняшними богами. Від слова Тур позосталося багато топографічних назов, напр.: Турія, Турійськ, Турковичи, Турів і т. ін. Тур з давнього часу вживається, як епітет хоробрости, напр. у Іпатієвому Літопису: "Храбр бо бі Роман, яко тур" (ПСРЛ II. 155). У "Слові о полку Ігоревім" князь Всеволод зветься яр-тур або буй-тур, або й просто Тур: "Камо Тур поскочяше". Звичайно, тут "тур" може бути й від відомої звірини; але, пор. що в сербів бог Тур

визначав ратного бога.

Самі тури, чорні лісові бики, були широкоznані в Україні аж по XVI вік. Взагалі тур добре znаний в народніх приказках.⁸²

16. Рід і Рожаниця.

Давні пам'ятки нерозгадують ще й про *Рід* та *Рожаницю*, як про богів, але не окреслюючи їх значення. В Питаннях Кирика з XII віку читаємо: "Аже се Роду і Рожаниці крають хліби, і сири, і мед".⁸³ Отже, як бачимо, цим богам приношено жертви. Дослідник Афанасьєв доводить, що Рід – це бог долі, Доля, талан, суд-присуд; пор. приказку: "Так йому й на роду (з давнього Роду) написано". А *Рожаниці* – це богині людської Долі, як грецькі Мойри, чи латинські Парки,⁸⁴ це феї, що появляються при народженні дітей.

Устав Св. Сави в "Сповідальних питаннях" ставить Рід і Рожаницю в число головних богів: "Ли (чи) молилася єси Вилам, ли Роду і Рожаницям, і Перуну, і Хурьсу".

У нас Рожаниці святкувалися на другу Пречисту, на Народження Богородиці 8-го вересня. "Слово Св. Григорія" розповідає, що "по Святім Крещенії череву роботні Попове уставиша Трепар прикладати Рожества Богородиці к Рожанічній трапезі, отклади діючи". Отже, мішали Різдво Богородиці з Рожаницями. Справляли це Свято так, що справляли трапезу з "крупичного хліба, сира й добровонного вина", пили й їли, і співали Тропаря Різдва Богородиці. Про цю трапезу Роду й Рожаницям згадує й Слово Христорюбця XI віку.⁸⁵

Як свідчить "Слово Данила Заточника", Родом лякали дітей: "Діти бігають Рода". Дехто з учених, напр. Володимирів, приймають Рода за лісовика.

17. Троян.

Стародавні пам'ятки часто згадують про бога *Трояна*, але що це був за бог, не в'яснюють, як не в'яснюють значення й інших богів. В "Хожденії Богородиці по мукам" XII в. говориться, що грішники поробили собі ідолів "Трояна, Хорса, Велеса, Перуна",⁸⁶ отже, висовується Троян навіть на перше місце. В рукопису XVI віку "Слово і откровеніє св. Апостол" читаємо, що люди сприймають "боги много: Перуна, і Хорса, Дия і Трояна".

Старші наші дослідники, напр. А. Афанасьєв (т. II. ст. 642–643), і А. Фаминцин (ст. 35) і інші, уважали Трояна за бога, але новіші вважають його за відгук у слов'ян обожуваного славного римського імператора Траяна (101–107 по Р. Хр.). В "Слові о полку Ігоревім" XII віку цей божок згадується аж чотири рази, але все, як прикметник: "Земля Трояня" – це Русь, "віці Трояні", "рисаху в тропу Трояню", "на седьмом віці Трояні", усе вирази, з яких докладно про Трояна нічого дізнатися не можна.

Бог Троян дуже добре відомий і в сербів, і в них одне оповідання

говорить, що він мав три голові, воскові крила й козлині вуха.

18. Доля.

Стародавні пам'ятки не знають окремого бога *Долю*, але весь пізніший світогляд свідчить виразно, що такий був. За народнім повір'ям кожен має свою Долю, призначену йому Богом. Ця Доля з'являється в образі нової зірки в Небі зараз по народженні людини, а з її смертю зірка спадає з Неба додолу. У нас Доля, поділилася пізніше на добру й злу, – це Доля й Недоля.

Грецький письменник другої половини VI-го віку Прокопій у творі "Про готську війну III. 14 розповідає, ніби слов'яни й анти – "не мають поняття про незмінний порядок речей (фатум, Доля), і зовсім не визнають, щоб він мав якусь владу над людьми. Як хтось має перед собою видиму смерть, чи в недузі, чи на війні, то складає обітницю за своє життя, що як не згине, то принесе жертву богу. І як станеться, приносить у жертву обіцяне, та й думає, що цією жертвою купив собі життя".

Очевидно, це Прокопієве твердження перебільшене: слов'яни визнавали свою неминучу Долю, хоч все таки пробували її умилостивити. В "Науці кн. Володимира Мономаха († 1125 р.) дітям" чуємо сильні впливи власне Долі, хоч із християнським забарвленням: "Так як не загинув ні на війні, ні від звіря, ні від води, ні з коня падаючи, так і з вас ніхто не може скалічитись чи забитись, коли не буде Божого повеління. А як буде від Бога смерть, то ні отець, ні мати, ні брати не заступлять від неї". А в "Слові о полку Ігоревім" Доля представлена як Суд Божий:

Ні хитру, ні горазду,
Ні птицю горазду,
Суда Божия не минути!

Тільки тут не ясно, з якого саме пункту зору автор Слова подає це: чи з стародавнього, чи вже з християнського. Але що це подається, як прислів'я, для складення й сприйняття якого потрібний довгий час, треба думати, що це дохристиянське прислів'я.

Серед усього українського народу віра в Долю здавна надзвичайно сильна. Кожному Доля постановляє, що має бути ще від колиски; і що має статися, те невідмінно станеться. Хочби ти замурувався, а Доля тебе таки знайде й зробить своє... Від Долі не втечеш. Але ніхто не знає, яка його Доля чекає. Яким кого створено, таким він і помре. Кому яка суджена дівчина, чи дівці хлопець, того не оминеш. Судженого конем не об'їдеш, хіба смерть розлучить. З такого світогляду постало й славнозвісне українське: "Якось то буде!" У нас часто говорять: його спіткала зла Доля.

На щасливого кажуть, що він у *сорочці* (в Галичині: в чепці) вродився. В повісті Іллі Киріяка (1888–1955) "Сини Землі" (т. III ст. 110, 1945 р.)

про це читаємо: "Хто в чепці вродиться, той щастя в пазусі носить". Щасливий і той, хто розв'яже ремінчика зо свого пупа. "Як дитина вродиться, то їй баба-повитуха пупа відтинає й зав'язує його в сім гудзів, і дає мамі, щоб заховала. А коли дитина доросте семи літ, тоді мама дає їй того ремінчика, щоб руками позад себе розв'язала. Як розв'яже, то їй розум розв'яжеться, до голови впуститься". Хто Долі-щастя не має, тому завжди не ведеться.

Український народ має багато приповідок про Долю. Крім вище поданих, наведу ще: Що має бути, того не минути. Що Бог дасть, те і в вікно подасть. Долі й конем не об'їдеш. Перед Долею не втечеш. І багато інших.

Як указують дослідники, поняття про неминучу Долю прийшло до нас дуже рано, ще за Чорноморсько-Дунайської доби життя, прийшло від римлян. Як показав дослід Проф. Сонні, наша Доля – це римська Фортуна, що була сильно зв'язана з релігією. Доля буває добра й зла, діяльна чи лінива. Власне таке поняття фаталістичної Долі відоме скрізь, де тільки були римські впливи: у східніх слов'ян, у сербів, румунів, греків, іспанців.⁸⁷ Неминучість Долі – це світова віра.

На свято Катерини, 24 листопада, справляється обряд кликання своєї Долі: дівчата вилазять на ворота й кличуть Долю. Про неї існує багато різних легендарних оповідань, особливо ж, що краса не завжди йде з хорошою Долею. Є деякі казки, в яких герої збуваються своєї злої Долі й міняють її на добру.

Пор. вище 16: Рід і Рожаниця ст. 114.

19. Переплут.

"Слово Св. Григор'я, како погани кланялися ідолом" XI віку (див. його нижче в джерелах) твердить, що "словенський язик" приносить жертви Переплуту, "і верьтается, пьють ему в розіх". Так само й давнє "Слово Св. О. нашого Іоанна Златоустого" († 407 р.) подає, що люди "вірують в Стрибога, Дажьбога і Переплата (Пам. Учит. лит. III. 238). Звичайно, це вставка в Слово.

Але ближчих відомостей, що це був за божок, не маємо. Саме етимологічне значення слова свідчить, що може це було зле божество, що змушувало людину плутатися, блудити, близьке до Блуда. Взагалі ж це якийсь сумнівний божок.

20. Марена.

Є ще одна стародавня богиня, – це Марена, богиня весни, добре знана у слов'ян, а особливо в українців, її завжди пов'язують з Купайлом, або й звуть жінкою його. Часом Марену в'язуть з Мокошею.

Пам'ять Марени святкували двічі на рік: 1-го березня і вночі з 23-го на 24-го червня (за старим стилем), звичайно святкується разом з Святом Купайла.

Свято Марени постало дуже давно, – ще за чорноморсько-дунайської

доби, за родового ладу. Стародавні пам'ятки, часто згадуючи Купайла, ніколи не згадують Марени. В Україні вона міцно защепилася, а в кінці переродилася на підступну жінку-чарівницю, а то й смерть. Свято Марени святкується над водою, звідси пішла, певне, й її назва Марена, від лат. **Marinus** – морський. Часті й інші фонетичні форми: Морена, Моруна, Моряна.

[00]

—•○—

IV. УКРАЇНСЬКА ДЕМОНОЛОГІЯ.

1. Надприродні сили.

В глибоку давнину первісна людина всюди довкола себе бачила багато такого, що було їй незрозуміле й сильніше від неї, що звичайно їй шкодило, і все те треба було не тільки вмилювати, але й зрозуміти. Зрозуміння довкільного світу давало первісній людині заспокоєння, бо навчало її відповідно жити, щоб не попадати в великі клопоти. Усі надзвичайні явища дуже рано були персоніфіковані, але злі духи звичайно отримували збірну назву, а не одиничне ім'я, певне тому, що їх було занадто багато, напр. лісовик, русалка й т. ін.

Стародавні писані пам'ятки часто згадують, що наші предки почитали річки, болота, потоки, криниці, джерела, гори, рослини, ліси тощо, і приносили їм жертви ("жряху"), то це треба розуміти так, що почитали тих божків, які де проживали. Слов'янська *демонологія* була досить розвинена, бо слов'янин круг себе бачив цілий світ вищих істот, усе було в його уяві одухотворене й персоніфіковане. Усе кругом було сильніше від людини, і все йому часто шкодило.

Спочатку довколишні духи були добрими, але з бігом часу вони ставали й злими, особливо деякі з них, що все пильнували дошкульно нашкодити. Шкода від злих духів була найрізніша, але вони звичайно шкодять кожен у своїй ділянці. Скажемо, під час сну злий дух може влізти в людину, що лягла спати, не проказавши заклинання, і створити їй різні хвороби; може влізти злий дух і з водою, коли не прийняти відповідних мір. Неврожаї, голод, затьми, завірюхи, бурі, холод і т. ін., взагалі всяке зло в природі чинять злі духи, щоб нашкодити людям. Навіть зла людина може тебе перестріти, наврочити, зочити й т. ін., і треба вміти відцуратися від цього своєчасно й належно.

Найголовніше, щоб берегтися від надприродних сил, – треба вміти їх належно вмилювати, вміти приносити їм улюблені жертви, і деякі духи справді вмилюються ними. Але на деяких і це не впливає, – тоді треба їх заклинати, залякувати, обманювати й т. ін. Злі духи здавна сильно бояться кукурікання півня та брехання пса, а пізніше стали боятися й церковного дзвону, ладану та найбільше Хреста, – цього всього вони не терплять, а почувши, лякливо втікають до постійних

своїх сховищ.

Коли злі духи приносять на яку оселю загальну хворобу (пошесть), то ще й тепер рятують її самі жінки вночі: голі або в самих сорочках, з розпущеним волоссям, вони оборують оселю навкруги, при тому сильно галасують і б'ють у сковороди, чавуни, заслонки від печей й т. ін., і перелякана галасом хвороба втікає з оселі, і вже не вернеться у виораний круг. Коли така хвороба в літі, можна й обманом позбутися її: вночі жінки колядують по-під хатами, а хвороба з того думає, що то вже прийшла Коляда з зимою, і налякана втікає.

Взагалі всякої нечисти, бісів та дияволів дутим кругом, за який нечиста сила не дістанеться, пор. оповідання М. Гоголя "Вій". Як на кого нападає зла сила, то від неї можна й відігнатися, вдаривши її наодлі (навідмах) правою рукою. Коли пристріне зла людина, то шептуха мусить "вилити" й відшептати цей пристріт.

Взагалі всякої нечисти, бісів та дияволів, дуже багато. Любить вона селитися по прірвах, безоднях та бур'янах. Пустка, порожня хата, улюблена оселя для нечистих: тут вони справляють свої гулянки вночі, аж хата ходором ходить! Особливо любить нечисть розгулювати вночі на молодика, коли народжується новий місяць. До здохлого всяка нечисть лине, а звідси й вираз: "Вішати на кому здохлих псів".

Різних родів злої чи нечистої сили було дуже багато. Як я вже вище говорив, на початку ці надлюдські духи були спокійні й допомагали людині, але пізніш вони обернулися, особливо підо впливом Християнства, в силу нечисту, в бісів, і їх зайняттям стало шкодити людям. Та людина проте давала собі раду з цими духами, – їх треба вмилювати, треба вміти з ними обходитися й жити.⁸⁸

Значно пізніше до надприродної сили віднесено й *велетів*, – великанів, що живуть десь на краю світу, на Сході. Це чудодійні стародавні сили, з якими воював ще Олександр Македонський, і які згадуються в "Олександрії".⁸⁹

2. Вплив Християнства на демонологію.

Християнство застало в українського народу вже розвинену демонологію, і властиво істоту її змінило мало, – воно головню принесло нові назви: диявол, демон, сатана. Але, з бігом часу, Християнство змінило сам погляд на демонологію: надприродну силу воно остаточно обернуло в силу злу, нечисту.

Зате Християнство принесло багато нових способів боротьби з цими малими божками, що стали зватися головню бісами. Слово *біс* (ст. сл. бѣсъ) широко відоме в нашій літературі з XI віку, яким тепер у полемічній християнській літературі стали звати стародавніх богів. Але слово це добре було знане й до Християнства. Уся зла сила не може зносити *Хреста* чи Хресного Знамення, – він охорона від бісів. Воду можна пити тільки перехрестившись або перехрестивши її, тоді вона буде поживною, а зла сила (біс) не вскочить ротом у людину. Кладучися

спати вночі, треба, помолившись, перехрестити всі вікна, двері й усі подушки, – нечиста сила напевне не влізе.

Зла сила часом закриває *роди* жінці, тоді треба відкрити в Церкві Царські (Райські) Врата, і роди легко зараз відбудуться. При родах взагалі треба все відкривати: двері, вікна, комин. Щоб нечиста сила не входила в хліви й не знушалася над скотиною, що вона любить робити, треба страсною свічкою поробити Хрести на дверях, а худобу окропити йорданською водою; помагає ще й розвішування по хлівах деякого зілля.

Хто кладеться спати на полі чи в лісі, неодмінно треба перехреститися, тоді змій чи зла сила не влізе ротом під час сну, що вона любить робити. Навіть при позіханні або чханні треба добре стерегтися, щоб не влізла нечиста сила, а тому треба хреститися.

Про впливи Християнства я розповім пізніше докладно, в X відділі про двоєвір'я, а тут зазначаю його тільки поверховно; див. іще кінцевий розділ демонології: Боротьба Християнства з дияволом.

3. Родинний культ.

З давнього часу *родина* була в нас дуже міцна, бо її скріплював родинний культ. Культ домового божества надзвичайно старий, відомий у всіх індоєвропейських народів. Домове вогнище (очаг), на якому горів негасимий вогонь, здавна був головною Святиною дому, – він беріг щастя дому і всіх членів родини. Домове родинне вогнище було в нас першим жертівником, а голова родини – першим жерцем. Старший в родині, батько (пор. пізніше "батюшка" – Священик) виконував усі необхідні обряди, зв'язані з домовим вогнищем.

Богом домового вогнища став у нас *домовик*, чи домовий, що витворився з найдавнішого часу; в давніх "Словах" він зветься "хороможитель". Домовик – постійний вартовий дому, покровитель і охоронитель родини.⁹⁰ Живе він під піччю чи в запічку, куди з часом перенеслося домове вогнище. Звичайно домовик своїм допомагає, а чужим шкодить; перед нещастям він конче появиться своїм. Але він може шкодити й своїм, коли вони належно не задобрюють його. Розгнівавшись, домовик псує скотину, заїжджує вночі коні, грюкотить уночі по хаті, в сінях, на горищі, і не дає людям спати, – це ясна ознака, що розгнівали домовика й треба його задобрити.

Часом домовик буває привередливий, і любить скотину тільки якогось одного кольору, а скотину іншого кольору мордує. З цим господар мусить рахуватися, і тримати домову скотину тільки любої домовику масті. При конях у стайні добре тримати козла, – він боронить їх від домовика.⁹¹ При переході на нове чи друге помешкання треба виконати цілий обряд, щоб і свій домовик перейшов з родиною.

Якоїсь особливої однієї назви для домового бога в нас не склалося, але одною з них була, здається, *Чур* чи *Цур* та *Пек*. Цур і Пек так само оберігали родину, і в разі небезпеки на ворога пускали свого Цура й Пек закляттям: "Цур тобі, Пек!" Звідси й старі наші вирази: "цуратися"

– відділятися, відійти від когось за мету Цура, "спекатися" – позбутися неприємного при допомозі Пека. Може сюди й слово: безпека, небезпечний (без Пека).

Чур або Цур, ст. сл. Шур, – це обоготворений предок, пор. пращур. Кажемо часто й тепер: Цур тобі, пек тобі! Божок Цур охороняв і родове майно, границі. "Від-цуратися" – покинути свою родову границю, своє родово (див. Ключевський: Історія Росії т. I ст. 139).

У хаті деякі частини її набирали великого значення. *Піч* стала річчю ритуальною, – це родинний вівтар, де знаходяться боги родинного вогнища. Ось тому піч грає важливу роль в домовому ритуалі, напр. при сватанні: дівчина її "колупає", ніби просячи ради й заступництва в домовика. Коли молода вперше входить до хати молодого, то приносить і чорну курку з собою, яку впускає під піч, де знаходиться домовий бог, – це йому жертва від нового члена родини. Вона ж, жінка, стає й постійним сторожем домового вогнища. На Новий Рік піч у збільшеній пошані, бо тоді її весілля.

Поріг – границя хати, за ним уже чужий бог, тому й поріг грає роль при ритуальних обрядах, напр. на весіллі, на Похоронах. Виносячи покійника з хати, конче стукають тричі труною об поріг, щоб покійник уже не вертався до хати.

Найпочесніше місце в хаті – *покуть*, де в куті сходяться краями дві лавки. Новонароджену дитину, сповивши, кладуть на покуті. Господар хати в Свята сідає на покуті, там же садовить почесних гостей. В глибоку давнину покійників ховали під покутем або під порогом, тому ці місця й дуже шановані.

Стіл у хаті – шанована річ, це хатній престіл; на нього не можна класти нічого нечистого, крім їжі. Поважається й *сволок*; об нього б'ють короваєм, б'ють і дитиною, щоб добре росла. Сама *хата*, як така, завжди в повазі, – до неї можна зайти тільки з непокритою головою, свистати в хаті не можна.

Вся *хата* як ціле сильно шанувалася в Україні з найдавнішого часу, і так само шанується й тепер. Напр., Харчук у "Волині" (т. I ст. 121–122, вид. 1964 р.) розповідає, як батько кричить на сина:

"Я тобі покажу, як у хаті курити, – кричав батько. – Оце тобі за те, що закурив у хаті, оце за те, що за столом куриш, оце за те, що під Образами, – проказував за кожним ударом батько".

Домове *вогнище* з глибокої давнини було надзвичайно шановане в усіх народів, а тому й Церква мусіла поставитися до нього з повною повагою. І справді, в Требнику є на це "Послідованіє над печію", в якому молимося: "Боже Вічний, благослови печь сію, і благослови в ней діла рук рабов Твоїх". А в другій Молитві: "Сам благослови печь сію, і дійствующія ю (її) Твоїм страхом соблюди, і невредимі їх от сопротиволетающих сохрани".

Дім і його забудовання завжди підпадають злій силі, коли вона хоче

пошкодити людині. Але в домі за всім цим пильнує свій домовик, і не підпускає до нього нечистих з їхніми злими задумами. Так само волхви й різні відуди серед своїх обов'язків мали також і прогнання нечистої сили від дому та його забудовань.

В Християнстві охороною дому ревно зайнялася Церква. В Требнику маємо аж п'ять Чинів на це: 1. Молитва на основаніє дому, 2. Чин Благословенія нового дому, 3. Молитва, єгда кто імать внити в дом нов, 4. Молитва над житницею или гумном, і 5. Молитва над стайнею.

У Молитвах про це молилось: "Боже Вседержителю, хотящих в домі жити, от всякого навіта (підступу) сопротивного свободи... і невредимих от сопротивних сохрани... І низпосли Благодать на елей сей, яко да будеть на прогнаніє всякія сопротивнїя сили і сатанинських навітов". А над клунею молилось, "да сила Твоя (Господня) вся противна от нея отженеть, да гумно (клуна) сіє от всіх противностей сохрани ти ізволиши. Соблюди гумно сіє от огня, бурі, грома, молнії, і от всякого уничиженія вражія".

Часом злий дух захоплює дім і не дає спокою мешканцям. На це в Требнику є "Молитва о храмині (домі) стужаємі от злих духов", в якій проситься: "Сам, Владико, вся сущия в дому сем сохрани, избавляя їх от страха нощного, і стріли, летящія во дні, от вещи (речі), во тьмі преходящія, от сряща і демона полуденного".

4. Божки природи.

Не маючи поняття про Єдиного Бога, що створив увесь світ, первісна людина була многобожною, і по окремих частинах природи бачила окремих її володарів, окремих богів.

Коли людина дивилася в воду, вона, бачила там живі обличчя, і тому переконалася, що вода має своїх мешканців. Це різного роду *водяники*, голі старі волохаті діди з довжелезною кудлатою бородою, що можуть сильно шкодити людині, коли вона непрошено вривається до їхнього царства. Як люди купаються, водяники хапають їх за ноги й можуть утопити. Щоб цього не сталося, треба конче хреститися, входячи в воду (це охорона вже християнського часу).

Люблять водяники перевертати човни, особливо хиткі та маленькі. Рибалки мусять добре знатися з водяниками й задобрювати їх, а то не дадуть ловити рибу. Топельці живуть під водою, перетворюючись у водяників. Взагалі водяники злі та мстиві. Водяник – це водяний цар, що володіє всією водою в світі: ріками, озерами, болотами, морями й т. ін. Сам водяний цар "живе в кришталевому будинку під водою" (П. Куліш: "Орися").

Леся Українка в "Лісовій пісні" докладно описує водяника: "Він древній сивий дід, довге волосся і довга біла борода в суміш з баговинням звисають аж по пояс. Шати на ньому – барви мулу, на голові корона із скойок. Голос глухий, але дужий" 6–7. "Водяник в дряговинні цупкій привик од віка усе живе засмоктувати" 13. Дочки його – русалки,

водяні царівни. Він звичайно грається з човнами, або й топить їх.

По болотах живуть різні *болотяники* чи анциболоти, що люблять затягувати до себе людей, особливо п'яних. По очеретах плодяться *очеретники*; навіть у криниці живе окремий криничний дід, – *криничник*.

А по лісах панують різні *лісовики*, чи *полісуни*, як його господарі. Живуть на густих деревах або по дуплах сухих дерев. По ночах дико верещать або стогнуть і лякають людину. Звичайно лісовик дуже високий, – як високе дерево, або й вище. Уся лісова звірина послухна лісовикам, і він пасе вовків. Входячи до лісу, треба неодмінно перехреститися, щоб лісовики не причепилися. У лісі не треба голосно перекликатися, щоб не накликати полісуна, бо він любить відкликуватися людям і заманювати їх у непрохідні нетри. Коли в лісі б'ються полісуни, здійснюється буря.

Історик В. Ключевський так описує лісове страхіття: "Східня (руська) людина ніколи не любила свого ліса. Якась неясна боязнь оволодівала нею, коли вона вступала в густий ліс. Сонна дрімлива лісова тиша лякала його. В глухому тихому шумі його вікових верховіть чулося щось зловісне. Щохвилини чекання раптової небезпеки напружувало нерви, підіймало уяву. І стародавня людина населила ліс різними страхіттями", I. 72.

Лісовика докладно описує Леся Українка в "Лісовій пісні": "Лісовик – малий, бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям. У брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з куниці" 11. Але "треба тільки слово знати, то й в лісовику може уступити душа така самісінька, як і наша" 35.

Лісова сила звичайно провадить по лісах танці та жарти.

Ліс мимовільно завжди викликав і тепер викликає острах. У південній Америці мешканці сильно бояться лісного духа, і є місцевини в лісах, куди вони нізащо не підуть, – бо там їх зловить злий дух.⁹²

Лісове царство прекрасно описала Леся Українка в своїй драмі-феєрії "Лісова пісня" 1911-го року, – тут уся демонологія Волині. Сильно описане тут і водяне царство.

По гаях панують *гайовики*, і так само можуть полювати й на людину.

На полях, у збіжжі живуть *польовики*, що люблять викочуватися по ньому, – тоді збіжжя полягле, – і носитися по житах та травах із вітром. Часом вони приймають вигляд козла.

Бузина, як я вище зазначив, небезпечна рослина, бо в ній сидить *бузничий*.

Грецький письменник VI в. Прокопій розповідає про слов'ян, що вони "почитають річки, німфи, і деякі інші божества (демони), і приносять їм у жертву все". Цими німфами здавна були в нас *русалки*, водяні богині, відомі всім слов'янським народам; удавнину вони звалися *берегині*. Римське свято *Dies Rosae* чи *Rosalia* зайшло й до слов'ян, для чого було не мало доріг через слов'ян південних, і переробилося на Свято русалії,

звідки пізніше й пішла назва *русалка*.⁹³ Початковий Літопис уже під 1076 роком згадує про русалок: диявол відхилює людей від Бога "трубами і скоморохи, гуслями і русальї".

На початку весни, як розтане сніг, звичайно з четверга Страсного тижня аж до Трійці, *русалки* живуть по річках, взагалі в воді, а на Трійцю вони виходять із неї й оселяються по полях та лісах, де бучно гуляють. На зиму вони входять у землю, бо там нема холоду. Вночі русалки виходять на берег, і при світлі місяця провадять хороводи й танці. Русалки ведуть особливо веселі гри весною, коли взагалі в природі багато різних духів, що виходять наверх по зимовому холоді. Цілий Троїцький тиждень русалки гойдаються на деревах та викачуються по житах, і до смерті залоскочують кожного, хто попадеться в їхні руки, зваблений їхньою красою.

Як описує Леся Українка русалок у "Лісовій пісні" 1911 року, вони ходять з розпущеним волоссям. Вони градяться в воді, ухкають, бризкаються, плещуться. Це вони стережуть порядку на річках, по озерах. Душі вони не мають, а тільки серце. Русалки водяні та лісові мавки – то подруги.

Мавки живуть у лісах на деревах, а не в воді, а русалки – в воді. І освіті мавки гойдаються на віттях дерев, мов у колисці, і заманують хлопців і залоскочують їх до смерті.

Про мавку подає й Харченко в своїй "Волині" (1964, I. 170):

"*Мавка* замовкає перед грізним поглядом дідугана-лісовика, якщо він розсердиться. Вона не має права не коритися йому – верховоду й володарю лісу: йому кланяються потерчата, і дерева перед ним шапки знімають".

Літавиця – це та ж мавка, що так само приманує хлопців і лоскоче їх до смерті.

Перелесник заманує гарних дівчат і нищить їх. "Перелесник – гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним як вітер волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима" (Л. Українка "Лісова пісня", 19).

Русалки завжди дуже вродливі, тонкі, аж тіло їхнє просвічує, коси зелені, як водорослини, ходять голі або в білих довгих сорочках. Утоплена дівчина, а також нехрещена дитина неодмінно стають русалками, вони зветься ще мавками чи навками, від "нав" – мерлець.⁹⁴ Сербські *вили* – це те саме, що наші русалки; назва "вили" вдавнину була відома і в нас, але значення їх, певне, не розуміли, бо, напр., в одному з новіших списків "Слова Христолюбця" замість "віли" подано вже "воли".

5. Шкідники життя.

Первісна людина завжди бачила кругом себе найрізніших надприродних істот, що вмішувалися в її життя й змінювали його на лихе. Усі життєві лиха людина приписувала надприродним істотам, злим

духам, і всіх їх персоніфікувала. Але коли володарі природи мали окреслений людський вигляд, то, ці шкідники життя були звичайно істотами духовими, мало вловимими, і людського вигляду їхнього мало знано. Одна пам'ятка XV ст., "Слово о лінивих", згадує Злидні, Убожіє та Ох.⁹⁵

Коли домовик не догляне, або коли він розгніваний і не хоче берегти хати, то в хаті можуть заплунутися *Злидні*, і помалу довести родину до повного зубожіння й загибелі. Злидні – це домові карлики, маленькі уосіблені істоти, що живуть звичайно там, де й домовик мав би жити, – під піччю або в запічку. Щоб позбутися Злиднів, треба змінити своє життя, а то змінити й помешкання. У нас про Злиднів позосталося стародавнє заклиття: "Нехай його Злидні поб'ють!" (Номис, 72). Звичайно Злидні люблять накликувати до хати й іншу злу силу: Недолю, Хворобу, Трясцю й т. ін. дрібні сили.

Леся Українка в "Лісовій пісні" 1911 р. так описує Злиднів: "*Злидні* – малі, заморені істоти, в лахмітті, з вічним гризьким голодом на обличчі" (ст. 56) сидять у хаті в кутку. А коли відповідної хвилі згадати про "Злиднів, то вони ускочать у хату" (ст. 58).

Подібно до Злиднів існують і *Примхи*, які також шкідливо можуть обсісти людину. Пор. у Б.Грінченка ("Нахарило" II. 500): "Та й сердиті ви сьогодні діду! Чого це ви? Може вас хто роздратував? Або може це вас *Примхи* обсіли?" Примхи можуть обсісти людину, як і Злидні.

Злидні по наших пам'ятках відомі з давнього часу. Так, у "Слові о лінивих" за списком з XV віку читаємо: Коли людині кладеться на нещастя, "тогда человеку приближаются *Злидні*, обовьются ему около головы, проструться ему по хрепту, сядут у него на порозі с віником. Сегодня положил полдензи в калиту, а назавтрея хватиться – Злидні виняли".⁹⁶

У народньому віруванні були персоніфіковані всі ті нещастя, що чіплялися до людини, напр.: Біда, Лихо, Нужда, Недоля й інші, хоч чистого ясного образу окремого бога вони в нас не прибрали. У народній уяві часто виступає *Біда*, як окремий бог, демон. Біда, як і Злидні, дуже мстива й дошкульна, і звичайно в хату не приходиться сама, пор. прислів'я: "Біда не приходиться сама", "Біда Біду родить" і ін.

Увійшовши в хату, Біда не спить, а все пильнує поширитися. Вона тиняється поміж людей, чинить їм збитки й доводить їх до гріха, а часом справляє на таке, що сміх людям казати. Взагалі ж від Біди трудно втекти, особливо, коли вона заплунеться в хаті. Коли Біда в хаті, тоді хоч з хати втікай; пор. поговорку: Біда в хату, а господар із хати. Народні поради позбутися Біди: Здуши Біду, зв'яжи і в ставі втопи, або: Вхопи Біду за хвіст і вдар нею об міст, – поради ці мислять про Біду, як про окрему особу. У самій українській мові слово "біда" широко розгалужене: біда, бідний, бідувати, збіднілий, бідкається й т. ін.

Про Біду в нас склалося дуже багато приповідок. До вже поданих

подаю ще декільки зо збірника Плавюка 1946 року: Біда Біду перебуде, – одна мине, друга буде 14. Біди не треба шукати, – сама прийде до хати 15. Чоловіка Біда пасе 173, і т. ін.

Дуже поширене в нас також *Лихо*, що разом з Бідою також уривається в життя на кожному кроці, і скрізь чигає на нас. А в мові вживається дуже часто в таких виразах, як: Лихо його принесло, Вже якесь Лихо сунеться до хати, Лихо мене засліпило, Лихо б тебе побило й інші. На ніч звичайно злітається всяке нечисте Лихо, а щоб того не було, треба рятуватися так: посипати попелом землю біля воріт, на доріжках до хати й навколо хати; під вікнами на призьбі поставити цебра, отвором на подвір'я, а в хаті на вікнах ставити миски також лицем на двір, – тоді обманене Лихо не зайде до хати. Дуже люте Лихо однооке, що часте в наших казках.

Замість Лихо часто кажемо: "Побила б тебе лиха година!" як стародавнє заклинання.

Багато є й інших уособнень злих істот. Так, *Блуд* зводить людей з дороги й водить їх так, щоб їх понижити або бодай нашкодити. "Як кого Блуд візьме, то най буде яке мале, задурить чоловіка" (О. Кобилянська: "Земля" 234). Пор. приповідку (Плав'юк 20) Як чоловіка Блуд візьме, то й серед села дороги не знайде.

Мара запаморочує людям розум, і вони роблять собі на шкоду; пор. у нашій мові марити, обмарити, марний, змарніти, марниця тощо. Так само на людину нападає *Мана*, і людина обманюється, маниться. Ці істоти, Мара та Мана, ходять по людях і роблять їм прикрості.

П. Куліш у "Чорній Раді" про Ману пише так: "Запорожці запускають Ману на чоловіка, їм украсти, що задумає, то мов із гамана тютюну достать" (ст. 132). Мана і Мара – одна істота. Він же подає: "А киш, Маро! А киш! Амінь, амінь!" (IV. 203).

Мару часто стрічаємо в творах Б. Грінченка. Напр. з т. II (вид. 1963-го року):

"А *Мара* його знає! Хіба вгадаєш? Туди думка і сюди думка"... 413. "Він звівся ні на що, ходив, як *Мара*, блідий, з божевільними, неспокійними блискучими очима"... 428. "Стара мати глянула на неї та аж перехрестилася: перед нею стояла не Гаїнка, а якась *Мара*, бліда, страшна"... 430. "І до їх у хату темрява зайшла, – по кутках чорною *Марою* стала, стіни позапинала, і сповнила всю хату, і обняла їх обох... Обняла тіло, поняла й душу"... 431. І тіло його змарніло, зсохло – ходив він *Марою*". 462.

Слово Мара походить чи не з гебрейського Мага, і визначає "гірка". У Книзі Рут 1. 20 читаєм: "Не кличте мене Ноемі, а кличте мене Мара (гірка), бо Шаддай дуже гірко вчинив мені".

Те саме й *Морок* або *Морока*. Ст. сл. мракъ визначає темрява, темнота, звідси й *Морок*. У Шевченка: Сестра Морока із пекла вийшла проводжать у пекло римлян (ст. 295), а на ст. 289 вияснюється: "Морок –

бог підземного царства у скитів".

У "Лісовій пісні" Лесі Українки ст. 66 читаємо: "А тепер я блукаю, наче *Морок* по гаю".

З давнього часу поширені в нас також різні оповідання про *лихорадки*, – це 12 сестер трясовиць, Іродових дочок.

Жура чи *Журба*, давнє *Туга*, пече людину й сушить, і може й на смерть засушити.

В "Слові о полку Ігоревім" 1187 року згадуються деякі уосібнені злі істоти, але дуже неясно: "Востала *Обида* в силах *Дажьбожа* внука", "Ольгове хоробре гніздо, не було воно *Обиді* породжене", "Уже бо *Біди* его пасуть птиці по дубію", "За ним кликнула *Карна*, і *Жля* поскочи по Руській Землі, смагу мечучи в полум'янім розі", "*Туга* ізійшла по Руській Землі", а "*Обида* вступила *Дівою* на землю *Троянову*", "Уже тресну *Нужда* на волю".

Усі ці божества персоніфіковані, але зазначені тут для нас неясно. *Желя* чи *Жля* – це певне якесь божество суму, жалю, плачу, а *Карна* – теж божество, може кара, жаль, плач, голосіння по небіжчику, або уосібнення самої голосільниці. *Нужда* – якась мітична богиня насилля. *Діва Обида* на синьому морі плеще лебединими крилами, – в ній деякі дослідники "Слова" (напр. *Вяземський* 1875 р.) вбачали аж *Троянську Єлену*. *Обида* – це персоніфікація образи, зневаги, а взагалі – лиха.

Грець – невідомого походження, ніби уосібнення якогось лиха. Дуже частий вираз: Хай йому грець! Грець тебе побий! Тут уживається ніби замість чорт, і так його вживає, напр., *Іван Багрянний* у "*Тигроловах*", напр.: Зайшли грець його знає куди II. 37. "Експрес" зупинився на грець його зна якій лінії II. 61. Звичайно "грець" перекладають як апоплексичний удар, але воно значенням ширше. Там само їв. *Багрянний* пише: Наробили затісок до лиха (багато, II. 31).

Дуже поширена зла недуга *Трясця*, як уосіблення її, як сама зла сила. Стародавнє – *трясовиця*, і було багато різних оповідань про неї, а також замов на неї. Іще назва – *Пропасниця*, бо кого вона схопить, то вже легко не відпустить, і до пропаду заведе. *Леся Українка* ("*Лісова пісня*" 22) оминає назвати своїм ім'ям і *трясцю*: "Поки дійдеш, ще й *тая* (цебто *трясця*) нападе, – не тут споминаючи – *Цур-пек!* а потім буде душу витрясати!" Часта лайка: Бодай тебе *трясця* *трясла!* (Нечуй I. 388).

Завійна – нечиста сила, на холоді завіє. У *Марка Вовчка* читаємо: "Скиглись, наче його *Завійна* ухопила (III. 241).

Уся нечиста сила пильнує шкодити людині де тільки зможе й коли тільки зможе. Виробилася віра в пристріт, урок, наврочити, у всяке псування людини.

Є в нас ст. сл. слово прътити – портити, наше теперішнє псувати. Було й слово "*порча*" – зіпсуття, особливо зіпсуття пристрітом, злим оком, наговором. Взагалі чарування.

Віра в зіпсуття людини ("*порча*") довго трималася й тримається і в

Україні, і в Росії, трималася навіть серед інтелігенції. Ось приклади для Росії.

Невіста царя Михайла Марія Хлопова р. 1616-го відвідала свого молодого і з'їла багато солодощів, а тому стала блювати. Робився суворий розслід цього, і офіційно признано, що вона була зіпсута супостатами. Тому невіста була заслана в Тобольськ, а з Москви вислана вся рідня її.

Бояриня Всеволозька, невіста царя Олексія Михайловича, коли її сповістили, що то її обрав собі цар за дружину, зомліла й упала. Це пораховано за "порчу", і Всеволозька царицею не стала.

Таких прикладів можна навести багато.⁹⁷

6. Чорт.

Чорт у народньому віруванні витворився надзвичайно рано; але, на мою думку, витворення нечистої сили йшло в тому напрямку, що перше постали господарі хати й природи та шкідники життя, а розуміння чорта витворилося трохи пізніше. І, справді, наш чорт – це вже уосібнення всієї нечистої сили в одній особі, а для витворення такого розуміння потрібний був довгий час. Чорт і біс – це свої назви стародавні, рано в нас розвинені; ст. сл. бѣсъ, а "чорта" в мові ст. сл. ще не було.

Слово "чорт" старанно оминали по всіх писаних книжках, – щоб його не називати голосно, бо це було заборонене. У "Матеріялах" І. Срезневського це слово не подане. Але є воно значно пізніше, – у "Лексиконі" Памви Бергинди, Київ, 1627 р. на ст. 101 подається: "*Кудес, Кудесник – чорт* или чаровник. По нѣких повѣсти в Москвѣ наричется".

Усякої надприродної сили круг себе первісна людина завжди бачила багато. Сила ця шкодила їй, особливо тому, що вона звичайно невидима, і людина своєчасно не знає, що має робити, і звідки чекати лиха. Християнство в надприродні сили внесло певну систему. З бігом часу на чолі всіх злих сил став чорт, що тепер став зватися дияволом, сатаною чи демоном, і йому помалу підпорядкувалися всі інші сили: володарі хатні й природи та шкідники життя, – усі вони стали зватися бісами, і всі вони за Християнства перейшли в силу злу, нечисту.

Як я вже вище розповідав, наш Первісний Літопис устами грецького Філософа, що намовляв Кн. Володимира на Християнство, подає (за Біблією) і про постання нечистої сили на четвертий день світотвору. Коли "первий от Ангел, старійшина Чину ангельску", побачив усе, що Бог створив за чотири перші дні, то "помисли в собі, рек: Сниду на землю, і приїму землю, і поставлю престол свой на облацях сіверських, і буду подобен Богу. Бі же ім'я противнику Сотаніл, в не же місто постави старійшину Михайла. Сотана же, грішив помисла свого і отпад Слави первия, наречеса противник Богу" (Іпат. Літ. під 986 р. ст. 58–59). Ось від цього й пішли по землі найрізніші роди бісів, що завжди мають злі наміри.

Той же Іпатіїв Літопис навчас: "Біси на злоє посилаєми бивають, на

злоє всегда ловять, завидяще" (під 1015 р., ст. 118). "Іскони вселукавий диявол, не хотяй добра всякому хрестьянину і любви межі братьєю" (ст. 370).

Пізніше число злої сили значно зросло, бо з прийняттям Християнства дохристиянські божки зараховані були до бісів, цебто всетаки позосталися особами живими, що говорять і шкодять. Що давні божки – це біси, так завжди твердить Первісний Літопис, зрештою, це погляд і Біблії (Второзак. 82. 16–17, Пс. 105. 37, I Кор. 10. 20). Правда, був і інший, рішучіший погляд: божки – це ніщо (I Цар. 12. 12).

Чорт має багато найрізніших назов, у залежності від своєї праці. Він завжди нашіптує людині злі думки, і сіє ворожнечу в світі. Це наш ворог, і тому його стародавня назва *враг*, а ворожити – відбиватися від ворога; пор. закляття: Враг би тебе взяв! Він робить тільки зле, чому й зветься *чорний*. Він сильно обманює людину й зводить її на лихе, а молодих на перелюб, чому й зветься *перелесник*. Він з своєї природи *лихий*, пор. приповідку: Лихий поплутав. Він господар пекла, *пекельник*. І взагалі він *нечистий*, нечиста або вража сила, вражий син, вража мати. А що має куцого хвоста, то *куций*, куцан. Убирається, як пан, тому *паничик*, *лях*, *німчик*. Він *кат*, пор.: Кат зна що, чи казнащо. Дуже часто назва *лукавий*, і в "Отче наш" ми просимо Бога: "Ізбави нас од лукавого!" (У давнину: "од неприязні").

У Словнику П. Беренди 1627 р. 59 знаходимо: "дѣдко – сице ніції обикоша діавола именовати". Дуже часті в нас вирази: Лисий дідько, куций дідько. Якого дідька прешся? Іди хоч до дідька в зуби! (Багр. "Тигролови" I. 111). *Куций* – диявол, вираз частий.

Гулак-Артемівський пише про диявола: Нехай їм служить рябий в болоті біс 370. І сам враг не знайде 373. Враг батька зна 372. У Котляревського: Не взяв його враг! 165. У Нечуя-Левицького, т. I: Чорта лисого забере 61. Нечистий мене спокусив 364. Нечистий її знає, з ким вона знається 415.

Чорт завзято рие і в річках (робить чорторії, чортовий, вир), і по ярах: чорторя. Такі крутії і люди бувають. Б. Грінченко в повісті "Під тихими вербами" 1901 р. пише про людину: "Такий мудрий на вигадки... Мав вилупитись *чорт*, та півні заспівали – вродився чоловік. Так тобі й рие, так тобі й крутить, мов той рогатий анциболот у чорторії... (Твори, вид. 1963 р. т. II ст. 382).

У народній літературі нерідкий також Ох, про якого вже згадує "Слово о лінивих" XV віку. Уявляють його дуже різно: то це лісовий цар, то звичайний дідько. Живе по могилах та пенях, і затягує до себе необережних людей. Часом це підземний цар. У всякому разі не вільно говорити голосно *ох!* на невідповідних місцях, бо явиться Ох і забере до себе. У нас відома ще й казка про Оха, що попала до світової літератури, і глибоко вивчена.⁹⁸

Потерча – це дитина, що померла без Хрещення. Живуть потерчата по

озерах або й болотах. Ходять у темноті з каганчиками. Кажуть іще *потороча* (Куліш IV. 293).

Леся Українка в "Лісовій пісні" розповідає про потерчат: "Потерчата в руках мають каганчики, що блимають, то ясно спалахуючи, то зовсім погасаючи" 28. Вони заманюють людей у болото. "Потерчата озиваються жалібно, подібного до жаб'ячого кумкання" 32.

Серед українського народу поширені перекази про *Попелюх*. По давньому звичаю в Україні увесь попіл з печі викидається в одне місце, а коли недалеко болото, то в нього. І ось у цьому попелі й зароджуються попелюхи, які лякають людей ночами. І горе людині, що побачить попелюху, бо по цьому конче буде нещастя: пожар, хвороба, недуга.⁹⁹

Чорт, як і всяка нечиста сила, звичайно водиться по безлюдних та нечистих місцях: по прірвах, ровах, безоднях, в очереті, бур'янах, в бузині, в порожніх хатах, пустках, руїнах, млинах і т. ін. Апокаліпсис XII в. твердить, що "обичай єсть звірем і злим демоном в пустині ходити". Люблять чорти і болота та ліси, особливо пуші. Вночі на перехресних дорогах легко зустріти нечисту силу, а вдень вона з'являється в бурі та в куряві; перехресна дорога взагалі дорога віща.

Комин і кагла – звичайне місце пробування чортів. У зв'язку з цим у нас існує багато приповідок про нечисті місця, напр. В. Плавук подає: Кайся, та в каглу не пхайся 155. Аби болото, а чорт знайдеться 25. Виліз, як чорт з багнюки 39. У старій печі сам чорт палить 254. Пор. Ще: У тихому болоті чорти водяться.

Мельник звичайно має багато клопоту з нечистою силою, що любить жити в млині, чому мусить накладати з нею й добре знати всякі закляття. Любить диявол греблю рвати, і тим докучати і мельникові, і людям, чому й сам зветься: "Той, що греблю рве".

Дияволи звичайно дуже бридкі й звіровидні. Вони люблять перекидатися в яку звірину, і підступно підходити до людини. Люблять перекидатися в чорного пса, kota, свиню, а то цапом, а сам звичайно ходить з цапиною борідкою; часто перекидається в якого плазуна. А коли приймає вид людини, то частіше панка, панича, жидка, поляка або німця. У постаті блудного вогника заманує людину в болота, прірви та безодні. Диявол любить бавитися з п'яними, і заводить їх у рови, а то й у прірви та болота.

Звичайно чорт невидимий, а коли з'являється, то він чорний, волохатий і з хвостом, а очі в нього – як жарини; ноги звичайно цапині, собачі або курячі. Перекидається чорт і в речі. Коли чорт зодягається, то в одержу європейську, німецьку. Чорт завжди шукає собі людей, щоб за ласощі цьогосвітні продали йому душу, тому звичайно ходить з пером і ножиком, яким достається кров для підпису умови. Звичайно чорт має крила й літає. Має він на лобі й роги, але роги тут ознака його великої сили (пор. у біблійній мові гебраїзм: ріг – сила).

Взагалі ж диявол рідко коли буває в своєму вигляді, а при своїй роботі

він міняє вигляд. Іпатський Літопис під 1074 р. подає, що ченцеві Ісакові біс являється "в образі звірином і скотєм, зміями і гадом" (ст. 138). Під цим же роком ст. 134: "Виді обходяща біса в образі ляха".

Особливо найрізніший вигляд приймає чорт, щоб спокусити ченця, приймає навіть вигляд Святої особи, аби тільки добитись свого. Пор. поговорку в Стороженка ("Мірошник"): Ми не Святі, щоб до нас чорти ходили.

Чорт надзвичайно старий,¹⁰⁰ і існував ще до створення світу, і брав навіть уділ у його створенні з Богом. Спочатку чорт був духом всемогутнім, але з часом став страчати свою силу, і тепер часом виступає безсилим недогадою, і таке уявлення чорта бачимо не тільки в себе, але й у багатьох інших народів світу; власне такого чорта-недотепу малював у своїх творах М.В. Гоголь. Казки про дурного чорта – це всесвітня тема, їх і в нас дуже багато.

Але все таки чорт рогів не втратив, хоч ріг – це сила (гебраїзм).

З бігом часу дияволи стали в нас взагалі спокійніші; людина, особливо знаюча, стала з ними поводитися за панібрата, бо стало відомим багато способів, як укокошкати злу силу; пор. диявола, напр., у творах Гоголя, І вже часто Святі люди не тільки не бояться дивольських каверз та спокус, але навпаки, – ловлять бісів у горнятку води, перехрестивши його своєчасно, і їздять верхи на них то до Єрусалиму, то до Риму, як це бачимо в Патерику Печерському.

На чорта переносяться всі злі людські недостачі. Він завжди намагається створити лихо людині, а особливо яку пакість. Особливо любить він сварити людей, та ще й заприязнених, а для цього це він видумав горілку. Взагалі, де горілка, там і чорт. А хто впадає в розпуку, до нього зараз причепиться дідько. Ось тому й приповідки постали: Піп у дзвін, а чорт у клепало, або: Хто вішається, тому дідько мотуза подає.

Любить чорт забрати звичайну річ, що ось її бачили, із-під рук і очей; шукаючи її, треба проказувати: "Чорте-чорте, на твоє, дай моє!" Тоді відразу пропала річ знайдеться. Чорт любить "насилати" і коли кажемо "наслано", то це від чорта. Пор.: Щось йому як наслано!

Чорти живуть, як і люди: родяться, женяться, їдять, п'ють, але не вмирають, тому вони дуже старі. Номис ч. 8677 подає: Чому чорт мудрий? бо старий. Коли чорт мие руки й трусне ними позад себе, то з кожної краплини постає чортеня. Взагалі ж чортів безмежне число, і їх вистачає по кілька на одну людину. Але їх сильно нищить Св. Ілля, Св. Юрій та Св. Михаїл, а без цього вони переповнили б увесь світ, так що людям не було б де й жити.

Чорти люблять сварливих жінок, і часто ними послуговуються для своїх цілей. Пор. приповідки, у В. Плавюка: Де жінка рядить, там чорт сидить 124, Де дідько не зможе, там бабу пошле 101.

В Іпатієвому Літописові під 1015 роком читаємо: "Біси на зло посилаємі бивають, а Ангели на благое. Ангел бо чоловіку зла не

створить, но благое мислит йому завжди, паки же Крестьяном допомагають і заступають от супротивного врага. А біси на злое завжди ловят, заvidiaще йому, понеже видять чоловіка Богом почитана, і заvidiaще йому, і на зло слемі скорі суть".

"Чорт бідний, бо в нього душі нема" стало в нас приказкою. Куліш IV. 151 подає, що "диявол держить на руках Юду в пеклі". Н. Левицький пише, що сатана чорний як чорт, голова як копиця, на голові чорні роги, а очі як кавуни" ("Не той став" 57). "Вночі вже його, нечистого, і сила й воля" 58.

Чорта легко прикликати свистом, особливо в пустках та на перехрестях. Щоб чорт не пошкодив, треба тримати при собі освяченого ножа. Ножа чорт взагалі боїться, тому породілля кладе його собі й дитині під голови на час поки дитя не охрещене. Усі нехрещені в чортовій владі. У жидівський Судний День (йом Кипур) чорт хапає жидів, і кидає їх у пуші, або заносить до пекла; пор. оповідання В. Короленка: "Йом Кипур". В "Слові о полку Ігоревім" бісами звуться половці, як не охрещені.

Небезпечно згадувати чорта по йменно в хаті, а особливо вночі, бо може прийти, а коли вже хто згадує, нехай додасть оборонне: "Не при хаті (чи: не при нас) згадуючи". А ще ліпше згадувати диявола його іншою назвою: нечистий, патлатий, паничик, той, що греблі рве, враг, дідько (цебто дядько), спокусник, лукавий, або просто: той, і т. ін. Згадуючи диявола, додають: "Щез би!" а звідси й його назва: щезник. А взагалі, коли згадувати чорта занадто часто, і без потреби, то можна накликати його до хати, а тоді вже сам утікає з неї. Диявола можна приманити й свистом, а тому забороняється в хаті свистіти.

У наших старших письменників звичайно повно етнографічного матеріалу, і часом підкреслено оминають нечисту силу. Марко Вовчок: "Коли згадують про нечисте, то говорять: "Наше місце святе – і хрестяться" (II. 432). Котляревський: "Цебто того, що греблі рве? Того, що, не при хаті згадуючи"... (і плується) (вид. 1948 р. ст. 197). "Горілка і страва не од того, що – не при хаті згадуючи"... 199. Нечуй-Левицький: "Це чиста сатана, – не при хаті згадуючи!" (I. 470). Надто Леся Українка вміє оминати нечистого в "Лісовій пісні": Той що в скалі сидить 9. Той що греблі рве, вік хвалиться:

Місточки збиваю,
Всі гребельки зриваю,
Всі гатки, всі запруди,
Що загатили люди. 3.

Борис Грінченко: "Під тихими вербами" 1901 р. описує: "Знову ти почав *того* згадувати! – докоряв йому Карпо. Він не любив, як хто згадував "чорта", а надто в хаті". "Чоловік гарний... І отого, що з хвостом, не любить згадувати." (Твори, вид. 1964 р. т. II ст. 350, 384).

Багато цього знаходимо в творах Панаса Мирного, напр. "Хіба ревуть

воли" 20: "Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не щитав і за чоловіка, а так таки за самісінького *куцого*. Дехто помітив і невеличкі рожки на голові в нього, як стригли в прийомі".

У самій нашій мові сильно відбилосся давнє вірування в нечисту силу, і слово "чорт" у простонародній мові дуже часте, пор. "Який диявол (чи чорт) його приніс", "Якого чорта прийшов", "Якого дідька вам треба", "Лихий поплутав", "Яким вітром тебе принесло", "Аж ось лихий царя несе" (Шевченко 268), "Сто чортів на тебе" (звідси: осточортіти).¹⁰¹ Навіть найвищий ступінь можна "з чортом" творити: із чорта гарний, хитрий з біса, із чорта багатий і т. ін., на що звернув увагу ще Ол. Павловський у своїй Граматиці української мови 1818-го року.¹⁰² Пор. у Н. Рибак: Понаїздило до лиха торгових людей ("Пер. Р." 55). Грошей у нього чорти не злічать.

Різних злих божків в віруванні нашого народу так було (й є!) багато, що вони в нашій мові витворили навіть особливу складневу форму, – форму безпідметового речення з дієсловом на *-ло*, напр.: Руки йому відняло, Кудись його вхопило, Вже його понесло, Приперло його до хати, Вже його звалило й т. ін., – тут завжди розуміється Лихо, Нечисте й ін., але щоб не згадувати непотрібно Лиха, воно оминулося особливою формою безпідметового речення. Пор. "Приповідки" В. Плавюка: Викинуло його з пам'яті 239, Не поможе бабі кадило, коли бабу сказило 260. Такі речення вдавнину не були безпідметові, – їхній підмет кожному був ясний: чорт, лихе, зле.

Вираз "чорта з два!" (не можна, перешкода) дуже старий – тут "чорта" – двійне число.

Слово *чорт* широко відоме в українській мові, і дало багато похідних слів, напр.: *чорторий* – те, що чорт риє в воді, вир; *чорторя* – те саме, або ще те, що чорт вирив на землі – яр, яруга; *чортополох* – зілля. Цікаве слово *чортма* – нема, з "чорт має" (а не я). *Чортихатися* – часто вживати слово "чорт".

Б. Грінченко у своїй комедії 1895 р. "Нахмарило" виводить панка Шевцова, який у кожному реченні своєї мови вживає слова "чорт", чортихає: чорти його батька, да чорт його бери, туди ж чорту, стонадцять чортів, а сто чортів, чорт би тебе знайшов, чорт його знає, чорт би вас усіх забрав, хай йому чорт і т. ін.

Загальновідоме слово "*чортопхайка*", – легенький незвичайний повіз, а пізніше так говорили на авто. Слово старе, знаходиться уже в "Енеїді" Котляревського, у Шевченка й ін. Ось у "На розпутті" 1891 року Б. Грінченка: "Двоє добродіїв устало з поштарської чортопхайки" (Твори, 1963 р. II. 72).

Є ще слово "*біда*" чи "*бідка*" – маленький легкий повіз на дві колесі, – якого Біда пхає, і з ним можна легко мати біду.

В українського народу склалося безконечне число найрізніших приповідок про чорта, див. їх у збірниках Номиса, Франка, Плавюка й ін.

Ось ще приповідки із збірника Плавюка: За багачем сам чорт з калачем
8. Довго ходив біс, поки до купи їх зніс 19.

Бога не гніви, а чорта не дразни 20. Чигає, як чорт на грішну душу 117,
і десятки інших.

7. Лихі сили в творах українських письменників.

Усі українські письменники по всіх своїх творах більше чи менше описують лихі сили в природі. Описують, бо вони докладно описують живе народне життя, а воно переповнене стародавніми віруваннями. Наші письменники звичайно були й пильними етнографами, і тому їхні свідчення дуже цінні, як народне стародавнє передання. У цьому відношенні свідчення наших класиків: І. Котляревського, Марка Вовчка, Шевченка, Панаса Мирного, Нечуя Левицького, Свидницького, Івана Франка, О. Кобилянської, Лесі Українки, Бориса Грінченка й ін., – дуже цінні п показні їхні свідчення я часто вживаю по всій цій праці. Тут для прикладу подам оповідання Бориса Грінченка (1863–1910), подаю з його Твори т. II 1963-го року:

"В лісі живе *полісун*. Ходить з великою пугою і ганяє вовків, бо він – вовчий бог. Де війна, то він туди й турить їх на прокорм... Такий, як чоловік, тільки великий, як дерево. І від нього тіні нема: усе має тінь, а він – ні. – А в полі живе *польовий*, – і то нечиста сила... А в очереті над річкою *очеретяник*, – вибігає з очерету білим бараном і лякає людей...

А в воді живе *водяник*, – цей у зелений кушир уплутаний, пакості чинить, греблі рве... А в болоті живе *болотяник*, – такий замурзаний та вкаляний. У ночі затягає в болото чоловіка: вогником світить серед болота, а чоловік думає, що там люди, іде туди, а воно все далі, далі, аж поки заведе в таку ковбаню, що й загрузне бідолашний чоловік...

"А в скелі живе *змій*. І це нечиста сила. Сім год живе гадиною, другі сім год – полозом (така велика та страшна зміюка), а треті сім год живе змієм із крилами, – такі великі, як у вітряку... І тільки трохи махне крилами – схопиться вихор і закрутить по шляху, і як стріне чоловіка, то підвіє і вхопить, і кине, і скалічить навіки. А як дуже махне крилами та вилетить із скель, то зареве *буря*, і ламаються дерева, і розвалюються хати...

"І в *хмарах* є нечистий, – збирає хмари маленькими шматками і зносить їх до купи, аж поки збереться велика хмара... А як буває в нечистій сили весілля, дак він тоді збирає багато снігу, і сипле й крутить ним, – того й *завірюха*.

"А ще нечистий літає змієм – *перелесником*. Як побачиш на дорозі стрічку або поясок, – ніколи не бери. Одна жінка знайшла та й заховала в скриню. А то був змій перелесник. З того часу став літати до неї і жити, як чоловік із жінкою, а вона зсохла, змарніла і вмерла.

"А *скарбу*, як хто закопає, береже *скарбник*: не попустить нікому зайняти. А дома живе *домовик*, людей давить, як гнівається. А щоб не

гнівався, треба становити йому окріп – п'є. А то як розгнівається, то й спалить... І скрізь, де не ступиш, ота нечиста сила: і в воді, і в землі, і в лісі, і в очереті, і в бузині, і в руїнах, і в скелі, і в хмарі, – скрізь, скрізь, скрізь! І все на шкоду людям.

"Щодня, як сонце сходить, дак вони, куцаки, викочують його. А воно горить, а воно їх пече! Щодня тисяча їх там робить, а мало який живий зостається...

"Який живий зостається, то той купається, а купаючись, бризкає позад себе, поки набризкає тисячу крапель, – і з кожної краплі зараз народжується гаспид... Кожен щодня наробить їх аж тисячу! Скоро за ними й ступнути не можна буде!...

Та хіба тільки ці? А ще *Мана*, що манить людей, аби зблукалися, та *Мара* – голову їм заморочує, та *Манія* – дратує їх, *Моровиця* – така як корова або як кінь, та тільки самі кістки, без шкури... Як пройде по селу вночі – корови ревуть страшно, а всі собаки мовчать – бояться... І обходить усе село, і де стане – там скотина і гине, і гине.

"Це ще страшніше за русалок, що можуть залоскотати на русалчин Великдень... І русалки, і мавки – все з нехрещених дітей... По полях, по лісах, по водах живуть... І скрізь таке, що його й не бачиш, а воно живе... А як хто, то часом і бачить... (Б. Грінченко: Твори, 1963 р. т. II ст. 331–333).

"Всю ніч Гаїнка не спала: трусила *Пропасниця* так, що аж зуби цокотіли"... 436.

"Тільки ви, пане (він чортихається), не випускайте дорогою отих *куцаків*... А то як нападуть на мене, то нікому буде вас проводити". 507.

"*Нечиста* сила на все підводить. Чи випив там чоловік чарку, чи не випив, а вже воно тебе втирить у калюжу"... 564.

8. Боротьба Християнства з дияволом.

Християнство вzakонило велике число нечистої сили, бо дуже багато було її в Старому Заповіті, і виясняло її походження, про що натяки є в Старому й Новому Заповітах, пор. Ісайя 14.12, Лука 10.18, Об. 12.8,9. Стародавнє оповідання каже, що деякі Анголи за свою гордість були скинені з Неба до аду, а новітні додають, що хто попав у воду – став водяником, хто в болото – болотяником, хто в ліс – лісовиком, а хто в поле – польовиком. Живуть ці дияволи там же, де жили старі боги: по лісах, по болотах, у проваллях, безоднях, ярах, у дуплах сухих дерев, по млинах, по пустках і т. ін.

У Християнстві боротьбу з дияволом, взагалі з різною нечистою силою, взяла на себе Церква. У Требнику маємо чимало найрізніших життєвих Чинів, основою яких є боротьба з дияволом і його злими справами, і в Молитвах звичайно проситься охоронити людину від диявола, злих людей та їхніх чарів. Старий Заповіт має широку демонологію, яка перейшла й до Заповіту Нового й до Християнства.

У Требнику маємо окремі дві Молитви на демонів, напр.: "Молитва заперещательная Святого Василия над страждущим от демонов", а також: "Молитва о храмині, стужаємі от злих духов". У першій Молитві розповідається про повстання бісів: "Бог Богов розгордівшого іногда (вдавнину) Архистратига, і с своєю Єго службою ослушанієм отвергшеся, свєрг на землю, і отступльшия с ним аггели, біси злобою бившия во тьму глубини преісподнія предав". І проситься: "Дажь заклинаніє моє, о страшном Імені Твоєм совершаємо, грозно бути йому, владиці лукавствія і всім споспільником его, спадшим с ним с Вишнія .Світлости, і обрати я (їх) на біжаніє".

Диявол шукає найрізніших способів нашкодити людині і ввести її в гріх, а одним з них є осквернити те, чого вживає вона, а тим і саму людину, Але в Требнику є кілька Чинів і Молитов запобігти цьому лихові: 1. Чин, биваемий, аще случиться чесому скверному якову любо впасти в кладєзь водний, 2. ...в сосуд вина, іли елея, іли меда, іли іного чесого, 3. Молитва над сосудом осквернившимся, 4. Молитва над пшеницею осквернившеюся, іли мукою, іли видом нікіїм, і 5. Молитва о скверно ядших (що з'їли нечисте).

Зла сила чіпляється до кожної речі, а тому їх треба забезпечити від того. Ось чому в Требнику знаходимо Молитви: 1. Молитва на Освященіє всякія вещи, 2. Благословеніє мрежі іли сіті, 3. Молитва во еже устроїти корабль, і ін. Сіль мала велику силу, тому в Требнику є й "Молитва над солію". А вже до здоров'я людини нечисті духи чіпляються найбільше, особливо "дух немощі", що посиляє недуги, тому в Требнику є й "Молитва на всякую немощь". В Требнику в "Чині на нивах" подається стародавнє "Заклинаніє Св. Мученика Трифона", в якому проганяється з наших нив усе нечисте: "Заклинаю вас, – от'їдіте на дивії гори, на неплодная дрєвеса. Заклинаю вас, – ізідіте от міст наших на міста, яже (Бог) предрік вам, непроходимая, і безводная, і неплодная".

У Християнській Церкві від її початку аж до середніх віків був особливий церковний сан – Заклинатель, якого обов'язком було заклипати диявола й лікувати біснєватих. У Католицькій Церкві сан Заклинателя тримався дуже довго. Заклинателі звичайно читали особні Молитви над "одержимими злими духами" (біснєватими, епілептиками й т.ін.). У т.зв. Великому Требнику 1646 р. є "Молитва для ізганія бісов".

У Слові про п'янство Препод. Феодосій († 1074 р.) подає: "Бісний страдаєть невольнє. К бісному придєть Ієрей, сотворить Молитву і прогонить біса".

Організовану боротьбу проти віри в злі сили та всякі суєвір'я повів Петро І, що увійшло і в "Духовний Регламент".¹⁰³

V. ДОХРИСТИЯНСЬКА БОГОСЛУЖБА.

1. Ідоли.

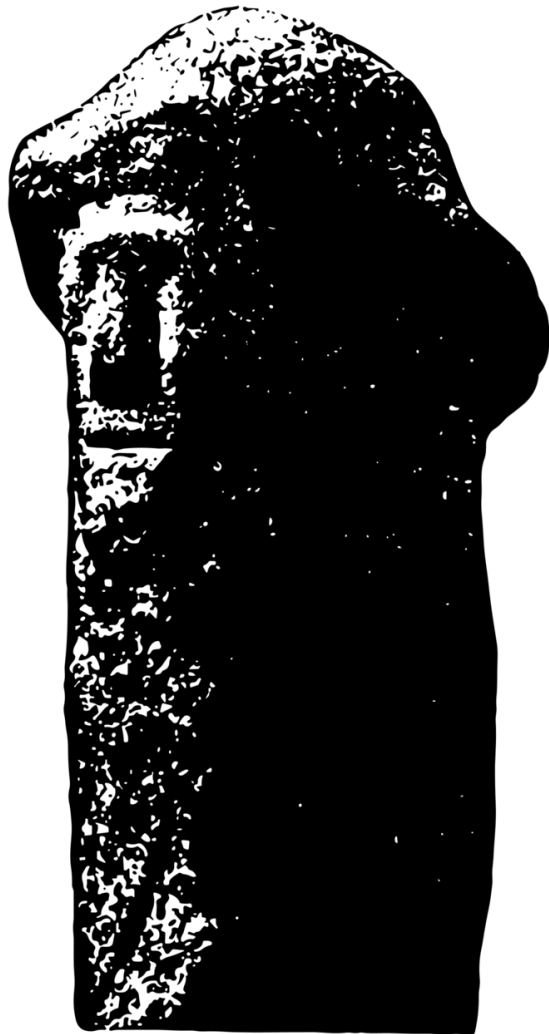
Арабський письменник X віку Ібн-Даста пише про слов'ян (але не відомо, про яких саме), що "всі вони були ідолопоклонниками".¹⁰⁴ І дійсно, давні пам'ятки наші свідчать про те саме. Та інакше й не могло бути: коли появилися в нас боги, мусіла появилися й богослужба їм, цебто жертвоприношення, боввани, храми, якісь жерці. Персоніфікація богів зараз же привела й до поставлення їхніх ідолів (слово грецьке εἰσίοιον), ст. сл. йдоль, наше бовван, відоме ще старе кумир; від "бовван" постало й "бовваніти" – ледь-ледь виднітися здалека, як видніється бовван).

В договорі князя Ігоря з греками 944 (945) року вже згадується ідол бога Перуна в Києві: "Приде Игорь на холм, где стояше Перун", і клявся з дружиною перед ним" (Іпатіїв Літопис). Початковий Літопис під 980 роком розповідає, що почав князувати Володимир у Києві, "і постави кумири на холму вні Двора Теремного", поставив аж шість ідолів: Перуна, Хорса, Дажьбога, Стрибога, Симорегла й Мокоші. А коли Володимир охрестився, то наказав поскидати всіх цих ідолів, – одних посікти, а других попалити, а Перуна наказав укинути в Дніпро. Це цікава подробиця: Володимир не відважився знищити Перуна, що на той час був головним богом, а звелів його кинути в воду, як то робилося взагалі з поважаними речами, що вийшли з ужитку, – може щоб не дратувати народу, що плакав за своїм богом. Чернець Яків з XI віку в своїй праці: "Память і похвала князю рускому Владимиру" про це розповідає трохи йнакше: "По схрещенні Володимер поганськія боги, паче ж і біси, Перуна і Хорса, і ини многи попра (потоптав), і ськруши (поруйнував) ідоли, і отверже всю безбожную лєсть (обман)".¹⁰⁵

Літописи називають тільки великі міста, в яких стояли боввани, але були вони, звичайно, скрізь, де в тому була потреба. Звичайно ідолів ставили на пагірках, як було це в Києві, на берегах річок, по росях (гаях), ставили в будівлях або й просто під голим небом. Ідоли були різні, напр. у Києві Володимир поставив Перунового ідола "древяна, а главу его сребрену, а ус злат" (ПСРЛ I. 22). По малих містах боввани були простіші.

Прикраси ідолів були різні; звичайно це були грубо зроблені статуї, часом прибрані в одягу, часом узброєні списами, мечами чи просто з палицями в руках, а деякі були з рогом або з чашею в руці (ріг – символ сили, чаша – Доля). Круг ідолів бували священні військові предмети: прапори, щити, списи, роги й т. ін. Бовванів робили або стоячих, або сидячих. Як подає арабський письменник Ібн-Фадлан, ідолом був стовп з насадженою на нього головою.

Звичайно ідоли були дерев'яні, рідко металеві. Як правило, дослідники приймають, що з каменів бовванів не робили. Що ідоли були головно дерев'яні, на це вказує й те, що до нашого часу вони" не збереглися, а цього не сталося б, коли б були камінні; вказує на це також і те, що по Охрещенні

СТАРОДАВНІЙ ІДОЛ.

Новгородський кам'яний Ідол, у Новгородському Історичному музеї.

ідолів звичайно палили або кидали в воду, і вони пливли, як це було з Перуном у Києві. Правда, "Хожденіє Богородиці по мукам", пам'ятка XII віку, говорить про грішників, що вони "от камене ту устроя Трояна, Хорса, Велеса, Перуна",¹⁰⁶ а це б указувало на кам'яних ідолів, – певне де-не-де вони таки були, але як виключення. "Бозі ваші древо суть", говорить кн. Володимирові папський посол (Іпат. Літ. 986).

Ідол для язичника сам був богом, а не нагадуванням про бога, не його тільки фігурою. У наших предків було багато різних ідолів, у тому й домових, – їх пильно ховали по домах. Купці возили своїх божків з собою при торгових подорожах, а вояки брали їх на війну, щоб допомагали.

Самі фігури давніх ідолів мало знані.¹⁰⁷ Кастрен оповідає, що лопарі роблять собі божків з відповідного дерева, викопаного з корінням, і оберненого ним догори, так що нагадувало людське обличчя.¹⁰⁸ Так могло бути і в нас.

Коли року 988-го киян мали хрестити, багато з них поховали ідолів своїх божків по печерах, оберегаючи їх від знищення. Митрополит Київський Іларіон в своєму "Слові о Законі і Благодаті" половини XI віку розповідає про киян, що вони "приімше, всі скриша в печерах кумири своя, да їх корьмници не жьгуть огнем. І ми бо сами свідітелі есми сему, самі зрівьше ридати подобьна лихьновенія прелести їх". Тут певне згадка про ті печери, що були біля священного Київського гаю, де незабаром постала Києво-Печерська Лавра.¹⁰⁹ І взагалі там, де стояли капища та боввани, пізніше поставали Церкви.

Як я вище зазначав уже, Початковий Літопис під 986-м роком твердить, що перше було природопоклонство, і тільки пізніше постало ідолопоклонство.

СТАРОДАВНІЙ ІДОЛ.

Бронзовий ідол з Чорної Могили в Чернігові.

З поганськими ідолами не треба змішувати т. зв. *кам'яних баб*, що часто в нас знаходяться, особливо на півдні, у степовій Україні, – це стародавні половецькі намогильники, десь XII–XIII віків. Ці кам'яні баби дуже подібні до старо-турецьких намогильних статуй з VIII віку, і саме слово "баба", як указав тюрколог Радлов, походить з тюркського "балбал" – намогильник.¹¹⁰ Акад. Соболевський твердить, що камінні баби – це зображення предків східних скитів ("Извѣстія" 1921 р. т. 26 ст. 18-25).

2. Поганські храми.

Святилища, цебто місця, де молилися, спочатку були просто привабливі природні місцевини в рожах (гаях), під деревами, на березі

річок, озер, на пагірках і т. ін.¹¹¹ Тут ставили під голим небом ідолів і жертівника, і сюди сходився народ молитися, як це було й у фіннів; пізніш ці місця стали обгороджуватися й критися, і так поставали храми (хороми, цебто великі дома). Звалися ці святилища різно: храми, кумирні; жертівники звалися *капищем* або *требищем*, хоч капищем часом звався й сам ідол (від нашого слова "требище" пізніше постали слова: треба, а книга виконування треб – Требник).

Храми були по великих містах більші (пор. наше хороми), по малих зовсім невеличкі накриття. Повість Времених Літ розповідає, що роди сходяться на Свята "межі сели" й святкують разом на берегах річок чи озер, по лісах, по горах, приносячи жертви. Арабський письменник Ібн-Фадлан докладно описує в 922 р. святилище, яке поставили слов'янські купці на березі Волги. Стояло воно під голим небом, непокрите, усе обнесене частокіллям. По середині стояв високий стовп з настромленою на нього головою бога, а навколо нього стояли менші боги, його жінки та дочки.

Другий арабський письменник X ст. Аль-Масуді, в своєму творі "Золоті Луги" свідчить, що слов'яни були почасти християнами, почасти сонцепоклонниками. Він докладно описує слов'янські храми й ідолів в них: "В краях слов'ян були будинки, що шанувалися ними (храми). Між іншим, був у них храм на горі, про яку писали філософи, що вона одна з вищих гір у світі. Про цей храм є оповідання про якість його будівлі, про розміщення його різнородного каміння і про їхній кольор, про дірки, зроблені в горішній його частині, і що в цих дірках зроблено, щоб наглядати над сходом сонця, про покладене туди дорогоцінне каміння, і про знаки, зроблені в ньому, які вказують на будучі події й остерігають від випадків перед тим, як вони збудуться, про звуки, що їх чути в горішніх його частинах, і про те, що з ними стається, коли вони слухають ці звуки".

"А другий храм був побудований одним з їхніх царів на Чорній Горі, – його оточують чудодійні води, різнокольорові й різновидні, відомі своєю користю. В ньому вони мали свого великого ідола в формі людини, зробленого як стара людина з палицею в руці, якою він двигав кості мерців із могил. Під правою його ногою знаходиться малюнок різних мурашок, а під лівою малюнок чорних воронів, чорних крил і інше, також малюнки дивних хабашів та занджців".

"А ще один храм мали вони на горі, оточеній морським рукавом, – він був побудований з червоного коралу та з зеленого смарагду. По середині його була велика баня, а під нею ідол, якого члени зроблені були з дорогоцінного каміння чотирьох родів: зеленого хризолиту, червоного яхонту, жовтого сердолику та білого кришталю, а голова його з червоного золота. Навпроти нього стояв другий ідол на взір дівчини, що приносить йому жертви й ладан. Ця будівля приписується якомусь мудрецю, що був у них за давнього часу".¹¹²

До якого саме слов'янського народу відноситься це докладне оповідання Аль-Масуді, точно не відомо, – одні його відносять до слов'ян західних чи балтійських, що справді знали храми, а деякі, напр. І. Срезневський, до східних.

Про поганські наші храми Літописи зовсім мовчать, а це, треба думати, тому, що великих і величних храмів у дохристиянську добу зовсім не було в нас; коли б такі храми справді були в нас, то літописці, розповідаючи про заведення Християнства, не замовчали б і про поруйнування кумирень або про обернення їх на християнські Храми, що було в інших народів звичайним.

Церковний Устав Володимира забороняв молитися "под овином (клуною), їли в рошеньї, їли у води",¹¹³ але згадки про храми в ньому нема. Новгородський Архієпископ Макарій в 1534 році згадує, що за Володимира Великого по Схрещенні "скверния молбища ідольскіє" були поруйновані,¹¹⁴ та трудно сказати, що це були за "молбища": самі жертівники чи й храми.

Але один письменник XI віку, чернець Яків у вже згадуваному своєму творі: "Память і похвала князю русскому Володимеру" аж тричі говорить, що князь Володимир поруйнував ідольські храми: він "раздруши храми ідольския со лжеіменными боги... І требища бісовская потреби, і храми ідольския раздруши... Храми ідольския і требища всюду раскопа, і посіче, і ідоли сокруши".¹¹⁵

Є ще одна згадка, що в Києві були такі дохристиянські храми. У відомій Сазі XIII віку про Олафа норвезького розповідається, як Олаф попав у Гардарікію (Русь) до конунга Валдамара (князя Володимира), і там їздив з ним до храму, і коли князь приносив у ньому жертву ідолів, Олаф стояв за дверима й чекав князя.¹¹⁶

Так само й твір половини XI віку Митрополита Київського Іларіона "О Законі й Благодаті" свідчить про капища: по прийнятті Християнства "уже "не капищъ сограждаем, но Христови Церкви зиждем".

Отже, як бачимо, дохристиянські храми такі були, а в них стояли жертівники й ідоли. Як знаємо, у слов'ян балтійських храми були звичайною річчю, а при храмах були й жерці.

3. Жертви й обряди.

Життя первісної людини було повне боротьби з оточенням, з тим, що було в його довкіллі, особливо з звіриною, і з цієї боротьби вироблювався її релігійний світогляд та її культ. Початком релігійного культу було те, що людина стала вмилювати вищі сили свого оточення, щоб не робили їй шкоди. З бігом часу, коли ці вищі сили перетворилися на богів, релігійний культ поширився, бо росли його обряди, але в основі своїй культ позоставався незмінним, – умилостивлення богів, головню при допомозі жертв та молитви.

Коли постали матеріальні боги, ідоли, вони потребували видимої жертви, яку їй поїдали чи то вони самі, чи ніби той дух, що ховався в них

у середині. Ця жертва звалася *требою* чи потребою, а жертівник звався требищем або потребищем. Треба була конче необхідна, і це стародавнє значення позосталося і в нашому слові "треба" (необхідно) аж до сьогодні; пор. ще наші слова: потреба, потрібний, употребляти й т. ін.

Що слов'яни приносили жертви, про це маємо дуже багато найрізніших відомостей за всі давні віки. Так, грецький історик VI в. Прокопій у своєму творі "про Готську війну" (III. 14) розповідає, що слов'яни, "як хто має перед собою видиму смерть чи в недузі, чи на війні, то складає обітницю за своє життя, що коли не згине, то принесе жертву богам, і як спасеться, приносить у жертву обіцяне, та й думає, що то тією жертвою спас собі життя. Вони почитають річки, німф і деякі інші божества-демони (гр. *daimon*), приносять їм у жертву все, і з тих жертв ворожать собі".

Другий грецький письменник X віку Костянтин Порфіророджений пише: "Росси приносили в жертву живих пташок під дуже високим дубом. Окреслювали також круга стрілами, а інші клали туди хліб чи що інше, що мали. Потому кидали жеребка й гадали, чи колоти їм пташок і їсти, чи випускати на волю".¹¹⁷ Ці жертви руси приносили на Дніпровому острові Св. Георгія, цебто на Хортиці.

Арабський подорожній X віку Ібн-Фадлан докладно оповідає, як руський купець 922-го року молився перед ідолами десь на березі Волги біля міста Итиля, куди він приїхав зо своїми товарами, і приносив цьому богові жертву, і молився, щоб бог послав йому багатих покупців.¹¹⁸

Ось це оповідання: "Коли купецькі човни прибувають до місця, де закидається котвиця (якор), то кожен з купців висядает, маючи при собі хліб, м'ясо, молоко, цибулю й міцний напитек, підходить до високого поставленого стовпа, що має лице, схоже на людське, а круг нього малі фігурки, а позад них вставлені в землю високі стовпи. А купець підходить до великої фігури, падає перед нею й проказує: "О господине, я прийшов здалека, зо мною (стільки то) дівчат, соболів (стільки) і (стільки) шкур", – і перелічує все, що привіз. А далі каже: "А цей подарунок приніс я тобі", і позоставляє принесене перед стовпом, просячи: "Я бажаю, щоб ти послав мені купця з динарами, який купив би в мене все, що я побажаю, і не перечив би мені ні в чому, що тільки я скажу йому". По цьому купець відходить".

"Коли ж продаж утруднений, і тягнеться довго, то купець вертається з іншим дарунком вдруге й утретє, і якщо бажання його все ж таки затягується то він приносить дарунка одній з малих фігурок, і просить поклопотатися, кажучи: "Це жінки й дочки нашого господина", і не пропускає ані одної фігурки, яку не просив би й не благав би поклопотатися, і не вклонився б їй низенько.

Часто продаж іде легко купцеві, і тоді він, продаючи, говорить: "Господин мій виконує моє бажання, треба нагородити його за це!" І бере купець певну кількість рогатої скотини й овечок, забиває їх,

частину м'яса роздає бідним, а решту приносить і кидає перед великим стовпом і перед малими, що круг нього, і вішає голови рогатого скота й овечок на стовпи, вставлені в землю. А коли настає ніч, то приходять собаки й пожирають це все, і тоді той, що зробив це, говорить: "Мій господин добрий до мене, – і з'їв мій дарунок".¹¹⁹

Нарешті Сага про норвезького князя Олафа, по рукопису з XIII віку, як ми вище бачили, розповідає, що наш князь Володимир у Києві заходив до свого поганського храму й приносив там жертви ідолам.

Це були все свідчення чужинців про жертвоприношення слов'ян або русів. Про те саме дуже часто свідчать і наші власні джерела. Так, Початковий Літопис під 983 р. подає, що князь Володимир, розбивши ятвягів, "твори потребу (цебто: жертву) кумиром с людьми своїми. І ріша старці й бояре: мечем жребій на отрока і дівичу, на коєго же падеть, того заріжем богом". Жереб упав на християнську родину варяга Тура, і він з сином був забитий (ПСРЛ I. 35). Це дуже важливе свідчення, бо вказує, що наші предки приносили своїм богам навіть людські жертви, а першим нашим Мучеником за Віру був Тур.¹²⁰

Про те саме свідчить цей же Літопис ще й під 980 роком, – коли князь Володимир розпочав князувати в Києві, то поставив ідоли своїм богам, і "жряху (приносили жертви) їм, наричюще і (іх) боги. Привожаху сини свої і дщери, і жряху бісом, оскверняху землю теребами (требами, жертвами) своїми, і осквернися кровьми Земля Руска, і холм от" (ПСРЛ I. 22-23).

Так само Митрополит Київський Іларіон у своєму Слові половини XI віку пише, що ми, прийнявши Християнство, "уже не ідолослужителі зовемся, – христіани, уже не закалаєм бісом друг друга... Уже не, жертвення крови вкушающе, погибаєм".

Про людські в нас жертви свідчить у Слові на Фомину неділю й Кирил, Єпископ Турівський, вихованець Київський, письменник другої половини XII віку, розповідаючи, що зцілений Ісусом говорить до жидів: "Чи ли на високия холми хочете М'я повести, ідеже ви своя діти бісом закаласте? Отселе бо неприемлеть ад треби закалаємих отци младенець, ні смерть почести: преста бо ідолослуженіє і пагубное бісовское насиліє".¹²¹

Про криваві людські жертви в нас свідчать і чужинці. Так, арабський письменник Ібн-Даста десь біля 930-го року пише про русів, що "є в них волхви, а з них деякі наказують князеві, як ніби вони їхні начальники. Буває, що вони наказують приносити жертву творцеві їх, що їм захочеться: жінок, мужчин і коней. Узявши людину чи скотину, волхв накладає йому мотуза на шию, вішає жертву на колоду, і чекає, поки вона задушиться, і каже, що це жертва богів".¹²² Проф. М. Грушевський оспорує, що наші предки приносили людські жертви, але переконливих на це доводів не подає (Історія України-Руси I. 289, вид. 2.). Навпаки, О. Шахматов, Е. Аничков і ін. міцно доводять, що людські жертви в нас

такі були.

Відгомін людської жертви маємо ще і в пізніші часи, в XVII столітті: відомий повстанець Степан Разин († 1671 р.), як свідчить Страус, приніс у жертву Волзі, – як про це подано вище, – полонену перську княжну. Це не є звичайне потоплення обридлої полюбовниці, – це власне людська жертва богові води, щоб став милостивим.

Серед українського народу поширено багато найрізніших оповідань, що невільно ображувати сонця видом крові, а це посередньо вказує, що криваві жертви такі давно вивелися в нас. Можливо, що наші повір'я про кров в основі своїй мають пізніші старозавітні накази, але багато їх постало в нас ще в дохристиянський час. Пролита відкрито при сонці кров буде помщена, бо вона кричить до Неба, (Буття 4. 10). Убивця приймає всі гріхи забитого на себе; а хто забиває праведного, приймає гріхи на себе й усіх тих, кого праведний міг би спасти. Див. про це вище, при опису Сонця, ст ?

Свідчень про звичайні жертви, як я вище зазначив, у нас дуже багато. В Літопису під 912-им роком розповідається, що коли на Небі появилися загрозливі позначки, то "князь Олег принесе жертви многи, умилює боги своїх нечестивих".

Митрополит Київський Іоан II († 1089 р.) У своїх "Правилах" подає, що (киязи) "жруть (цебто жертви приносять) бісом, і болотом, і кладязем". В Питаннях Кирика XII віку читаємо: "Роду і Рожаниці крають хліби, і сири, і мед".¹²³ У "Слові Христоробця", XI віку, подається, що слов'яни вірять у богів і богинь, "і покладивахуть їм треби, і кури їм ріжуть", "п'ють о ідоліх своїх".¹²⁴ В одному Слові за списком XIV віку знаходимо, що кури "іними в водах потопляєми суть, а друзії, к кладязем приходяще, моляться, і в воду мечють, Велеару жертву приносяще".¹²⁵ Слово про те, "Како первое погани віровали в ідоли" розповідає, що "убогая курята, оже не на честь святем породися, ні на честь вірним чоловіком, но на жертву ідолом ріжються... Проповідающе м'ясо, і масло, і яйця, і вся потребная бісом, і то все проповіданье сами їдять і п'ють, їх же недостойть ні псом ясти".¹²⁶

В рукопису XIV віку знаходимо таке сповідальне питання: "Не поганим глаголеть, но крестьяном; мнози бо от хрестьян трапези ставят ідолом і напояють черпала бісом".¹²⁷

І за пізнішого часу, в XVI-XVII віках, подаються звістки так само про колишні жертви дохристиянським божкам. Так, Архиепископ Новгородський Макарій у своєму Посланні 1534 р. писав цареві Івану Грозному, що його паства "обичая держахуся от древних прародителей... і всей тварі поклоняхуся, ако Богу, і чтяху, і жертву приношаху кровную бісом: воли, і овци, і всяк скот, і птици" (ПСРЛ V. 73). Польський історик Стрийковський розповідає, що Ладо був бог, якому приносили в жертву білого півня.¹²⁸ Нарешті про жертвоприношення читаємо й у Густинському Літопису XVII в.: "Людіє же тогда, тьмою ідолібія

помрачені суще, жертви богомерзкія богом своїм приношаху, і озером, і кладязем, і рощенням" (ПСРЛ II. 234). Є відомості, але пізнішого часу, ніби перед ідолами палили негасимі вогні,¹²⁹ а арабський письменник Аль-Масуді біля 950-го року свідчить, що курили й ладаном.

Звичайно жрець кидав мотуза на жертвенну худобину, і зачавлював її; ось тому в Християнстві заборонено їсти удушену.^[130]

Каплище для приношення жертв у Києві.

Археологічні розкопки в різних частинах України-Руси давали немало різних речей культового вжитку: зливальниці, курильниці й т. ін. (див. напр., М. *Вязьмітіна*: Золота Балка, Київ, 1962 р., ст. 208–218).

Року 1908-го славний український археолог В.В.Хвойко робив археологічні розкопки в Києві, на місці старого Києва, і знайшов стародавнє капище, – місце, де приносилися жертви поганським божкам. "При цих розкопках знайдено велику кількість кісток і черепів тварин, головним чином свійських".¹³⁰ На цьому ж місці року 1937-го знову робили розкопки, знайшли нові деталі.

Стародавні капища знайдені і в інших містах України.

Жертви приносили, як бачимо з поданого матеріалу, або в храмах, або найчастіше під голим небом на святих місцях: під великим дубом або іншим великим деревом, в гушавинах лісу, в чагарниках, на березі річок чи озер, біля криниць чи джерел, на пагірках і т. ін. Жертви були або одиничні, персональні, або й громадські, коли збиралося багато народу в святкові дні, або в дні потреб: перед виступом на війну, по вдалому

поході, під час епідемії, посухи й т. ін. В жертву приносилося найрізніше або з плодів та виробів з них, або домова худоба: воли, вівці, кури тощо, а часом, як ми бачили, і люди.

З жертвою часто пов'язане було гадання про будуччину, як свідчить ще Прокопій: слов'яни "по жертвах гадають". Приносити жертву визначалося словом "*жрати*" або "*жертти*", що полишилося аж до нашого часу в розумінні багато й сквапливо їсти, – їли ж чуже. Жертва звалася ще "треба" або "тереба", бо звірину на потребу тягнули, "теребили", що також дійшло й до нашого часу. Замість "треба" часом казали "потреба".

Жертовне м'ясо варилося в казанах, і те, що належалося по жертві людям, тут же врочисто й сквапливо "пожиралося", "жерлося" в присутності бога. Це була жертовна трапеза, звичайно з відповідними грами, піснями та танцями. Вірили, що жертовна кров має чудодійну силу. Залишки від жертви, як святощ, кидали в вогонь або в текучу воду, або й закопували в землю, а часом брали собі, як талісман. На спожиття жертви скликалися й бідні, – це соціальний бік жертви. Багаті люди розвозили залишки жертви по місту й роздавали бідним. Як знаємо, це позосталося і за Християнства, – так робив сам князь Володимир.

До богів приходили подякувати їм за зроблене або попросити ласки в будучому, а то й погадати. При жертвах були певні молитви й пісні, бо жертва завжди зв'язана з молитвою, й чинилися відповідні обряди. Відданість богові виявлялася поклонами або чолобиттям, чи паданням ниць перед ним.

Старих текстів молитов не дійшло до нас, але рештки їх таки залишилися в стародавніх заговорах та заклинаннях; деякі уривки з молитов проте маємо. Ібн-Даста, арабський письменник X віку, подає найстарішу Молитву слов'ян. Під час жнив слов'яни беруть ковшу просяного зерна, підіймають до Неба й моляться: "Господине (Господи), ти давав нам поживу, дай же нам і нині її подостатку!"¹³¹

Звичайно, часто молилися й без жертв, по тих самих місцях, обернувшись обличчям на Схід. Як бачимо з Церковного Уставу князя Володимира молилися й під клунами; ще й сьогодні селяни моляться або в хаті перед "Богами" (Іконами), або й на дворі, чи в березі, лицем тільки на Схід.

Формою звертання до бога було "Господине", цебто Господи, як це бачимо в описах X в. Ібн-Фадлана, Ібн-Даста й ін. Цікаво, що й княгиня Ярославна в "Слові о полку Ігоревім" кінця XII віку так само зве Вітер і Сонце, як богів, словом Господине. Слова Господь і господин спершу не розрізнялися, – розрізнялися вже за християнського часу, – християнським дісталися Господь для Бога, а господин для світських.

Первісна релігія була заснована головно на звичаях та обрядах, оплетених мітами. Ці звичаї й обряди завжди дуже консервативні, і з бігом віків мало міняються, тому багато їх перейшло й у Християнство,

змінивши тільки свою первісну ідею. Старі релігійні форми звичайно не гинуть остаточно, але тільки змінюються чи то в формі, без зміни ідеї, чи то в ідеї, без зміни форми. Ось тому сучасні найрізніші народні обряди дають нам дуже багато для вияснення дохристиянського вірування українського народу.

Звичайно, при цьому виясненні не все може бути докладно певним, бо первісний обряд міг трохи змінити свою форму. Нові покоління взагалі пильнували зрозуміти обряд, і часто надавали йому нове пояснення, і таким чином обряд ставав джерелом релігійної творчості навіть і за нових часів. Взагалі, з бігом часу обряд сильно костенів, кам'янів, чому й не міг легко мінятися, тоді як ідея обряду, вірування могли мінятися й тратити початковий сенс обряду.

Ось тому, глибше придивляючись до теперішнього християнського життя нашого народу, ми знаходимо в ньому багато рис дохристиянських. Різні *приноси* до Церкви відомі з найдавнішого часу, і звичайно являються продовженням практики дохристиянського часу. Священники не завжди відкидали ці звичаї з матеріальних поглядів. Бувало, що приноси до Церкви Священик вносив у Вівтар, освячував і їв, цебто робив так, як вимагали від нього ті, що приносили.¹³² Звичайно, церковна Ієрархія забороняла все це, але з малим успіхом.

Найстарші жертвні церковні приноси – це канун і кутя, що з початку Християнства не дозволялися. Слово *канун* походить від гр. *kanoun*, – наповнений іжею кошіль (гр. *kane* – очерет, *kanes* плетінка з очерету), якого приносили звичайно до Церкви під неділю чи Свято, коли споживалося все принесене. Цей принос кошеля-кануна став календарним означенням передсвята; звідси ж пішов і вираз "накануні" – напередодні. Дуже давнє й слово *кутя*, від гр. *koukkia* – боби, зерно, – принос за померлого.

Так само й пізніше до Церкви приносили не тільки свої духовні Молитви, але й хліб, булки, мед, полотно, рушники, хустки, плоди, паски, крашанки й т. ін. Великодне порося й ковбаса, та й сама паска, – це залишок дохристиянських жертв, проти чого сильно був виступив у 1591 році особним друкованим у Львові Посланням Патріярх Царгородський Єремія II. Але всі намагання викинути це з народнього життя не дали добрих наслідків, і в Требнику спокійно вміщується "Молитва во еже благословити брашна м'яса во Святую і Великую Неділю Пасхи". Святкування так званих Храмів чи Празників, днів Святих, на честь яких побудовано Церкву, часто нагадує первісну жертвну трапезу, та ще з варенням меду. Коли п'ють, то до чарки ще й тепер приговорюють: "Дай боже!" (може старе: Даждьбоже!) й т. ін.

Пири чи щедрі бенкети ведуть свій початок дохристиянського часу: це щедра жертва богові, що завжди справлялася гучно з возлиянієм. Особливо щедрі були пири на якесь Свято. За Володимира ці жертви – княжі пири з скоморохами¹³³ – позосталися непорушні, як і давніше

були, тільки їм надано характеру милосердя, хоч і до Християнства частина жертви все роздавалася бідним. Часті були й жертви своїм домовим божкам, сліди яких дійшли й до нашого часу, як святковий обильний стіл. Церква завжди забороняла Священикам бувати на святкових пирах з піснями, бо це ж "поганський" звичай.

А серед ритуальних українських обрядів позосталося дуже багато такого, що виразно нагадує нам про колишні жертви, про що я не раз говорю в цій праці. Пізніше, вже за християнського часу, криваві жертви замінені хлібними; пор., напр., весільний коровай, як жертву богів. Приноси богам удавнину часом вішали на священних деревах по лісах та галях, напр., рушники,¹³⁴ що в нас перейшло на фігури, і існує й до сьогодні.

4. Жерці.

Наші Літописи й інші важливі стародавні джерела ніколи ніде не згадують про *жерців*, що потрібні були при жертвоприношеннях, а тому в нас нема міцних даних припускати, що в слов'ян взагалі, і в нас зокрема, був особний розвинений клас чи каста жерців (крім слов'ян західних, де вони справді були). Коли потрібно було приносити жертву, її приносив кожен за себе або старший в родині, цебто батько; він же був і виконавцем усіх приватних родинних обрядів. А публичні жертви звичайно приносив князь або його бояри; напр. Початковий Літопис розповідає, що князь Володимир поставив ідолів у Києві, він же нараджується зо своїми боярами та старшими про перемену Віри, але, ніякі жерці при цьому не згадуються, а згадати Літописець мусів би, коли б вони були.

Але були в нас т. зв. *волхви*, тільки не як окремий клас, не як служителі всенародні, але як окремі фахівці в зносінах людей з богами. Про них часом згадують наші стародавні пам'ятки, але не часто, а Слова зовсім промовчують. Люди вірили, що волхви мають надлюдські знання, що вони віщі, відуни, що вони добре знають, чим і як уласкавити богів, а тому стоять близько до них. Волхви були в великій пошані як народу, так і князів.

Так, арабський письменник середини X віку Ібн-Дастан свідчить, як ми бачили вище, що в русів є волхви, які сильно впливають на князів, і яку жертву вони призначають, так і мусить бути. Князь Олег, як сповіщає Початковий Літопис, питався волхва, від чого він, князь, помре, і той правдиво йому напроорокував, що він помре від свого улюбленого коня, хоч Олег (чи Літописець) і сказав був на це: "То ть неправо молвять волсви, но все то лжа есть". Звичайно, волхви стояли за стару віру, були проти нового Християнства, про що не раз згадує й Початковий Літопис. Так, року 1071-го в Києві появилася був волхв, що сильно виступав проти Християнства. Він говорив, що в кару за зневажання старої віри через п'ять літ Дніпро потече назад, а Русь та Греція переставляться своїми місцями. Але цей волхв скоро зник.¹³⁵

Волхви були в нас носителями таємної глибокої мудрости, і саме слово *волхв* в Євангелії (Мт. 2. 1) визначає мудрець. Самі волхви твердили про себе, що вони знаходяться в зносінах з богами: "Явило ми ся єсть пять бог", "нама бозі повідають" (Літопис). В давньому Житті Св. Володимира твердиться: "Многи чюдеса і волсви створиша бісовським метанієм".¹³⁶ Вони лікували хворих, пророкували будуче, і народ до них лінув, особливо в біді, бо вірили, що волхви все знають, усе можуть.

Одне старе Слово натякує, що волхви приходили в екстазу, певне, коли вони молилися: "Всіх же іграній проклятіє єсть вертимое плясаніє". Е. Аничков твердить, що на розвиток наших волхвів, особливо на півночі, вплинули фінські волхви, що були більш розвинені, як стан, ніж слов'янські (ст. 276). Волхви впадали в оціпеніння, як фінські шамани, – це й було наше "вертимое плясаніє" (ст. 236).

До волхвів часом зачисляли й лікарів-лікарів, бо всі волхви й лікували, та й лікар тоді оперував не тільки зіллями, але й заговорами. Так, у Патерику Печерському читаємо: "і много от врачей-волхвов помощи ищите". У Псковському Літопису вже в пізніший час доктор Бомелій зветься волхвом.¹³⁷

Взагалі ж лікарі довгий час належали до класи церковників, бо й вийшли з волхвів. У монголів, напр., волхви були разом із тим і лікарями. Волхви лікували, і головню це ще довго тягло до них людей, бо вони, знавці свого діла, справді добре допомагали. І тільки в кінці XIII віку волхви стали остаточно виводитися. І пізніше на Священиків і монахів простий народ довго ще дивився, як на колишніх волхвів, шукаючи в них волхвування та ліків.

Хоч слово "волхв" і має в нас свої похідні: волхвувати, волшебний, волшебник, волшебница, але слова ці в нас рідкі, вони – архаїзми, бо замінилися іншими, новішими.

Волхви віщі, – вони знають будуче. Пророцтва волхвів збуваються, каже літописець про князя Олега під 912 роком, про Всеслава Полоцького під 1044 роком, і ін.; цей останній князь Всеслав Полоцький († 1101 р.), як твердить Літопис, народився від волхвування, і тому був родимим волхвом – чаклуном, і міг перекидатися на вовкулака; отже, волхви ще є в XII віці; він народився з "язвеном" (плівка, шкірка) на голові, тому був кровожерний.

З прийняттям Християнства на волхвів пішло урядове гоніння, і вони порозбігалися по лісах та дебрах, а хто позостався, притаївся. На княжому дворі волхвів замінили тепер Священики. Але волхви не позникали й не здавалися, хоч Християнство оголосило їх бісами; під час лихоліття, напр. голоду, вони являються до народу й бунтують його, і народ ішов за ними, як це було в Києві, Суздалі, Новгороді й ін. містах, про що розповідає Літопис. І з бігом часу волхви не виродилися, але переродилися, бо різного роду волхвування не зникло й тримається аж до нашого часу. І ще значно пізніше Требники вперто ставлять питання:

"Ли (чи) к волхвам ходил еси, іли в дом водил".¹³⁸

Крім волхвів, були ще й *кудесники* – це тільки інша назва для волхвів, як свідчить Літопис під 1071 роком. Але є вказівки, що кудесники були меншого знання, а волхви вправніші (див. Життя Зосима й Саватія Соловецьких, Аничков, ст. 278).

Що в родині своїм жерцем справді був старший, цебто батько чи мати, вказує те, що звичай *благословення* позостався за ними ще й дотепер, як то бачимо і в інших народів. Благословення дуже старий звичай, визначає "висловлення блага" (добра) чи "благі (добре) словлення", побажання добра з вірою, що так і збудеться. При різних ритуальних обрядах, напр. весільних, у батька-матері молоді просять благословення, і вони його дають: "Благослови, Боже, і отець та мати". Староста на весіллі грає релігійну роль, і в нього беруть благословення на кожному окрему річ. Часто благословення дається три рази, а іноді робиться хлібом, – тоді воно сильніше. Благословлячий по благословенні цілує в чоло, а його цілують у руку.

Стародавні вірування й обряди перейшли й до часу християнського, і міцно тримаються в народі ще й тепер. І тепер батько в родині є виконавцем усіх святкових обрядів у хаті, йому належить перша роль. Увесь обряд, скажемо, Різдвяної куті проводить батько. У деяких наших місцях на кутю батько сідає за стіл, уставлений стравами з снопами, й питає: "Чи бачите мене, діти?" йому відповідають: "Не бачимо". Батько на це: "Ну, дай же, Боже, щоб і на той рік не бачили!"¹³⁹

Від цієї ролі батька, як релігійного домового голови, перейшла назва й на Священика – "Батюшка", стародавнє наше слово, замінене чужим "Піп". За дохристиянського часу князі приносили загально-громадські жертви, цебто були ніби верховними жерцями; так само й за часів Християнства вони не випускали з своїх рук керівної ролі в Церкві.

[ОВ:]

—○—

VI. ВІДУНСТВО Й ПОВІР'Я.

1. Впливи й дії волхвів та чарівників.

Але хоч *волхви* й не розвинулися в нас в окремий стан публічних жерців, усе ж таки вони розвинулися в певний клас людей, що стояли над масою й служили їй своїм, на свій час небуденним знанням. У цьому відношенні вплив волхвів на маси був великий, просяк усе людське життя, сильно вплинув на народні вірування, і сильно помітний в народі від найдавнішого часу аж дотепер, тільки з бігом часу волхв зміняв своє ім'я на інше. Пор. у "Кобзарі" Т. Шевченка: "Заворожи мені, волхве, друже сивоусий!" 104.

У старовину *волхв* і *кудесник* були однозначні, а пізніше від них пішли наші ворожбит, знахор, відьмак, відун, чарівник, чаклун, шептун, чародій, химородник, і т. ін., – усе це слова одного значення, тільки з підкресленням якоїсь своєї особливості: ворожбит – від ворожити, знахар – від знати недуги й будуче, відун, відьмак, відьма, відьмувати – відати все, чарівник – хто вміє чарувати, й т. ін. У київському Словнику 1627 р. Памви Беринди ст. 101 старе слово "кудесник" перекладається по-нашому на "чарівник", але подається й згірдливо: кудес – чорт. Цим самим займалися й жінки, і це були: чарівниця, знахарка, ворожка, чаклунка, чародійниця, шептуха й ін.

Усякі відуні згадуються частенько вже в Біблії, як ті, що допомагають людині, напр., коли вавилонському цареві потрібно було розгадати сон, чи то він кличе "чарівників та заклиначів, і чаклунів та халдеїв" (Даниїл 2. 2).

Різного роду чарівники звичайно допомагають людині, а особливо *лікують* її, звідти їхня сила в народі й уперта немиручість.¹⁴⁰ З нечистою силою вони звичайно не знаються; навпаки, вони легко викликають своїми вміннями навіть дощ чи погоду, цебто борються з чортами, які той дощ крадуть. Щоб чинності були сильніші, знахар чи ворожбит виконує їх певного часу й на певному місці, напр.: або вранці до світу, або під зорями, або на кладці біля води. Чаклуни знають вірні способи виганяти шурів з обістя, про що є багато переказів. Чарівниці вміють приворожувати хлопців до дівчат, а деякі з них знають навіть молодильне молоко, – щоб не старітися. Часом бувають і злі чарівники, що шкодять людям, особливо своїм ворогам, і насилають на них чари,

але інший чарівник легко їх здійсмає. Вдавнину ворожити мали велику силу, й часто бували провідниками племені. Помираючи, відуні можуть передати набуті знання своїм дітям, – це будуть т. зв. "родимі чарівники".

Борис Грінченко в своєму творі "Під тихими вербами" 1901-го року отак описує сучасну знахарку: "Баба Мокрина – то була собі така знаюча баба, на все село *знахарка*. Чи в кого яка хвороба, чи в чоловіка що пропало, чи якій дівчині від любовців, чи до любовців треба, – всі до неї, до тієї баби Мокрини йшли. Стара вже була, а ще моторна, й бачача на все така, що ну! І вже як підеш до неї, то й не думай нічого брехати, бо однак вона вгада, що брешеш, – тоді вже й пособляти не схоче!" (Твори, вид. 1963 р. т. II ст. 373). – "Стару Хомиху кликнули, щоб замовила кров." 63.

Як я вище зазначував (див. ст.), *слина* й плювання, як ознаки сили, звичайні при чаруваннях. Щоб удар був сильніший, треба в руку поплювати. Пор. Приповідки в Плавука: Не все той б'є, хто в жменю плює 13, Хоч і дощ іде, а він у долоню плює 107, Не клени, бо шкода слини 160.

Чарівництво, звичайно, взагалі сильно відбилосся й по наших старих приповідках, напр.: У вдовиці чари на полиці 35, Баба шептуха від злого духа 4, І ворожка не порадить 178, На вечорницях дівки чарівниці й т. ін.

2. Відьма й її дії.

З бігом часу постав особливий рід відунів – *відьми*. Назва походить від відати – знати, знати все. Бувають відьми родимі, що походять з відьомського роду, вони конче мають малого хвоста, і бувають відьми вивчені, що відьмацтва навчилися від кого іншого, – вони хвоста не мають. Відьом не треба плутати з чарівницями: ці можуть робити й добро, а відьма спосібна тільки на зло. Віра в відьом відома багатьом народам, найбільша вона в німців, поляків і в нас; латинські народи відьом майже не знають.

Жінки були сильніше прив'язані до нашого стародавнього поганства, і по прийнятті Християнства ще довго сильно його трималися. І це жінки найбільше заступили давніх волхвів, і з них постали різні відьми, чарівниці, гадалки й т. ін.¹⁴¹ У Початковому Літопису читаємо: "Тако вся роди много волхвуют жени чародійством, і отравою, і ініми бісовськими козньми". Серед стародавніх сповідних питань згадки про ворожок знаходимо нерідко.

Відьми відьмують, – накликають біду на людей різними способами: вони крадуть дощ і росу, і через них лютують на землі посухи; а то можуть украсти й місяця. Вони доять чужих корів, і нерідко можуть задоїти їх до загину, а відьми родимі можуть доїти й на віддаль. Це вони роблять на збіжжі, на житі, пшениці й ін. т. зв. "закрутки", – закляття на господаря, який, коли споживе зерно з-під закрутки, то сам скрутиться, як ця закрутка. Не вільно навіть торкатися цих закруток, – їх може зняти

з певним заклиттям тільки ворожит. По старих Київських Требниках були особливі Молитви на зняття таких закруток. Чорні коти завжди на послугах відьом, і тому зле людині, коли їй перебіжить дорогу чорний кіт. В ніч під Купайла, або іншого часу, відьми й взагалі вся нечиста сила збираються на гулянку на Лису Гору, головню на ту, що на правому боці Дніпра біля Києва, чому "Київська відьма" завжди дуже вправна й найлихіша. У німців відьми також бенкетують у Вальпургієву ніч, пор. "Фауст" Гете.

Лиса Гора відома в багатьох народів і з дуже давнього часу, – уже в Біблії її згадується, пор. Числа 23. 3: "І Міл'ам пішов на Лису Гору" (šefi, нічим не покрита). Див. також Ісаї 13. 2: вилисїла гора, відкрита гора (har niš'peh).

На гулянки відьми вилітають з хати на коцюбі, вінику чи помелі, або також на чорному коті через комин; щоб вилетіти, вони мусять намаститися особливою мастю. Відьми часто перекидаються домовим звірем, і бігають до людей, щоб їм шкодити. Бувало, що таких перекидьків ранили, і потім удень бачили відьму з цими ранами. Відьма легко стає молодою й вродливою, і такою поспішає на Лису Гору, на бенкети з дияволами.

Відьма завжди знається з нечистим й накладає з ним, тому й має чародійну силу. Для свого відьмацтва відьма чи відьмак уживають особливих чарівних речей: кістку з личого крила, гусячий та собачий кал, жаб і т. ін., та готовлять різні чародійні масті.

Відьма не тоне в воді. По судових присудах, кого підозрівали в відьомстві, кидали в воду: коли тримається зверху і не хоче тонути, то певна відьма, коли ж зразу йшла на дно, то невинна.¹⁴² Часом відьми й по смерті не гниють, бо земля їх не приймає. З історії знаємо, що року 1667-го гетьман Бруховецький спалив живу полковницю Гострую "за малую вину", чи не за відьмування.¹⁴³

П. Куліш твердить, що "тільки полум'я відьмам біда: бо полум'я й чорти не заговорять (IV. 314). Іпатіїв Літопис під 1173-ім роком подає, що галичани спалили Настю Чагрову, невінчану жінку кн. Галицького Ярослава (оголосивши її відьмою).

Дівчата, особливо гарні, часом стають відьмами чи чарівницями, і приворожують до себе гарних хлопців. Бридкі старі жінки також легко стають відьмами. Так само бридкі чоловіки робляться відьмаками. Взагалі всякі потвори, то відьми чи відьмаки. А вже циганки – всі відьми, і знають найрізніші способи чарування, а ворожіння особливо, і це їхнє заняття.

Щоб позбутися відьми, на Свят Вечір обсипають хліви й стайні маком: відьми дуже люблять мак, і прийшовши до хліва дойти, будуть визбірувати по мачинці, і не матимуть часу йти до худоби.

Суди на відьми були скрізь поширені, особливо в Європі. В Україні їх було зовсім мало, і то більше з польського впливу.

Цікаво, що судові процеси на відьом були навіть і в Сполучених Штатах Америки. Скажемо, року 1692-го в Америці 28 "відьом" були повішені "за чарівництво і за зносини з дияволом". Року 1711-го 22 "відьмі", на турбування їхніх родичів, були реабілітовані. А 28-го серпня 1957-го року були реабілітовані і шість останніх...¹⁴⁴

Віра в відьми жива й сильна аж до тепер. Б. Грінченко в "Під тихими вербами" 1901 р. подає: "Це ж усьому світові звісно, що *відьми* корів доять і з сохи молоко доять, і в комин літають... А хіба мало людей бачило, як відьми перекидаються то собакою, то свинею, то копицею... Це ж і дядько Охрім бачили, і Петренко... А в Чорновусі йшов один парубок, а вона, така здорова біла собака, та лапи йому на плечі... А він її за лапи та в хату притяг, та й повідрубував їй лапи... Ой, Боже, який же й немилосердний!... Тоді пустив... Аж уранці глянуть, а у вдови-сусіди пальці понадрубувано"... (Твори, вид. 1963 р., т. II ст. 373–374).

Вірування в відьми зовсім живе в Україні й сьогодні. У Творах Остапа Вишні (вид. 1964 р. т. II ст. 72) подається, що "таке сталося в одному селі на Волині. Звернулася баба до лікарші, щоб видала їй посвідку, що в неї хвоста нема, і що вона не відьма... Бо селяни мають її забити". Це сталося 1924-го року...

Про відьом маємо дуже багато різних приповідок, напр. у збірнику В. Плавюка: Баба з чортом, як пес з хортом 4, Кума по хресті й по хвості 174 й т. ін.

Баба-яга – це зла істота, стара відьма; вони відомі ще з дуже давнього часу, і певне старіші від звичайних відьом. Вони часто виступають у наших стародавніх казках: "Баба-яга, костяна нога, волосяний язик, в ступі їздить, товкачем поганяє, мітлюю слід замітає" (Рудченко: Казки, I. 135). Часто це взагалі лиха баба. Слово "яга" виводять з литовського *angis* – гадина, наше уж, давня язя – чарівниця.

У казках буває ще й *Коцій* безсмертний, – старий злий відьмак, що не вмирає, бо його душа вміло захована в замкненій скрині чи в дуплі дерева.

3. Оборотництво.

Великої різниці між людиною й звірем удавнину не бачили, жили зо звірем у найближчих стосунках, а тому легко постало вірування в *оборотництво* та в спожиття зо звіриною. Джерелом віри в оборотництво була чи не Індія, – там такі оповідання поставали в великому числі, і звідти ширилися по цілому світі. Уже в Біблії, в Книзі Пророка Данила (4. 25-34) читаємо, як Господь покарав царя вавилонського Навуходоносора за його тяжкі провини: "І з Неба спав голос: "Оце царство відходить від тебе, і від людей тебе випхнуть, і з польовою звіриною буде мешкання твоє. Тобі дадуть на їжу траву, як волам". Тієї хвилини сповнилось це слово над Навуходоносором, і він був випхнутий від людей, і їв траву, як воли, і його тіло змочувалося з небесної роси, аж його волос став великий, як пір'я орлине, а його пазурі

– як у птахів", і тільки по покуті цар був повернений до людського вигляду.

По найдавніших Життях наших Святих часто зустрічаємося з оборотництвом; напр., Св. Макарій Єгипетський вернув жінці людський вигляд, яку чаклун обернув був у шакапу. Давня книжка "Чарівник" розповідає, що чарівник "летаєть орлом, ястребом, вороном, дятлом, совою, ришуть рисію, лютим звірем, звірем диким, волком, летають змієм". В "Слові о полку Ігоревім" 1187 р. повно оборотництва. Напр., князь Ігор, коли втікав з-полону, "поскочи горностаєм к тростію... І полетів соколом під мглами... Коли Ігор соколом політав, тогди Влур волком потікав". Ярославна каже: "Полечю зегзицею" (зозулею) й т. ін. Тут же князь Полоцький Всеслав легко обертається в вовка: "вночє волком рискаше", і взагалі міг "скочити лютим звірем опівночі".

Отож, чародії легко самі перекидаються в звірів, – стають конем, вовком, хортом, чи птахом, як до потреби, а то обертають інших людей в звірів чи птахів.

Віра в оборотництво дуже стара в нас, і це частий мотив у наших народніх творах. Напр., мачуха - відьма часто обертає в птахів своїх нерідних дочок. Одна вдова, згубивши чоловіка, так за ним тужила, що обернулася в нашу птаху – в *чайку*. Взагалі, дівчата нерідко обертаються в птахів, а жінки – в лебідок. Оборотництво оброблює й П. Мирний в своїй повісті: "Хіба ревуть воли, як ясла повні" 1880 року.

Оборотні живуть то як люди, то як звірі, і так ведуть подвійне існування. Часом вони дуже шкідливі, і людина звичайно не може знати, що перед нею: чи правдива звірина, чи злісний оборотень.

За тяжкі провини, а часом і за спання з жінкою напередодні Свята, людина обертається в вовка, і стає *вовкулаком*, а то стає ним від злого відьмака. Вовкулацтво знане в нас з дуже давнього часу, знане воно й по всій Європі. Про нього розповідає вже грецький історик V в. до Хр. Геродот, у книзі IV. Звичайно вовкулаки втікають до лісу й там живуть, як вовки; вони нападають на худобу, але не жеруть її, а тільки душать. Вовкулаки ведуть вовче життя, аж поки знову не стануть людьми. У них на шиї завжди висить мотузок, і як його розірвати, то вовкулака відразу стає людиною. Вовкулаки цілу ніч грасують, як вовки, і тільки на світанку знов стають людьми. Взагалі, вовкулака – це перевертень на вовка, яким у нас ніби був князь Всеслав Полоцький ("Слово о полку Ігореві").

Про вовкулаків ходить передання, що вони при спосібності поїдають сонце, місяця або зорі, і тоді настає затьма. Іпатіїв Літопис під 1115-м роком розповідає: "В се же літо бисть знаменіє (чудо): погибе солнце і бисть яко місяць, его же глаголють невігласи: снідаємо солнце". Стара слов'янська Кормча оповідає: "Облаки гонештеи от селян волкодлаци нарицаються".¹⁴⁵

Про історичного половця Боняка Іпатіїв Літопис подає під 1097 р. (ст.

177–178): "І встав Боняк, отїха от раті, і поча вити волчески, і отвися (відгукнувся) виттям єму волк, і начаша мнози волци вити"¹⁴⁶

Оборотнем може стати навіть нежива істота, напр. скарб. О. Стороженко в оповіданні "Скарб" розповідає: "Розказують люди, що скарби часом і самі вилазять на верх землі, перекинувшись у яку-небудь пакість: у старого шолудивого діда, або в миршавеньке козеня, або в дохлу кішку. Кому щастя, той і пізнає скарб".

Оборотництво дуже часте в східній літературі, добре відоме і в російському письменстві. Так, комедія А. Сухово-Кобилина "Смерть Тарелкина", 1868-го року, заснована на повір'ї в перевертнів – вовкулаків. Тут читаємо: Вовкулак – перевертень "годуватися плодами чи чим іншим не може, бо це було б для живота травлення. А яке ж у нього травлення? Тому то й. годується він теплою людською кров'ю (вид. 1955 р. ст. 225).

На злу силу є в людини в дворі певна оборона, – це пес *ярчук*. Це особлива собака з вовчими зубами, якої бояться відьми, зла сила взагалі, а то й диявол. Він легко поїдає гадюк, пор. у "Кобзарі" Т. Шевченка:

Побіжить наш ярчук
В Ірії їсти гадюк 122.

Ярчуки хоронять від відьом і легко перемагають нечисту силу.

4. Ворожбитство, закляття, заговори й ін.

Ворожбитство волхвів було сильно розвинене, і воно було складовою частиною дохристиянської "релігії". Волхви звичайно й гадали по найрізніших речах: по сонцю, зорях і місяцю, по птахам і звірях, гадали по ході коня, по нутрі жертовних звірин і т. ін. Напр. "Ізборник" князя Святослава 1073 року згадує "утробного волхва", цебто волхва, що гадав по утробі, по нутрі жертов.

Давній "Волховник" знає найрізніші ворожіння: "храм (хоромина) трищить, кінь ірже, трава чи лист шумить, дерево до дерева", – по всьому цьому ворожили.

Ворожіння на своїх печатках перше було скероване для унешкідливлення ворога, звідки й його назва: ворожити, ворожий, ворожка, ворожіння й т. ін. Найпершим ворогом була зла сила, диявол, звідси й він враг. Його силу також можна заворожити. Способів ворожіння й потреб їх безконечне число, а особливо багато їх на хворобу, бо їх насилає ворог чи враг, та на любові. Можна заворожити людину, і вона помре, можна приворожити хлопця чи дівчину, щоб любили, можна заворожити й яку річ. Батьки Мотрі Кочубеївни прилюдно розповідали, що старий гетьман Мазепа причарував їхню доньку Мотрю до себе. Щоб знищити ворога, треба замовити за нього Службу в Церкві, а під час неї свічку тримати боком, щоб вона капала, і як скапає свічка, так скапає й ворог. Це зветься "Чорна Служба".

Зла людина легко може наврочити лихо словом або пристріти очима

(порівняй в нашій мові слова: урок, наврочити, врочити, корінь слова "рок", "рек", звідси: пророк, вирок і т. ін.), і таку злу людину можна пізнати вже і по її очах. Як добра людина гляне на вас, то пощаститься, а коли зла – *наврочить* на нещастя. Тому ховають дітей від злого ока, так само й немовлят при купанні. Але щоб було певніше, треба знати заговори проти вроку. Навіть та річ, що буває на людських очах, може бути наврочена злими очима, напр. добра скрипка може від цього легко тріснути, а щоб того не сталося, треба зачарувати її від пристріту.

Ворожіння йде й на добре, а тому приповідка: дорбе тому жити, чия мама вміє ворожити (Плавюк 122). Але в теперішній час ворожіння зводиться на ніщо: Циган ворожить, тому босий ходить 344. Взагалі ж, у нашому словництві часті слова: чари, чарувати, чарівництво й т. ін., або подібні вирази: Спить, як зачарований. А він, як зачарований, і т. ін.

З богом не можна говорити звичайною буденною мовою, – він цієї мови не зрозуміє й недослухає. Треба знати *Божу мову*, й її власне знали волхви. Молитву до бога не кожен уміє сказати належно, – уміють це найкраще волхви. *Поет* – це також волхв, жрець, бо знає божу волю й уміє по-божому говорити. От чому поети, співці вдавнину виконували й роль жерців. Вони вважалися людьми, близькими до богів, як співець Боян, що згадується в "Слові о полку Ігоревім", або співець Митуса,¹⁴⁷ Ходина й ін. Поетичне надхнення подають боги. Встаровину поети звалися ще й "пророками", від "ректи" – належно говорити; боян, баян – від "баяти", розповідати; хто не розумів віщого голосу, той був "невіглас", немудрий, темний. В Біблії Книги Пророків у більшості написані віршами, і мовою поетичною, бо писали їх Пророки-поети.

Слово, належно й своєчасно сказане, має велику й чудодійну силу, – воно лікує, приносить добро ("благословення"), або, навпаки, сильно шкодить. Зле слово, сказане відповідного часу ворожбитом, конче збудеться, як може збутися й слово добре. Такі слова власне й знають ворожбити, чому можуть легко людину лікувати, або, навпаки, наслати їй хворобу. Віра в чудодійну силу слова в наших предків була дуже велика, чому було й велике поважання волхвів, ворожбитів і т. ін. Знати належне слово можуть не тільки чоловіки, але й жінки, – відунки, чаклунки чи відьми.

На цьому засновані в нас усякі приговори за чаркою, в бесідах, при привітах, поздоровленнях на Святах, – тут віра в те, що слово сповниться. Напр.: Щоб вашим дітям щастя на кожному пальці сиділо, щоб воно вам усім у ваші двері не вмещалося!"¹⁴⁸ З віри, що слово конче збувається, спішають сказати "На здоров'я", як хто чхає. В Златоустів і в Початковому Літопису під 1068 р. читаємо: "Друзії і закиханію (чханню) вірують, еже биваєть на здравіє главі."¹⁴⁹ Вагу слова добре знають і поети, тому в "Слові о полку Ігоревім" поет Боян зветься віщим.

Відуні завжди вміють складати слова в магичні формули, які неодмінно справдяться. Взагалі ж, буває й певний час, коли кожне слово,

голосно сказане, конче сповниться; пор. приповідку (Плавук 152): Скажи слово, а нещастя готово. Ось тому звичайно радять не говорити непотрібного ні на кого на ніч, щоб часом не наврочити. Накликання бажаного словом знаходимо по всіх обрядових наших піснях.

Ось на основі цієї стародавньої віри в силу слова й засновані всі наші закляття та замовлення. В *заклятті* звичайно висловлюється наше сильне побажання про щось і віра, що так станеться. Закляття часто зв'язані з молитвами, або переходять у них. Давня людина бачила круг себе багато магічного, вірила в магічну силу слова, і з глибокої давнини пильнувала його використати.¹⁵⁰

Заклинання ведуть свій початок з дуже давнього часу, а дослідники знаходять у них впливи вавилонські та халдейське-юдаїстичні, впливи Талмуду та Кабали. На закляттях нового часу відбилося Християнство. У нас закляття (власне самозакляття) маємо вже в Іпатієвому Літопису під 944 (945) та 971 роком, коли наші князі клянуться за виконання договору. Напр. у договорі 971 р. Святослава з греками русичі клянуться: "Да імієм клятву от Бога, в него же віруєм, да будем золоті, яко же злото, і своїм оружьем да іссічені будем, да умрем". Сам плач Ярославни в "Слові" 1187 р. – це похоронне голосіння, сполучене з закляттям природних сил.

Закляття та замовлення бувають найрізніші. Перше були вони на ворогів, як і ворожіння. Крім цього, багато замовлень-заклять на хвороби: на кровотечу, на хворі зуби, на різні хвороби, на вкус гадини. Є закляття на плоди, щоб ліпше родили. Є замовлення на вроки, щоб відурочити. Є й сильні, – на смерть. Часто бувають закляття – привороження парбука на любов до дівчини, щоб дати красу дівчині, й т. ін. Бувають закляття й на силу природи: щоб морозу не було, щоб сонце світило, щоб дощ ішов: "Іди-іди, дощику, зварю тобі борщику". Закляття батьків на дітей завжди грізне, бо сповнюється.

Деякі закляття перейшли в обряди. Коли весною вперше бачать гусей диких, журавлів, ластівку й ін., то підкидають до них, що під руку попаде: солому, грудку землі, шапку з голови й ін., і говорять: "Гуси, гуси, вам на кубло, а нам на тепло!" Так само топчуть перші весняні квіти і проказують: "Щоб на той рік діждати сонтраву топтати!"

Є багато різних заклинань супроти нечистої сили, напр. робиться круг навколо себе, або такий круг з молитвою-заклинанням. Напр., круг зроблений обгорілою головешкою з відповідним заговором, не підпускає злої сили. О. Кобилянська в "Землі" подає такий заговор: "Скидав з себе ремінь і кидав його вперед себе, чим загороджував приступ усьому лиху, хоч би те лиху було чоловіком чи чим іншим" 233.

А головне: "Як захрестити себе й навкруги, то чорт не приступить" (Марко Вовчок III. 242).

Стародавня, дохристиянська клятва на меч – східного тюркського походження. Папа Николай I (858–867) на питання болгарського царя

Бориса писав: "Ви твердите, що в вас був звичай усякий раз, коли ви збиралися когось зв'язати клятвою по якомусь ділу, класти перед собою меч, і ним клястися".¹⁵¹

При закладанні слово мусить бути зв'язане з певним рухом руки, ноги, голови, мімікою й т. ін.; дещо треба повторювати тричі й плювати при тому ліворуч. Часом при цьому зав'язуються вузлики, особливо при чаруванні, і це дуже старе. Слід від ноги людини здавна вважається за саму людину, а тому закладання легко може відбутися й над слідом того, кого закликають.

Закладання звичайно мають певну форму, а саме – нерівноскладовий, а часом і рівноскладовий ритм, як і приповідка. Вони часто двочленної форми:

"В печі огонь горить і тліть дрова,
– так би тіло й горіло серце в ворога мого".

Деякі прокляття стали в нас буденними, зачасто вживаними, напр.: Спи, щоб ти не встав! Бодай ти сонця не бачив! Іди до чорта в зуби! Іди під три чорти і чотири відьми! (В. Габко: Суворий друг, ст. 219, 1963 р.). І т. ін.

Про злу людину, що любить клясти, кажуть: Так кляне, що аж трава схне! (Плавук 160).

Різниця між заговором і заклинанням тепер нема, і їх змішують одне з одним. Багато заговорів уявляють собою стародавню молитву, щоб бог змілосердився над хворим; але є й дуже давні заговори, часом прикази та страхання вищої сили.

Заговор тоді тільки буде дійсний, коли він належно проказаний, цебто в належній формі, в належний час і з належним обрядом виконаний. Вони найдійсніші, коли робляться рано вранці, ще до сходу сонця, а заговор проказувати треба, обернувшись лицем на схід, бо сонце на сході наймилостивіше. Кожне людське терпіння персоніфікується, і заговором проганяється.

У знахора-відуна повна хата й двір усякого зілля, трави, коріння та листу, – він усе це сушить у хаті по-під стелею та на дворі по-під стріхою, і робить з того ліки звичайно на добро, але часом і на зло. Він заговорює кров, переляк, виганяє черву з людини, лікує всяку хворобу, або навпаки, – насилає її. Коли відун за нового місяця поставить на кого руку, то красу відбере.

У нашій мові дуже багато відповідних стародавніх слів: замовляти, замова, примовляти, примівка, заговор, заговорювати й т. ін., – усе це з відунського словника.

Бувають відуні й побожні, що роблять тільки добро. Вони мають звичайно "легку руку": що б не робили, поведеться, і їх кличуть нарозхват розпочати те чи інше (напр. закласти бджоли), і вони охоче служать народові.

Віра в т. зв. *підвій*, – коли людину злий вітер продме, – сильна в

Україні ще й сьогодні. Борис Харчук у своїй "Волині" 1959 р. т. I. 284 описує заклання його так: "Звичайнісінький підвій у вас, свахо, – і качала яйцем по спині, по руках. – Не думайте нічого. Слухайте, що я говоритиму. Вітер припав нічний, північний, припав з роботи, за сухоти, за їдання, за пиття, з гуляння, з буяння, з поклику, з помислу, з погляду. Припав з хмари, з вітру, із сонця нічний, північний, полудневий, сходовий, нудяний і сердешний! Я ж тебе вимовляю, водою виливаю, яйцем викачую, на кущі і на сухий ліс відсилаю. Там тобі гуляти і буяти, гнилі колоди вивертати, жовті піски пожирати, сине небо попивати. Щоб тут тобі червоної крові не спивати, синіх жил не витягати, жовтої кості не ламати! Тьху, тьху, тьху!

Розбила Мар'яна яйце. Вилила білок на тарілку, а жовток пустила у склянку на воду. У ванькирі Богу помолилася, над склянкою щось довго бурмотіла".

Заклинання – це той же заговор, але в формі приказу, від чого маємо й тепер багато залишків, напр.: "Бодай ти пропав", "Бодай ти світу Божого не побачив" і т. ін.; наше "бодай" – це "бог дай", "дай боже". *Чари* – це той же заговор, найрізнішого змісту, слово в нашій мові дуже рясне. Сила заговору безмежна, – він впливає на людей, на звірину, а то й на природу.

Присяга – це самозаклання, відоме з дуже давнього часу: людина врочисто й при свідках сама кличе на себе нещастя, коли не виконає обіцяного. Вдавнину відома була *рота* – поганська варяго-слов'янська присяга, що пізніше стала виконуватися й по Церквах, з чим Ієрархія довго боролась. Традиційна варязька рота була на зброї. *Божба* – це та сама присяга, але не врочиста: "Бий тебе сила божа", "Щоб я з місця не встав", "Щоб я крізь землю провалився", "Щоб я пропав", й т. ін.

Зла людина може пошкодити різними способами, а навіть зустріч з нею шкідлива, нападає *пристрит*, який тільки ворожбит чи ворожка можуть відшептати або віділляти. В Златоструї й Початковому Літопису під 1068 р. читаємо: "Се бо не поганськи ли живем, аще в стріччу віруюше? Аще бо хто устрящеть черноризца, то вращається (вертається) ілі єдинець (кабан), ілі свинью".¹⁵²

Злі очі так само можуть зіпсути людину. Ці повір'я про пристріти і зіпсуття відомі й багатьом іншим народам з глибокої давнини, й скрізь сильно поширені.

Цікаво, що "пристрит", як явище глибокої давнини, згадується і в Чині Хрещення, в Молитві над оглашеними: Ангел Хоронитель буде берегти людину "от срітєнія лукавого".

Стародавні наші Літописи переповнені оповіданнями про волхвів та про чаклунство. Напр. Іпатіїв Літопис (вид. 1871 р.) подає: волхвовання на (язьвено) Всеславі ст. 109. На ст. 116–117 подається: "Знаменья в небеси, ілі в звїздах, ілі в солнци, ілі птицами, ілі єстером, чим неблага бываєть, но знаменія сица на зло бывають, ілі проявленіє рати, ілі

гладу, іли на смерть проявляєть". Волхвування кудесника 126, жінки волхвують 126, волхв перемінюється 126. Біси ходять по Полоцьку 150. Постановня волхвів у Суздалі 1024 р., Ярослав перебив їх 103–104. Агітація і повстання волхвів у Ростові 123–124, Києві (1071 р.) 123, Новгороді 127. Боняк вие по вовчому (1095 р.). І багато-багато т. ін.

По стародавніх Словниках часто знаходимо згадки про чаклунів та різних чародіїв. Напр. пояснюється слово *обаяніе* (від "баяти" говорити), обаятель. "Алфавит" поч. XVII віку подає: "*Обаяніе* – чародѣяніе, єже бѣсовским злохитрьством яству или питіе наговаривая, челоуѣком смерть творит". "*Обаятель* – заклинатель".

5. Церква була проти ворожбитства.

Усяке ворожбитство чи чаклунство не рідко згадується в Біблії, особливо в "Пятикнижжі" (Тора) Мойсеевому. Напр. І М. 44. 5 – ворожбитство чашею, 5 М. 18. 10, 12, 14: ворожіння. Єгипетські чаклуни чинять різні чари 2 М. 11, 7. 22, 8.3, 8. 14-19, 9. 11.

Усяке чаклунство Біблія суворо забороняє: "Не будете ворожити й не будете чарувати 3 М. 19. 26. "Не звертайтеся до духів померлих та до ворожбитів, і не шукайте їх" 3 М. 19. 31, 20. 6, 27. Усі Пророки сильно виступали проти всяких ворожбитів, сновидців, знахорів, чаклунів, і т. ін., напр. Єремія 27. 9.

І вже Книга Вихід 22. 17 наказує вигубляти чарівниць: "Чарівниці не позоставиш при житті!" Так само 3 М. 20.27: "А чоловік або жінка, коли в них буде дух померлий або дух ворожбитства, – будуть конче забиті вони, Камінням закидають їх!"

Це було основою боротьби з ворожбитством.

В. Ключевський в "Історії Росії" І. 314 подає: "В Церковному Уставі кн. Ярослава є стаття, яка наказує жінку, що чинить якебудь волхвування, обвинувативши, стратити".

Ось тому старі пам'ятки часто свідчать, що *Церква* завжди виступала проти волхвів і їхньої праці, забороняла ходити до них і користатися з їхніх порад та помічі. Уже Церковний Устав князя Володимира XI в. забороняв "відьство, зелійничьство, потвори, чародіяння, волхвуванія".¹⁵³ Одна стара пам'ятка остерігає: "Многіє челоуіци нерозумѣм вірують в сон, і в стрічу, і в полаз, і в птичій грай, і загадки загадивають, і сказки казивають небилие, і празднословієм, і сміхотворієм душі свої гублять".¹⁵⁴ А в грамоті Костянтинопільського Патріярха Єремії II 1586 року на заснування Львівського Церковного Братства наказувалось: "А если в которим місті іли селі будеть чаровница іли ворожка, сосуди діавольскія, іли волшебница, да істребится от Церкви, і тих, которіі діаволом прельстившися, до чаровницъ і до ворожок ходять, отлучайтесь".¹⁵⁵ І ще в XVII віці в Московії відбирали від скоморохів їхні музичні струменти й палили, а музикантів карали.

Та всі церковні заборони нічого не допомагали, бо віра в волхвів-ворожбитів була в нас дуже сильна. Чарівники, відуні знають усе

минуле й будуче людини, і добре допомагають зіллями та заговорами при недугах. Але з бігом часу, може під впливом Християнства різні чарівники переходять почасти в злих людей, що часто шкодять людині. Вони починають наврочувати на людину не тільки наочно, але й навіддаль, можуть наврочувати (від "ректи", наворожувати) навіть над її слідом. Ворожбит діє словом, рухами, поглядом, зіллями й т. ін.

Позосталися й заговори, але вони поєдналися з християнськими Молитвами, та християнськими Особами: з Спасителем, Богородицею, Св. Миколаєм, Св. Іллією, Св. Юрієм, Св. Варварою й іншими Святими. Силу заговору-талісману за християнські часи набули собі навіть деякі твори, напр. "Сказаніє про 12 п'ятниць", "Сон Пресвятої Богородиці", і вже саме читання їх допомагає людині в задуманому, а виписка з них носилася, як талісман. Проф. Тихонравов твердить, що багато стародавніх заговорів за християнського часу були сильно підновлені й увійшли навіть до складу сербських та російських Требників, як Молитви.¹⁵⁶

Форма заклинань взагалі перейшла й до *Требника*, напр. у "Чині, биваємому на нивах, ілі вертограді, аще случиться вредитися от гадів, ілі їхніх видів", подається стародавнє "Заклинаніє Святого Мученика Трифона", в якому проганяється все нечисте, і багато раз вживається формула "заклинаю вас", і закликається Богом Отцем, Вочеловіченієм Єдинородного Сина Божія й т. ін., як про це подавав я вище.¹⁵⁷

6. Відунство в творах наших письменників.

Відунство чи чаклунство сильно відбилося в творах наших письменників, особливо старших, і нема письменника, який би не описував його. Старші письменники, наші класики, обома руками користають з народніх оповідань.

Подам тут тільки для зазначення, бо подаю дуже мало.

"Енеїда" 1798–1842 р. Івана Петровича *Котляревського* (1769–1838) переповнена оповіданнями про чаклунство, напр.: Мучили у пеклі відьом 4 (за виданням 1948 р.).

Кому чи трясцю одігнать,
Од заушниць чи пошептати,
Або і волос ізігнать,
Шепчу – уроки проганяю,
Перепопбхи виливаю,
Гадюк умію замовлять 38,

це зайняття чаклунки шептухи.

Іще приклади: Вередував, як в греблі біс 45. Нащо ти замовив ружжо? 189. Подається опис знахаря 59. Як ворожать на травах 56 (Ш. 136). Водюю непочатою ворожать 56.

А в комин суджених питали,
У хатніх вікон підслухали,

"Кобзар" Т. Шевченка так само має багато різного ворожіння. Напр. (видання 1947 р.):

І ворожка ворожила,
Пристріт замовляла,
Талан-Долю за три шаги
З воску виливала. 114.

Або:

Кете лиш кресало
Та тютюну, щоб, знаєте,
Дома не журились! 26.

В "Народніх оповіданнях" 1857 р. Марка *Вовчка* (1834–1907) дуже багато цінних прикладів ворожбитства. Напр.: "Може на тебе хто недобрим оком глянув? Може тебе такий вітер обвіяв? Скажи нам!" т. II. 42. "Се сон передільний: як до обіда не справдиться, то й не ждати нічого!" II. 165. "Яких мені ліків не завдавали! Лукаш мене напував листом од чорних порічок, Павлютиха напувала гіркою полинною, і трилистником; ходило ще дві бабі-лікарки, – ті баби знов напували водою з трьома вуглями і вмивали мене з Ікони. Годували мене перцем до схід сонця, обкурювали мене якимись зіллями... Та чи згадаєш усе! III. 391.

П. *Куліш* (1819–1897) у всіх своїх творах пише про ворожбитство і т. ін. Козак *характерник* – це козак чаклун. У "Чорній Раді" 1857-го року Куліш описує його так: "Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах та в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників та й самих туркенів іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно мабуть іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку, та й попливе, сидя, на другий берег" 132. "Характерник намалює углем на стіні човен, сяде, та й попливе, неначе по Лиману!" 311. "Характерника хіба срібна куля візьме! (Оповідання 50).

У Творах Куліша (Львівське видання) про походження козака – характерника читаємо:

О козаки! Зветесь ви християни,
І так шукаєте собі безпеки,
Як ваших предків хижаки погани
Навчили у віки якісь далекі. IV. 131.

"З нами плистиме характерник, – сей знає, чим погоню відвернути". IV. 131. "Щоб прокляття сповнилось, треба, говорячи, плюнути на свій слід" Ч. Р. 295.

"Химорбдник заморочив вам голови" 164. "Приводили всяких бабів-шептух і знахарок. Виливали віск, зашептували, приговорювали,

переводили Олесю через поріг" П. 123. "Княгиня дала розмаю, чи може тирличем тебе поїла, і до дочки твій дух приворожила? IV. 56.

А ось самі чаклуни: "Утрюх якусь читають чорну книгу при чорній зачарованій свічі". IV. 291.

Панас *Мирний* (1849–1920) сильно досліджував народні вірування й описував їх у своїх творах. Ось кілька прикладів: "Боїшся, щоб не зурочив... У мене не такі очі!" т. П. 218. "Бісова баба, видно, *сон-трави* помостила: як упав, наче вмер!" 335. "Засуха була, то вони й толкуються: це, певно, *відьма* прокрала росу з Неба... Давай її викупаємо! Спіймали її раз та й укинули у ставок"... 340. Божевільні – це ті, що їх "нечиста сила обуяла" 410. Для любощів "вона тебе кошачим мозком напоїла" 448. "Кусає не холод, а дід Морозенко: він холод посилає" 485. Хворій "давала непочатої води, і вмивали, і збризкували – не помагало" 507. "Баба знахурка повернеться, аж тричі на слід плюне та ще й ногою розітре, проказуючи: "Згинь, зникни, сатано!" 595. "Наша знахурка уроки виливає, бешиху шепче і пропасницю вичитує" 595.

У "Повії" П. Мирного виливають переляк, що стався з очей: "Лили з воску. Довго знахурка вишіптувала і над Федором, і над воском, і над водою. Розтопили віск, линули. По тому коржі, що плавав зверху води у мисці, угадувала знахурка, від чого лихо приключилося" 62–63.

Іван *Нечуй-Левицький* (1838–1918) глибоко знав народні вірування й часто подає їх у своїх творах. Львівське видання ("Руска Писм." т. I): "Палажчина мати була родима *відьма*. Розказують, що ніколи зроду було не піде купатись з дівчатами, а все залізе в лози та й купається сама. Але раз дівчата засіли та й підгледіли, що в неї ззаду хвіст, хоч невеличкий, – завбільшки на два пальці. Вона вміла: клубком качатися під ноги, доїла молоко просто з стріхи, ніколи зроду не клала горсток навхрест, як мочила коноплі" 457–8. "Я піду з Святим Образом під пахвою: не заподієш мені лиха, чарівнице!" 478. Солов'їха дала б мені дання в горілці" 458.

"*Відьма* перекидається чи собакою, чи кіткою, чи свинею, чи білим клубком" ("Не той став" 59). Коли в Церкві читають "Діяння", то гроші горять у землі. Тоді знайти місце, де вони закопані 48. "Як горить червоним вогнем, то закопані червінці, а біло – то срібло. Не всі це бачать" (це на "Діяння"). Гроші стереже сатана, і взяти їх дуже трудно 53–56. Про "закрутки" на житі, – є жінки, що вміють відкручувати їх 52.

Ольга *Кобилянська* (1865–1942), родом з Буковини, у всіх своїх творах подає дуже багато оповідань про народні вірування. Роман "В неділю рано зілля копала" 1908 р. переповнений ними. Дуже багато їх у творі "Земля" 1901-го року Докладно описує ворожок і ворожіння в багатьох творах, напр. у "Землі" 207. "Не говори такого, – ще в лиху годину скажеш!" (то сповниться) 237. Замовлення на болячку 184, проти злих очей 212–3, проти слабости й смутку 196 і багато ін.

Леся *Українка* 1871–1913 глибоко знала народні вірування, головню

волинські, їх повно в "Лісовій пісні" 1911-го року, – я їх уже багато тут подавав. Ось знавець лісу Левко про себе каже: "Я, небоже, знаю, як з чим і коло чого обійтися: де хрест покласти, де осіку вбити, де просто тричі плюнути та й годі. Посієш коло хижки мак-відюк, терлич посадимо коло порога, то й не приступить ніяка сила"... 11. У "Боярині": "Як сниться, що літаєш, то ростеш. Отим воно замолоду й сниться" 47. "Приязнь": "Не смій мені клясти дитини, – ще, борони Боже, в такий час скажеш... 63.

Звичайно, я подав дуже мало прикладів, і то тільки на чаклунів та чаклунство. А взагалі наша старша література переповнена оповіданнями з народніх вірувань.

Усі ці вірування про чаклунство поширені не тільки серед слов'ян, але й по всій Європі.

[ОВ]

VII.

ЖИТТЯ ЛЮДИНИ В ОБРЯДАХ Й ПОВІР'ЯХ.

1. Народні звичаї й обряди.

Усе життя первісної людини було наповнене різними обрядами культу та найрізнішими повір'ями. Від самого народження аж до смерти людина жила в обрядах, то в своїх домових, то в обрядах публічних чи Святих. Добрі божества допомагали їй, але було багато й такого, від чого треба було боронитися. І так в умилоствленні богів добрих та в забезпеченні себе від злого проходило все життя людини. І всі обряди та повір'я впливали з своєї віри, як її звичайний висновок.

Певні чини в важливих подіях життя людини й суспільства спочатку були тільки *звичаями*; – але кожен звичай, коли він повторюється довгий час, перетворюється в релігійний *обряд*. Скажемо, в глибоку давнину померлих везли ховати на санях, бо воза тоді ще не знали; але коли появився віз, звичай возити на санях перетворився в обряд, і тому санне вожання їх позостається й надалі. Кожен обряд впливає неодмінно з якогось вірування, й являється його зовнішнім висловом; напр.: обряд ставити горнятко води на вікні чи на столі, коли небіжчик у хаті, впливає з віри, що душа, вийшовши з тіла, буде обмиватися в цій воді. У цьому й виявляється велике значення обрядів, – вони нам показують стародавні вірування.

З бігом часу, старі вірування, позаступувані Християнством, стали помалу забуватися, – позостався сам обряд чи дія, а його вияснення вивітрилося. Призабуті вірування зветься *повір'ями*; напр. коли чорний кіт перебіжить дорогу, то можна чекати невдачі. Це повір'я, але чому саме так, для нас уже неясно, хоч свого часу воно впливало з певної віри чи прикмети.

Культові чи релігійні обряди завжди виявляють і певні вірування, чи простіші, – *обряди*, це зовнішній вияв вірування. Але звичайно обряд так тісно пов'язаний з віруванням, що вони нерозірвальні; скажемо, обряд класти небіжчику до труни горнятко з їжею тісно пов'язаний з вірою, що небіжчик її таки споживе.

Більшість наших обрядів надзвичайно стародавні, і дослід їх показує нам і стародавність самого вірування. Приймається, як правило, що православна людність заховала свої давні обряди чистіші і сильніші, як людність католицька, де вплив Церкви на неї був сильніший. Обряд

звичайно закостенілий, а іноді навіть так сильно, що під ним неясним стає саме вірування, і тому багатьох обрядів ми тепер уже не розуміємо. Магічний елемент в обрядах завжди був дуже сильний, і таким позостається він і тепер. Взагалі, обряд дуже живучий, хоч саме вірування може й забутись.

Княжа династія для цілого Сходу, як знаємо, пішла з Києва, і тому український обряд дуже довго позоставався й серед князів на півночі. Про це проф. Хв. Вовк пише: "Усі старинні звичаї, наприклад, шлюбний ритуал, похорон, тощо, переховалися в Москві серед вищої класи, при дворі царів, у той час, як у старовинній Русі, що починає носити назву України, навпаки, вищі класи були більш-менш європеїзовані, чи скоріш – полонізовані, а старовинні звичаї заховались тільки серед простого люду, серед клас нижчих" (Студії 341). Скажемо, похорон на саях вищої класи в Україні рано згубили, тоді як у Московії він позоставався аж до Петра I († 1725). Так само й царське московське весілля довгі роки робилося за українським ритуалом, як київською традицією.

Цікаво ще підкреслити, що ритуальні обряди усіх чотирьох сусідніх народів: українського, московського, білоруського й польського в своїй більшості зовсім різні. Обряди московські звичайно пересякнені чужими фінськими та азійськими елементами; обряди білоруські часто заховують глибоку давнину походження, а коли новіші, то мішані, московсько-українські. Польська обрядовість уже більше в'яжеться з західною, а в першу чергу з чеською та німецькою.

2. Народження людини.

Коли народиться дитина, батьки її справляють *породільні* обряди, звичайно розлеглі й широкі. Обряди ці йдуть з дуже давнього часу, і як усі обряди, сильно пов'язані з віруванням народу. Як я вже вище розповідав, були в нас Рожаниці, богині Долі новонародженої дитини. І вже в глибоку давнину, коли народжувалась дитина, то справляли бучного бенкета, як жертву тим богиням, Рожаницям, – це так званий Рожаничний пир. Це був обрядовий пир, *Родини*, на якому подавали хліб, сир та мед або вино. Слово XI віку зве Рожаничну трапезу другою, цебто, по звичайній їжі подавалася друга, Рожанична, яка з'їдалася в молитовному настрої. На Рожаничних трапезах звичайно бувало й Духовенство й читало чи співало Тропаря народженню Богородиці.

Про це "Слово Григорья, како погани кланялися ідолом" з огірченням розповідає: "Череву работни Попове уставиша Трепар прикладати Рожества Богородици к Рожаничній трапезі, отклади діюче".

Церковна Ієрархія довго боролася з цими Рожаничними трапезами, але вони таки позоставалися зо всіма стародавніми обрядами. Було подібне й на Заході, – це ставлення їдального посуду для Фей на родинях.

Святкування *родин* позоставалося аж до сьогодні. У "Чорній Раді" 1857-го року П. Куліш подає, що в Києві того часу (1663 р.) справлялися родини. На родини звичайно запрошували кожного, кого стріли: хто

йшов чи їхав.

У теперішній час *породільні* звичаї вилилися в довгий обряд, що в основі своїй зберігає глибоку старовину. Бабу сповитуху до жінки звичайно кличе чоловік, а до неї йде з хлібом, символом багатства та щастя. Баба не може відмовитись, бо це праця Бога. Прийшовши до хати, де лежить породілля, баба кладе 30 поклонів і виконує вступний обряд, читаючи свої молитви.

Коли породілля не може породити, і роди йдуть тяжко, тоді в хаті відчиняють усе, що відчиняється: двері, вікна, відмикають усі скрині, розв'язують усі вузли, – щоб так само розв'язався й відчинився вихід дитині.¹⁵⁸ Коли роди йдуть і далі тяжко, приносять із Церкви церковні речі й кладуть їх на живіт породіллі. А як і це не допомагає, як остання допоміжна річ, прохають Священника відчинити Царські (Райські) Врата.

Навпаки, коли жінка не хоче більше дітей, то вона жертвує до Церкви нову завісу на Райські Врата: як завіса зачиняє вхід, так щоб і вона була зачинена для дитини. По народженні дитини перерізується пупок на сокирі в хлопчиків, або на гребні в дівчаток, – щоб прикріпити дитину до господарства.

Часом бувають випадки, що дитина народжується разом з послідом матері, у тій "сорочці" (в Галичині в "чепці"), в якій була в лоні, – така дитина буде щасливою, і про неї кажуть: "У сорочці родилась".

Хто народиться з якоюсь ознакою на тілі, буде віщим, як то Літопис розповідає про князя Всеслава Полоцького. І взагалі, пильно приглядаються до ознак народженої дитини, і по цих ознаках ворожать їй будуче. Відомий хан Темучин (чи Чингиз-хан), коли народився, то мав у руці згусток запеклої крові; волхви з цього прирікли, що хан буде володіти світом. Славний запорозький кошовий Іван Сірко († 1690 р.) народився на світ уже з зубами, і з цього пророкували, що це на те, що він буде гризти все своє життя ворогів, головно татар та турків.

Новонароджену дитину сильно стережуть від нечистої сили, аж поки не охрестять, бо якраз цього часу вона може найбільше нашкодити. Диявол боїться ножа, і його кладуть під головку дитині й матері. У всякому разі не вільно згадувати нечистого в хаті породіллі, бо явиться відразу й учепиться дитини. Щоб дитина мала велику сексуальну силу, їй під голову кладуть зуба від борони.

Над новонародженою дитиною читається з Требника Молитва, а в ній просимо: "Збережи її від ревнощів, заздрощів та від ока лихого".

Для охрещення дитини треба двох *кумів* і їх запрошує батько дитини, прийшовши з хлібом. Відмовитись від кумівства не вільно. Якщо діти в батьків скоро вмирають, то проти цього в куми запрошують перших стрічних на вулиці, але тільки не дітей, – такі куми, вернувшись від Хрещення, вносять дитину не через двері, а подають через вікно. Але перед тим, як несуть дитину до Хреста, на роздоріжжі кидають нечистому жертву-відкупне, промовляючи: "На тобі, чорте, плату!"

Як принесуть дитину від Хреста, справляються *Хрестини*, в міру спроможности батьків, при чому дитині бажається щастя та здоров'я. Робляться маленькі букетики з барвінку, калини, м'яти й ін., і роздаються гостям; ці квіти, принесені додому, приносять щастя домові. За ці букетики бабі даруються дрібні гроші.¹⁵⁹

І породілля, і дитина весь цей час легко підпадають пристріту (по старому: призору), а тому їх конче бережуть від цього, завішуючи й закриваючи від очей не тільки чужих, але й своїх.

На Холмщині ще й досі існує звичай пошанування першого кумівства, – такого кума садовлять на соломі на санях, і везуть від його хати до хати батьків дитини з пошаною. При кінці обряду такий кум повинен викупитися.

З бігом часу Родини й Хрестини злилися в одне. Але часто ще їх справляють різно, – Родини спочатку, Хрестини в день Хрещення. Від Хрестин не можна відмовлятися (Нечуй: "Причепи" 16), бо це гріх (П. Мирний П. 209). А хто відрікається йти на Хрестини, той не буде мати Хрещення і своїх дітей.

Щоб у подружжя діти були, є багато переказів. Напр. І. Нечуй-Левицький у своїй "Причепі" подає: "Вже я й хату святив, і пшеницю сів на чотирьох рогах дому. Пшениця посходила, значить місце благословенне", а дітей нема (ст. 18).

По Хрестинах, другого дня справляють *Похрестини*, – в шинку частують кумів та бабу, й інших гостей, коштом породіллі, може тому, що колись дитина причислялася до роду матері (Вовк: Студії, 189).

По цьому йдуть обряди очищення баби, яка покидає хату, виконавши всі свої ритуальні обряди. Очищення ж самої породіллі наступає на 40-ий день по родах, – це *Виводини*, чи правдивіше Вводи-ни матері й дитини до Церкви, бо до цього часу мати до Церкви не може ходити.

Усі породільні обряди Церква взяла під свою опіку, а самі обряди ці йдуть ще від старозавітніх часів. У перший день Народин Священик вичитує з Требника над породіллем встановлені Молитви, в яких просить: "Владико, Господи Боже наш, породіллю от скверни очисти, і соблюди от всякого наїтія невидимих духів, от ревности і зависти, і от очес призора" (пристріту). Проситься також зберегти й дитину „от всякія лютости, от всякія бурі сопровитного, от духов лукавих дневних же і ноцних".

У Старому Заповіті обряд Обрізання чинився на 8-ий день (Луки 2.21), на цей же день Церква встановила свій обряд надання *імені* дитині. Але звичайно робиться це так, що дитину хрестять другого чи третього дня, не чекаючи восьмого. Священик читає Молитву, в якій просить зберегти дитину також "от всякаго лукаваго навіта вражія".

У нас довго панував звичай 8-го дня дати ймення дитині. І довго в нас держався звичай, що вірні самі надавали своє світське ім'я, а Священик при Хрещенні надав ім'я церковне, грецьке. Для князів і бояр це було

завжди. Напр. князь Володимир Великий до Хрещення звався Володимир, а Церква назвала його Василій.

А в сороковий день чиниться обряд *очищення* матері і вцерковлення дитини, як то було і в Старому Заповіті (Луки 2. 22-24). Мати приносить дитину й стоїть у бабинці, аж поки не відчитають над нею очищальних Молитов, а потім дитина вцерковляється. Мати нечиста, бо осквернилася народженням, і в Молитві проситься за неї: "Очисти от всякія скверни", "Омий єя скверну тілесную і скверну душевную". Це церковне очищення від первородного гріху.

Сам обряд Хрещення відбувається, як обряд вирвання нового члена Церкви від влади диявола, чи нечистого взагалі.

В Книзі Буття 21. 8 читаємо: "І дитина (Ісак) росла, і була відлучена. І справив Авраам велику гостину в день відлучення Ісака". На основі цього в багатьох народів, у тому і в Україні, справлялися *відлучини*. Але тепер їх забуто.

З дуже давнього часу відбувається обряд постригу чи *Пострижин*, – це врочисте перше по-стриження дитини. Пострижини відбуваються різного часу: через рік або й більше по народженні; з Літопису знаємо, що Пострижини над княжатами відбувалися на 5-му чи 7-му році. Дитину садовлять на розстеленому кожусі вовною доверху або на коноплях, що робить баба, а обряд Пострижин виконує кум: вистригає трохи волосся з чотирьох сторін; спереду, ззаду та з обох боків біля в^х. Батько на кожуха кидає трохи грошей, щоб дитина багата й щаслива була.

Обряд Пострижин першого волосся Церква також перейняла в свою опіку, але тепер цей обряд "постриженій власов" приєднаний до Таїнства Хрещення. В Молитві на це проситься: "Начаток сотвори стрищи власи".

Пізніше, коли юнак обростає вусами чи борідкою, чиниться обряд першого *голення*; обряд цей докладно описав Квітка-Основ'яненко в своїй повісті: "Пан Халевський", в якій взагалі є чимало описів стародавніх українських вірувань та звичаїв.

3. Українське весілля.

Українські *весільні* обряди, які ми маємо й тепер,¹⁶⁰ розвинулися ще до Християнства. Обряди ці надзвичайно широкі й змістовні, і мають виразний дохристиянський ритуальний характер. І на ці обряди ще й тепер дивляться, як на істотну, найголовнішу частину побрання, без чого дівчина не може стати чиеюсь "законною" жінкою. Ще й сьогодні головною назвою парування молодих є слово "братися", побратися, побрання. Цього слова вживає в "Кобзарі" Шевченко: як бралися... (260, вид. 1947).

Серед весільних пісень є багато дуже старих, що натякають або свідчать про давні звичаї. В народніх святкуваннях і обрядах парування й побрання молодих грають важливу роллю: воно провідне в веснянках, у Купайлі, воно ж відбивається й на таких святах-обрядах, як хапання

калати, прив'язування колодок за кару хлопцям, що своєчасно не поженилися, і т. ін.

В українського народу міцно тримається звичай, що молодшої доньки не видають заміж, поки не вийде старша, і звичай цей свято бережеться й тепер. Цей звичай заснований на Біблії (Книга Буття 29. 26): Лаван каже Якову: "У нашій місцевості не робиться так, щоб віддавати молодшу перед старшою".

В романі Анатолія Свидницького (1834–1871) "Люборацькі" 1862 року, переповненому описами українських звичаїв, пані-матка Люборацька каже:

"В мене всі дочки рівні, на вибір їх не маю. Коли хочете, беріть старшу" (ст. 117).

На шлюби в Україні є певні пори року, але найчастіше восени, – по закінченні польових праць.

Весільний ритуал у всіх народів пересякнений його релігійними віруваннями; мінялися релігії, але обряд шлюбу позоставався стародавній, приймаючи потроху й нове від Нової Віри. В українських весільних обрядах взагалі багато такого, що знаходимо і в інших народів, словянських і інших європейських.

Молоду призначає Бог, і свої пари ніяк не оминеш. В українців є старе повір'я, що на тому світі, на Небі, сидить старий дід, Бог (чи може ще бог), і в'яже до пари шматки кори, – це шлюбні пари, і як він зв'яже, так і буде (Вовк: Студії 218).

В весільному обряді тепер сполучилися три обряди: 1. сватання, 2. заручини та 3. весілля; вдавнину ці обряди були окремі, між ними проходив певний час, а молоді часом жили разом уже й по сватанні.

1. *Сватання* – окремий стародавній обряд, в якому відбилися давні способи побрання, про що розповідаю в останньому розділі цієї праці. При сватанні молодий стоїть у коцюбах, а молода під нігтем "колупає", – питається ради домашнього вогнища.

2. *Заручини* в загальному повторюють сватання, а в своєму ритуалі тепер в'яжуться до шлюбом чи вінчанням в одну частину. Коли молоду дають молодому, то підводять її кінцем хустки, за яку вона держиться.

3. *Вінчання* – це Чин цілком церковний, і нічим не зв'язаний з самим весільним обрядом, і з усього видно, що воно значно пізніше вставлене до нього, сам весільний обряд складався без нього й до нього. Народ традиційно вірить, що без весільного ритуалу саме Вінчання не дає молодим права на співжиття.

З самим Вінчанням зв'язано багато різних повір'їв. Напр., хто з молодих перший переступить церковний поріг або перший вступить на килимок перед Аналоєм, той буде керувати в домашньому житті.

Староста на весіллі грає таку особливу роль, що в ній легко бачити стародавнього-жерця; без його благословення нічого не робиться. А коровай – це жертвний хліб, теж залишок глибокої старовини.

Весілля супроводиться багатьма найрізнішими звичаями. Книга Буття 29. 22–23 свідчить, що Лаван, справляючи весілля, сам веде молодого до дочки: "І зібрав Яків усіх людей тієї місцевости, і справив гостину. І сталося ввечері, – і взяв він дочку свою Лію, і до нього впровадив її. І Яків із нею зійшовся". В Європі й тепер ще батько веде молоду до вінця, в Україні ж батько-мати на Вінчання не ходять, – ждуть удома повернення молодих з-під вінця, щоб обсипати їх житом чи взагалі пашнею на порозі дому. Звичай обсипання молодих житом – дуже старий, знаний в Європі ще до Християнства.

Чин побрання – найвеселіший час у житті людини, тому й назву одержав – *весілля*. Повно радості, повно веселих (весільних) пісень. В Західній Україні ці пісні зуться *ладкання*.¹⁶¹

Глибоко шанується дівоча честь чи дівочий вінок, а в разі недодержання – відповідає батько-мати. П. Мирний свідчить: "Не одну матір, не одного батька на доччинному весіллі в хомутах через село ввели" ("Хіба режуть воли"... ст. 108, 1880 р.).

Дівчина, що втратила вінка, зветься *покритка*, бо мусіла вже покривати своє волосся хусткою, як молодиця. Зветься ще й *стрига*, бо її хлопці, за зраду, волосся остригали.

Коли молода чесна, то молодий і бояри та дружки – всі пришивають собі червоні стрічки. Довгу червону стрічку чи рушника прив'язують до довгої тички, і з нею танцюють, коли йдуть від молодої до молодого. Танцює все село чи вся громада.

Утрата дівочого вінка ще до шлюбу сильно переслідувалась.

Саме весілля мало характер стародавній княжий: молодий зветься князь, а молода – княгиня, їхні друзі – бояри. Коли їде поїзд з молодим – молодою, то всі мусять звертати їм з дороги, хочби то був і пан, бо це ж їде князь і княгиня. Розпорядчики на весіллі звалися старости й підстарости, – це вже терміни литовсько-польського походження.

4. Життєві повір'я.

І все своє життя давня людина проживала в різних обрядах та *повір'ях* від народження аж до смерті, а власне – і по смерті. Ці всякі повір'я приходили до нас особливо з двох сторін: зо Сходу й Заходу, але багато вироблювалося й своїх власних. Різні повір'я перемішувалися з новими віруваннями, і міцно трималися серед людности, і позостаються аж дотепер.¹⁶² Повір'я пересякли ритуальні обряди, І часто їх трудно відділити від вірувань. Серед наших повір'їв дуже багато господарчих: про погоду, про врожай й т. ін., і вони складають окремих хліборобський календар.

Я тут подам тільки деякі повір'я, бо про них я ввесь час розповідаю по всій цій праці. Серед українського люду сильно поширена віра в добрі й злі *дні тижня*; віра ця відома з давнього часу серед багатьох народів. Особливо понеділок вважається злим днем, і цього дня не варт розпочинати жодної поважнішої праці. В віруваннях нашого народу

існує святий Понеділок, згадуваний, напр., у весільних піснях, як покровитель шлюбного їх співжиття, бож "комора" в молодих уночі на понеділок (пор. Вовк: Студії 307). Середа й п'ятниця здавна шануються,¹⁶³ бо на ці дні припадає піст; правда, донедавна постили й у понеділок. П'ятниця перетворилася в нас в окрему Святу П'ятницю, Параскеву, про що розповідаю далі в розділі IX про Свята. П'ятниця більший піст від середи, тому й загальна приповідка: Скривився, як середа на п'ятницю. Про саму п'ятницю є повір'я: Хто сміється в п'ятницю, буде плакати в неділю (Плавюк 314).

Бувають і люди, добрі на початок, що мають легку, щасливу руку, і добре, коли вони розпочинають вашу якубудь справу, особливо важливу.

Число сім від найдавнішого часу ритуальне в нас і часте в обрядах, напр. на весіллі: сім коровайниць, на коровай береться вода з сімох криниць, яйця з сімох курок, молоко з сімох корів і т. ін. У наших приповідках сім дуже часте, як наше національне й ритуальне, напр. у збірнику Плавюка: Зійшлося сім Бід на один обід 16. 141. Сім шкур з тебе здійму 181, Мак сім літ не вродив, а голоду не зробив 194, Свято – сім баб розп'ято 296, Того і в сімох водах не обмиєш 304, Як є сім, то буде всім 304.

Три рідке в нас, і прийшло з Християнством. *Десять* неб було в єврейському світогляді, тому і в нас про щасливий стан кажуть: Він на десятому небі (хоч часто українізується: він на сьомому небі У Плавюка 281 приповідка: Наробився до десятого поту.

Різних повір'їв, що в буденному житті зветься й *забобонами*, маємо на кожному кроці життя й праці. Коли хочеш, щоб велося й щастило, вставай уранці на праву ногу, а встанеш на ліву – цілий день будеш у злому настрої. Взагалі, права рука й права сторона важливіші від лівої, що маємо і в Євангелії: на Страшному Суді "поставить Бог вівці (праведних) праворуч Себе, а козлята (грішних) – ліворуч" (Матвій 25. 33). Хрестимось правицею, але коли треба відхреститися, то лівицею; напр.: хто встане з-за стола й перехреститься, а їда ще не закінчена, то можна знову сідати, але відхрестившись лівицею. На лівака (шульга) дивляться з підозрінням, – він може бути нечистим.

Перед далекою *дорогою* треба всім, хто в хаті, конче посідати, щоб усе добре (і свати) сідало.¹⁶⁴ *Вузлик* має магічну силу: може зав'язати те, на що надумано; ось тому молодих у "коморі" свашки пильно оглядають, щоб часом на них не було якого вузлика. До великих *книжок* у народі завжди страх; а хто перечитає всю Біблію, – кажуть часом у народі, – той конче надвередить свій розум, і стане людиною не сповна розуму.

Дуже багато різних повір'їв на *щастя*. Кучері на голові приносять щастя. Гроші в ритуальних обрядах завжди на багатство та щастя. На щастя ж і мотузок від повішеного, і кожна річ від нього.

Горщики добра господаря не лишає відкритими, особливо на ніч, – конче позакриває їх, щоб не впало в них що нечисте. Це за наказом

Книги Левит 11. 33: "А всякий глиняний посуд, що в них упаде що до його середини, стане нечисте, а його розіб'єте".

Чихання (чи чхання) приносить людині хворобу, а тому в Україні з давнього часу вважається конечним зараз же побажати: "На здоров'я!" Інакше буде зле.

Уже Преподобний Феодосій († 1074 р.) у своїх проповідях нападає на віру в чхання. В Іпатському Літопису під 1078 роком (за вид. 1871 р. ст. 120) записано: "Друзий же чиханію віруєть, же биваєть на здравьє голови".

Ф. Вовк у своїй Антропології подає: "Знайти *підкову* – на щастя. Пастух ватаг у гуцулів, прийшовши до роботи, першим ділом кидає свою підкову з закляттям на вогнище".

З найдавнішого часу існує повір'я, що упослідженим та *малоумним* ведеться в житті, і це часте в наших казках: наймолодший син (мізинець) конче дурний, але вкінці перемагає своїх розумних братів, і жениться з царівною.

Деякі дії з людиною конче ведуть до нещастя чи зла. Вступити в помії на вулиці – буде щастя. Не ступай на те місце, де кінь качався, бо нападуть лишаї. Побити когось порожнім мішком, – ударений станеться сам мішком, запоморочиться й стане нерозумним.

А вже стародавні повір'я, – боязнь крику сови, собачого виття, щоб кіт дороги не перебіг і т. ін., – широко відомі в народі й тепер. Особливо зле, коли дорогу перебіжить чорний кіт, – це веде як не до нещастя, то до сварки. Стріти Священника (а надто монаха) в дорозі, – не пощастить.

Особливо недобра зустріч – це Похорон: буде комусь із твоїх скорий Похорон.

Віра в злу зустріч дуже давня. "Наука про кари Божі", десь коло 1067-го року, оповідає, що люди вертаються додому, коли їм перейде дорогу чернець чи черниця, свиня, кінь чи лисиця.¹⁶⁵

Збірник XVIII віку (з моєї Бібліотеки) подає: "Гріх єсть зустрічу віровати" (л. 1186. 2476), і за це епітимія: посту 6 тижнів і по 100 поклонів увечері й рано.

В Україні була поширена легенда про Прісію й гетьмана Богдана. Сусідка Прісія часто бавилася з гетьманенком Юрком, і часто бувала в домі Богдана. Коли гетьман Богдан року 1654-го в січні виїздив на Переяславську Раду, то Прісія навмисне перейшла йому дорогу з повними відрами. За це вона незабаром померла, а душа її довго мучилась. З цього оповідання Т. Шевченко написав "Великий Лях".¹⁶⁶ Коли гетьман Іван Самойлович куди їхав і стрічав Священника, то вважав це за лиху ознаку, й гнівався на того Священника.¹⁶⁷ Коли цей же гетьман року 1687-го виїздив із свого замку в Батурині на війну, то на мості спіткнувся під ним кінь, – "лихий прогностик", сказало оточення.¹⁶⁸ Як хто що зашиває на собі, конче треба взяти до рота хоч нитку, а то свій розум зашиєш. Коли падає з рук ніж чи ложка, чи виделка – гості будуть;

а як падає й розбивається посуд – на нещастя, а то й на смерть. Коли в хаті що тріскає, напр., домові речі, конче трапляється нещастя, мале чи велике.

5. Гадання й ворожіння.

Гадання в нас було дуже поширене, особливо в час Свят, і таким воно позосталося почасти й за нашого часу. "Гадати" – це думати про будуче, пор. вираз "думати - гадати".

Серед апокрифічної давньої нашої літератури багато було різних творів, у більшості перекладних з мови грецької, в яких описувалося найрізніше гадання, напр., давні списки подають: Чаровник, Громник, Молніяник, Місяць окружиться, Колядник, Волховник, "волхвующе всякими птицями і звірми, ухозвон, окомиг, пес воєть, трава шумить, древо к древу, лист шумить", Птичник, Трепетник ("мишца подрожить"), Лопаточник, Путник ("в стрічу віруай", про зустрічі), Сонник, О часех злих і добрих, О днех лунних, Звіздочетєць, Сносудець, Лунник, Травник і т. ін.

Візантійський історик IX віку Георгій Амартол (цебто Грішник) написав Хроніку в 4 книгах, що в XIII столітті була перекладена й на мову церковнослов'янську під назвою "Літовник". Ця Хроніка охоче в нас читалася й мала вплив на своїх читачів. Про гадання тут подається таке: "Звіздозаконіє і рожденословіє, волхвеніє же і чародіяніє, такожє і о скотосмотренїи, ово убо є птицамь смотреніє, ово же храмоусмотреніє, ово же путнаа сріща, ово же рукосмотреніє, другое же по трепетанію смотреніє і птицосмотренье убо єсть, егда летающїи zde іли овде птици, напреждь іли назад, іли деснаа, іли ліваа рука потрепещеть, рекуть: се іли оно будеть. Храминосмотрение же, егда яже в дому случаются, речеться, назнаменуєть. Аще ли же на Покрові явиться невістка, іли змія, іли мишь, іли пролияся масло, іли мед, іли вино, іли прах, іли трісканіє бисть древию, іли что ся провозвіщаєть. Путная же сріща, егда аще изидеть кто на путь і сріщеть кого где, аще тя сріщеть таков человек кто, іли се носе, се ти прилучиться. Рукосмотреніє же, егда пролїченієм руцї протягнеть, рекуть – се тому родиться. Потрепетанієм же, еже потрепетанієм тілесним познаваемо; аще потрепета десное іли лівое око, іли рамо, іли бедра, іли сфабрь на нозі, іли попишаху, – се, рече, прилучить ти ся".¹⁶⁹

Гадання з *Псалтиря* було поширене в нас з печатками Християнства й дійшло аж до нашого часу.¹⁷⁰ Звичайно Псалтир клали на голову, і читали якийбудь вірш того місця, де книжка відкриється. Неписьменні люди йшли до дяка, й той їм гадав з Псалтиря, про що й тепер ще полишилася приповідка: Дяк з Псалтиря ворожить, що Бог кому наложить (Плавюк 55).

Усякі гадання взагалі йдуть від давнього часу; так, Ібн-Фадлан X віку згадує про наше гадання по бреханні собак. Старе й гадання по насипаному попелу.

Гадання злилося в нас з *ворожінням*, хоч спочатку вони різнилися: гадання – це узнавання свого budouчого, приступне всім, а ворожіння – роблення кому добра чи зла ворожитом. Ворожіння перше було, як показує саме слово, на ворога взагалі, або на врага, диявола. Тепер гадати й ворожити зовсім злилося, бо й ворожками легко стають, хто хоче навчитися.

В теперішній час широко позосталося гадання – ворожіння звичайно серед дівчат про вихід заміж, головню на Різдвяних Св'ятах та на Новий Рік. Але гадають про молодого й кожного часу; гадання просте: гадають предметами, чи буде їх долари. Напр., беруть трошки пшениці, і парують зерна, – якщо вийде долари, задумана особа стане тобі молодим, а не вийде – не стане. Так само на Свят Вечір: беруть оберемок дров, а потім дрова парують. Коли до хати приходить гість, а в хаті є дівчина на відданні, то треба конче стерти лавку й пильнувати, щоб гість сів на стерте, – тоді й старости скоро прийдуть, особливо, коли це на Новий Рік. Взагалі, гостей треба припрошувати сідати, інакше старости оминатимуть хату, про що й приповідка: Сідайте, щоб старости сідали (Номис 11860).

У бузку або конюшині шукають цвітка чи листочка п'яти – чи чотирилистного, і коли дівчина знайде, матиме пару. Пильно приглядаються, хто з молодих при вінчанні перший переступить церковного порога або перший стане на килимок, – той і верховодити буде в родині. Складніші гадання, чи молоді разом помруть. Вирубують два лозові пруті, і розкладають на хустку, якою мають покрити молоду по Вінчанні. А покривши, виходять з прутами надвір, і кидають їх через хату: якщо пруті впадуть один біля одного, то й молода не буде вдовою, і буде жити з чоловіком у злагоді. Часто ворожать на фасолі, поминаючи вже новочасні карти.

Дуже поширене гадання про *погоду*, таке необхідне в господарстві. Згадку про таке гадання знаходимо вже в промові Ісуса Христа до фарисеїв та садуккеїв: "Ви ізвечора кажете: Буде погода, червоніє бо Небо. А ранком: Сьогодні негода, – червоніє бо Небо похмуре. Розпізнати небесне обличчя ви вмієте, ознак часу ж не можете!" (Матв. 16. 2–3). І серед народу витворилася безліч ознак, простих і складних, що дають змогу вгадати про погоду взавтра. Тривога пташок: коли качки полощуться, або ворони сильно кричать, метушаться горобці, чи ластівки занадто розлітаються, коли трава сильно пахне, – буде дощ. Коли півень заспіває невчасно, – буде зміна погоди. Червоне ясне Небо на заході, – на погоду або на вітер. Так само вгадують погоду по рухові свиней; напр., коли свиня несе в зубах соломі чи сіно, буде конче мороз, бо свиня барліг собі мостить. Гуси перед морозом стоять на одній нозі. Коли кіт миється або мнеться при чийхсь ногах, – гості будуть. Сорока прилітає в двір і стрекоче, – на новини, а то й на недобре.

Складніше гадання по свинячій селезінці, добре знане в Галичині. Ілля

Кириак у "Сини Землі" 1939 р. т. I ст. 233 описує це гадання так: "Коли цей, укритий тайною силою предсказувати погоду, орган грубий з одного кінця й тонкий з другого, то це ясне як сонце, що й зима буде ніби тяжка з одного, але жилувата з другого кінця. Як селезінка, скажім, тонка з початку, то снігу може не бути аж до Св. Введення, але за те він може лежати на землі аж до Св. Юрія, а коли противно, то сніг може впасти колинебудь зараз по Св. Покрові й стопитися перед Св. Благовіщенням. Та кінці не грають тут великої ролі, – головно середина, і коли вона покажеться груба на середині з тонкими кінцями, то зима буде тяжка на середині, а кінці будуть м'які, мов розморожена бараболя". Колії, що колють свиней, завжди вміють гадати по нутрі у свиней, – це традиція з глибокої давнини.

Багато в нас найрізніших гадань про те, чи сповниться задумане, чи ні. Для цього кладуть вогонь, і коли дим піде просто вгору, сповниться, а як постелиться землею – не сповниться.¹⁷¹ Як згадати, а цього часу зоря впаде, то загадане сповниться на зле. Коли Страсного Четверга читаються 12 Євангелій, і на свічках робляться окапини, то як задумана окапина розтане до закінчення Євангелії, задумане сповниться.¹⁷²

Багато в нас і різних старовинних народніх способів лікування, зв'язаних з повір'ями. Як нападе кого лихоманка, то треба носити на шиї на шнурочку гадюче линовище (по-старому, "сволочь"), і лихоманка пропаде. Коли Страсного Четверга печуть хліб, то на нього кладуть сіль, і ось ця страсна четвергова сіль помагає людині проти всіх хворіб.¹⁷³

Різних гадань безконечне число. Можна пізнати думки іншого, коли доп'єш його воду чи чарку, а звідси й поговорка: Чию воду доп'єш, того думки пізнаєш. В "Слові о полку Ігоревім" 1187 р. повно різних гадань по явищах природи. Усі порядні люди вірять у різні гадання, і тільки відлюдки в них не вірять, а звідси й стародавня поговорка про них: "Не вірять ні в чох(чо), ні в сон, ні в птичий грай".

З бігом часу на різні стародавні повір'я стали казати: забобони, суєвір'я, як це робить уже планово Духовний Регламент Петра I 1721-го року. Симеон Полоцький у своїй "Вечері Душевній" подає "Слово о суєвірії", а в ньому пише: "Суєвіріє єсть й от дне рожденія благодінствіє кому іли злочлюченіє ирорицати, суєтно єсть от всяких болізнеи словес ніких глаголаніє, от срітенія волка іли зайца, баби ізпіваяющія язическая діла творять".

6. Віра в сні.

З найдавнішого часу серед усіх народів світу поширена глибока віра в сні, віра в те, що сні віщі, що вони збуваються.¹⁷⁴ Вірили, що на час сну душа кидає людину й ходить по тому світі, а там знають, що з тобою станеться, і тому сні завжди віщі.

Віру в сні підтримала Біблія, де їх дуже багато. Сні фараона (Буття 40-41. 1-7) і розгадка їх Йосипом були загально відомі й будили повагу

до снів; взагалі вдавнину сні поважали й конче шукали їхнього вияснення (Буття 40.8, Данила 2.3). Зрештою, в Біблії Сам Бог говорить, явившись Аарону при вході до Намету: "Якщо буде в вас Пророк, то Я, Господь, дамся йому пізнати в видінні, буду в сні говорити Я з ним" (Числа 12.6).

Так само Книга Йова 33. 14-15 рішуче твердить, що в снах Сам Бог промовляє:

Бо Бог промовляє і раз, і два рази,
людина ж не бачить того:
у сні, у видінні нічному,
коли міцний сон на людей нападає,
в дрімотах на ложі.

Коли цареві вавилонському приснився був сон, то він наказав "покликати чарівників та заклиначів, і чаклунів та халдеїв, щоб розповіли цареві про його сні" (Даниїла 2.2). Відгадувачі (толкувателі) снів звичайно мали велике значення, напр., Йосип при дворі єгипетського фараона.

Але віру в Сні найбільше поширила й осватила, звичайно, Євангелія від Матвія, що подає їх аж п'ять раз: Йосипу Ангол у сні звелів прийняти Марію (1.2), наказав утікати до Єгипту (2.13) й вертатися звідти (2.19); у сні ж Бог остеріг мудреців (волхвів) не йти до Ірода (2.12), і нарешті Пилатова жінка багато терпіла у сні з-за Ісуса (27.19). Євангелія Матвія була в оригіналі написана по-гебрейському, і взагалі Матвій найбільше відбивав світ гебрейський; і цікаво, що всі інші три Євангелісти не говорять про сні ані разу ані слівцем. Згадаю ще, що й Апостол Павел має видіння у сні (Дії 16.9). Так само й греки вірили в Боже надприродне походження снів, але вже Аристотель виступав проти них, а Діоген просто висміював тих, хто вірить у сні. Але греки по Христі, звичайно, вірили в сні, і десь на початку V віку Єпископ Філософ Синезій (379–412) написав цілого трактата "Про Сні (Мідое: Раїг. вгаеса, т. 66 ст. 1281-1319), а Никифор Григора (1295–1360) вже склав першого докладного Сонника, як доповнення до праці Синезія (там само, т. 149, ст. 521-642). Трохи пізніше в Візантії постає низка Сонників, які впливали й на слов'янський світогляд.

В нашій давній літературі віщі сні були звичайним явищем; напр., їх повно в літературі, перекладній з грецького: в Олександрії, в Історії Юдейської війни Йосифа Флавія, в повісті про Девгенія й т. ін. а вже в Життях Святих снів повно. Не мало снів і по наших Літописах.

Дуже сильно описаний сон Київського, князя Святослава Грозного в нашій пам'ятці 1187-го року "Слово о полку Ігоревім", і це дуже цінне джерело для дослідів наших снів у старовину. Подаю цей важливий сон у перекладі: "А Святослав бачив смутний сон (це по поразці князя Ігоря половцями). У Києві на горах – розповідає він, – зодягали мене звечора чорним покривалом на ложі тисовому, черпали мені сине вино, з

отрутою змішане, порожніми сагайдаками поганих чужинців сипали мені на лоно великі перла (женчюг), і пестили мене. І ось уже дах без гребеня в моєму златоверхому теремі! Всю ніч з вечора грали темносірі (бусові) ворони. Біля Плісненська на болоні були нетрянські гадюки (дебр-ські сані), і неслися до синього моря".

Академік В. Перетц у своїй праці про "Слово" 1926 р. перевірів ці сни по стародавніх Сонниках, і ствердив, що в цьому сні Святослава визначають: перла – сльози (257), так само як і намисто, постіль – на недугу, чорна одіж – на печаль, змія та крук – на нещастя, а дах без гребеня віщує покійника. Треба ще додати, що українці вірять, що сон вчора особливо віщий і конче сповниться. Златоструй XII віку подає: "Аки бисер – слези знаменуя".

Різних Сонників у нас було дуже багато, але старші зовсім не дійшли до нас. Відомий сербський Сонник XV в., а український найдавніший 1780-го року (з бібліотеки П.К. Симоні). Звичайно, толкуванням снів сильно зловживали, і сильно їм довірялися, а тому вже в Пролозі під 27 лютим дається Слово Антіоха: "Яко не подобаєть вірувати сном", де виступається вже проти снів.

"Сон у руку" – це сон, що неодмінно сповниться, в Україні такі сни в середу (Ю. Косач: Еней, 1947 ст. 27). У "Землі" О. Кобилянської 1901 р. подається, що "Докія зналася на снах. Полум'я значило відомість. Дим – зла новина, а що дим клубився гадюкою до хлопця – означало лихі люди" 180. Марко Вовчок (МІ ст. 4): "Як дівчині сниться місяць – то жених, а як молодиці – чоловік приїде або син народиться... Люборацькі" Свидницького 151: "Як сняться людині гроші або що яйце їси, або яблука, вишні, то будуть бити". "Повія" П. Мирного: Коли собака сниться – то напасть 65.

Б. Харченко в "Волині" 1959 р. І. 128 подає: "Сон з середи на четвер збувається".

7. Повір'я з буденного життя у творах наших письменників.

Цих повір'їв дуже багато у всіх письменників, а особливо в старших, але я подаю їх тут тільки для зразка, подаю мало.

Т. Шевченко (1814–1861). Я води набрала та вповні шлях і перейшла 115 (вид. 1947 р.), – щоб пощастилося. "Назар Стодоля": Залишки горілки хазяйка підкидає під стелю і проказує: Щоб вороги не знали й сусіди не знали! (513 за вид. 1949 р.)

М. Вовчок: 1857 р.: Переполошилась дуже жінка, і дочка в неї уродилася схожа – як у око впала – на того чумака кремеза, що ото її питав (і налякав) III. 361. Як паски печуть, то багато всяких повір'їв, т. II. 386–387.

П. Куліш: "Чорна Рада" 1857 р.: Коли п'ють, то рештками бризкають під стелю й кажуть: Щоб наші діти отак вибрикували! Щоб чого не сталось із *переполоху*: Може ізмить її свяченою водою, та нехай би наділа сорочку пазухою назад. 182. Коли б не занедужала жидова з

переляку! А поперевертаймо їм сорочки пазухами назад! IV. 10.

Артемівський-Гулак: Кулю замовлять, хто вміє, – того вже не лизне ні сам пан сатана. 401. Щоб вам легенько ікнулось! 402.

Мирний П.: Чорна кішка пробігла між ними II. 323 (на сварку). Хай нашим ворогам така шибениця! скрикнула Христя, вихиливши чарку і вибризнувши краплю поверх голови. II. 360. Встаючи з постелі, то як ступиш лівою ногою на долівку, буде зле. II. 505.

I. *Нечуй-Левицький*: "Причепа": Я б і зроду-звіку не ходила простоволоса... Чи слід молодиці світити грішним волосом проти Божого сонця? І мати моя носіща очіпок на голові, і я носитиму вже до смерті 128. Леміщика, за народнім звичаєм, мала за великий гріх світити волосом 179. "К. сім'я": На місці, де мають ставити хату, сіють пшеницю. Як зійде, то знак, що місце для хати чисте 88. Хазяїн випив цю чарку до самого дна, щоб не зоставалось на сльози 44. Хто купить Мира од Мироточивих Голов у Києві або оливи з лямпад над Св. Варварою (в Києві) та буде мазать собі очі та лоб, в того ніколи не болітимуть очі й голова 136. Виїжджаючи, всі попереду сіли по-українському звичаю, т. I. 170, – щоб поводилось у дорозі, а коли є дівчина на відданні, то щоб старости сідали. "Не той став": Сідайте, щоб старости сідали 42. Хто позіхає, конче рота хрестить 106. Справляють Родини 132-133.

Ів. *Багрянний*: "Тигролови": Перед відходом: Ну, сідаймо, щоб іще зійтись колись II. 122. 1947 р.

Н. *Рибак*: Свічці хочеться, щоб вона перейшла йому дорогу, але натомість дівчина виливає воду на землю, і не переходить дорогу з порожніми відрами ("Пер. Рада" 1948 р.). Пити за перемогу не годиться завчасно, то прикмета погана 395.

Ольга *Кобиланська*: "Земля" 1901 р.: Як на весні земля добре ореться, буде добрий рік 127. Не вільно дівчині, яка втратила дівочтво, брати вінка на себе до шлюбу 251. Волосся розплетене на знак жалоби 312.

Борис *Грінченко*: Твори, т. II ст. 148: Він до Гайденка вже щось не став їздити, – мабуть, глека розбили (вид. 1963 р.).

Борис *Харченко* в своїй "Волині" ч.I 1959 р. подає: "Корову продали з мотузкою, щоб було на щастя" 94. – "Ой, не стіймо ж, не стіймо удвох на порозі: щастя-долі не буде" 274. – "Глечики на щастя б'ються" 298.

8. Повір'я буденного життя.

Подаю ще, на закінчення цього розділу, повір'я, часті в буденному житті.

I. *На щастя, на добре*. Знайдена підкова приносить щастя, тому її бережуть у хаті, або прибивають до порога. Часом прибивають у крамниці, щоб щастила торгівля. Повір'я поширене на всьому світі здавна.

Як вип'єш з ким з одної склянки чи чарки, то будеш знати думки його.

Пір'я павича приносить щастя, тому його носять на капелюсі.

Як випаде зубок у дитини, то вона закидає його на гору (стрих) і проказує: Мишко, мишко, на тобі мого зуба, а ти дай мені свого! У миші зуби дуже міцні.

Коли говориш кому що добре, і хочеш, щоб воно позасталося назавжди, стукни рукою (пальцями) по столу чи взагалі по чому твердому, три рази.

Коли падає з рук яка річ, то це до вас хтось поспішає. Якого роду річ, то й поспішає відповідно чоловік чи жінка: Падає ніж, то поспішає чоловік, падає ложка, то жінка.

Коли ніс свербить, то буде випивка.

Як хто довго не приходить, а ви хочете, щоб він прийшов, то викликайте його ім'я в комин, – і він неодмінно прийде.

II. *На нещастя, на недобре.* Як курка заспіває півнем, жди нещастя.

Як людина багато позіхає, це на недобре: чи не пристрів хто. Коли вишіптувати чи виливати пристріт, то він виходить з людини позіханням.

Коли виряджаєшся на яке завдання чи на яку роботу і спіткнешся на початку, або кінь під тобою спіткнеться, то не вдасться тобі. Хто вітається через поріг, то на сварку.

Не читай за їдою книжки, бо заїси свій розум і пам'ять.

Читаючи, не лишай книжки незакритою, а то все забудеш.

Хто надіне що навиворіт, буде побитий.

Не свищи в хаті, бо з'явиться диявол.

Дзеркало треба завішувати на ніч, а то побачиш у ньому померлого або диявола.

Як чорна кішка пробіжить між ким, то на сварку.

Вони *глека* розбили, – посварилися через дівчину.

III. *Поводження.* За тютюн чи папіросу не прийнято дякувати.

Коли їси хоч надворі, то їж з непокритою головою.

Коли хто їде в дорогу, то перед виходом з хати всі на хвилинку сідають, – щоб поводилось у дорозі, а як є дівчина на відданні, то щоб старости сідали

ОВУ

VII.

СМЕРТЬ, ПОХОРОН І ПОЗАГРОБОВЕ ЖИТТЯ.

1. Повір'я про позагробове життя.

Первісна людина глибоко вірила, що зо смертю вона не припиняє свого життя, а тільки переходить до іншого світу. У цьому віруванні душа ще не відділялася від тіла, і людина жила й по смерті. Померлий, переходячи до іншого світу, ставав людиною незвичайною, дуже сильною, і робився охоронцем свого роду, чужому ж міг шкодити. Горе взагалі тому, хто з ним стрінеться вночі!

Але померлий може шкодити також і своїм, коли вони належно не задобрюють його. От із такої віри, що людина живе й по смерті, і постав *культ предків*. Дух свого родинного предка був одним із перших шанованих духів, і з ростом суспільної організації він у деяких народів перетворився і в предка роду, чи племені, але в нас відомий тільки культ своїх домових предків, слідів чого, як ми бачили вище, позосталося багато й сьогодні.

З бігом часу померлі ставали могутніми оборонцями своєї родини й сильно допомагали їй у житті. Коли мерлець покинув родину в нещасті, він може приходити й допомагати їй. Це наші батьки й діди охоронці. Померла мати, коли покинула малих безпризорних діток, часом приходять до них, щоб їх упорядкувати, а то й нагодувати. Так само жінка приходять до беспорядного чоловіка. Взагалі, померлий стає охоронцем своєї родини, свого дому, стає домовим божеством.

Ось чому був час, коли померлих ховали спершу в себе в хаті або під порогом, або під покутем, і ці місця вважалися почесними, бо там жив домовий охоронець. Ось чому, виносячи померлого з хати, треба конче тричі стукнути труною об поріг, а тоді вже виносити на двір на мари. Пізніше ховали мерців і на роздоріжжях, чому вони небезпечні й тепер.

Духи домових предків сильно в нас почиталися, і з бігом часу витворився докладний і широкий культ предків, що в дохристиянських залишках своїх живе й дотепер. Лле страх перед мерцем завжди був великий, хоча б і перед своїм, – йому треба конче догоджати, щоб був добрий для свого роду.

Наші предки сильно цікавилися позагробовим життям. Літопис розповідає, як випитував про це князь Володимир, коли прийшли до нього посланці про Нову Віру, і власне греки задовольнили його

найбільше.

Усі давні народи вірували в позагробове життя, вірували в це й усі слов'яни, а з ними й ми.¹⁷⁵ Власне на цю віру вказував наш похоронний звичай класти в могилу все, що потрібне людині для життя, і щоб за цим він не вертався: їжу, пиття, коні, воли, жінку, домові речі, – померлий не припиняє свого життя, а тільки переходить до іншого світу, на "той світ", до іншого дому (тому й "домовина").

Що слов'яни вірували в позагробове життя, на це є багато свідчень різних і чужинецьких, і своїх. Візантійський історик X віку Лев Диякон подає, що русичі ніколи не віддавалися на війні в полон, і скоріш самі себе забивали, а ніж ішли в полон, бо вірують, що хто тепер робить ворогам, той буде служити їм й на тому світі. Арабський письменник Масуді оповідає про слов'ян, що "як помре в них чоловік, то разом з ним палять його жінку, а як помре жінка, то чоловіка не палять. Коли ж помре нежонатий, то його женять після смерті".¹⁷⁶ Іпатіїв Літопис (ст. 33) подає, що руси по умові 944 року клялися, коли не додержать умови, "да будуть раби в сій вік і в будущий".

Померлий живе, а тому йому треба приносити їжу й пиття постійно в окреслені часи, і позоставляти на могилі, особливо ж у Свята. Мерці виходять з своїх могил, – це дуже старе вірування, відоме багатьом народам. Коли розкопати вночі могилу, вона буде порожня, бо мерлець з неї виходить. Мерці покидають свою могилу тільки вночі, коли темно, і що темніше, то охотніше виходять. По землі ходять тільки до часу, поки півень заспіває, по цьому зараз вертаються в могилу. Мерці часом приходять до своїх ворогів, щоб порахуватися з ними. Іпатіїв Літопис під 1092 роком розповідає, що "навье (мерці) на конех" вбивають людей у Полоцьку по ночах.

А забиті можуть вказувати й видавати своїх убивців; так, в Україні дуже поширене оповідання, як брат убив сестру, на могилі її виросла калина; їхав повз калину чумак, зробив з калини дудочку й загравав, а вона заговорила людським голосом, і видала вбивця.¹⁷⁷

Встаровину, особливо на півночі, була поширена віра, що мерці-предки сходяться в бані, тому туди носили їм їжу. "Слово Іоана Златоуста о том, како погани кланялися ідолом" докладно розповідає, що натоплювали бані, ставили в них м'ясо й яйця, які пізніш самі поїдали. Сипали й попіл, і по ньому гадали, чи приходили предки.

На тому світі чоловік буде жити зо своєю жінкою чи з жінками. Як свідчить ще Масуді (X в.) в нас нежонатого померлого женили, і це позосталося аж дотепер: дівчину на віддані чи парубка вбирають, як під вінець, на труні несуть коровай, ідуть дружки, старости, бояри.

Зла людина й по смерті буде шкодити, особливо всякі злі відьми, а тому, щоб вони не вставали, до їхньої могили забивають осикового кілка (пор. прокляття: "Кілок тобі в спину!"). Особливо шкідливі *унпирі* (вампири),¹⁷⁸ злі духи, що по ночах виходять з могил і душать людей та

п'ють у сплячих їхню кров; коли розкопати могилу й заглянути до гробу, то упирі лежать червонощокі, звідки й наша поговорка: Червоний, як упир (Плавюк 345). Упирі по смерті не гниють.

Відьми по смерті часто стають упирями, виходять з могил і мстять своїм ворогам. Вдавнину в нас було багато різних судових процесів про упирів. Віра в них замандрувала до нас з Заходу. Щоб упирі не виходили з могил, кидають туди маку: упир буде збирати й рахувати мак, і не встигне в час вийти з могили. Уже в пам'ятці XI віку знаходимо ім'я Упир Лихой. "Слово, како погани кланялися ідолом" XI віку твердить, що перед добою ідолів "клали требу Упирям і Берегиням".

Упирі зуться ще *Марою*, *Зморою* або *Маною*, – це вони по ночах душать людей, і взагалі керують на лиху стежку, – звідси пішли наші слова "марити", "мріяти". Щоб такі злі люди не вставали по ночах, на кладовищних фігурах прибивають бляшаного півня, – ці злі духи сильно бояться його співу. Взагалі померлий, коли йому належно не догоджено, дуже гнівається на живих. Ось тому мерця не можна полишати з відкритими очима, йому повіки конче закривають, бо він усе підгляне й вибере собі любе, що незабаром піде за ним. Коли очі не хотять закриватися, їх прикривають чимсь тяжким, напр., мідяками, щоб такі закрилися.

За народнім повір'ям, усі душі неохрещених дітей безпритульне тиняються по цвинтарі (кладовищі), і скавулять та голосять.

Мерці, по-давньому *навъе*, взагалі могли вставати зо своїх могил і шкодити людям. Іпат. Літопис під 1092 р. розповідає: "Предивно бисть чюдо у Полотску: у мечті і внощі бивши тужен, стонаше полунощі, яко чоловіці рищуть бісі по улици. Аще кто вилізяше іс хоромини, хотя видіти, і абъе уязвен бяше невидимо от бісов, і с того умираху, і не сміяху ізлазити іс хором. По сем же начаша во дне являтися на коніх, і не бі їх видіти самих, но кони їх видіти копита, і тако уязвляху люди Полоцькия і его область. Тим і чоловіці глаголаху: яко навъе бьють Полочани" (ст. 150). Вівторок на Фоминому тижні звався "навій день", цебто, день померлих.

2. Душа.

Напочатку предки наші довго вірували, що по смерті душа не розлучається з тілом, але позостається в ньому, тільки людина переходить до іншого, "того" світу, тому й клали до могили все, необхідне для життя. Але пізніше, проте, задовго ще до Християнства, постало нове розуміння: по смерті душа відділюється від тіла ("пор. у "Слові": "Віють душу от тіла"), яке гине, і живе окремим життям вічно, цебто, душа безсмертна, але вона їсть і п'є. Вдавнину було порівняння душі з перлиною, жемчужиною; так, у "Слові о полку Ігоревім" 1187 року князь Із'яслав "ізрони жемчужную душу", цебто чисту, як жемчуг, як перло.¹⁷⁹

Людина вже здавна рівняла сон і смерть, і з них виводила собі розуміння душі. Сон – це тимчасовий відхід душі від тіла, це коротке спіткання з тим світом, тому в сні подається, що станеться з людиною (а звідси постали віра в сні й гадання по снах). Відлетівши хвилю, душа вертається до тіла, і сон кінчається. А коли душа відлітає від тіла назавжди, наступає *смерть*. Але смерть – це тільки довгий сон, – гаддя й медвідь засипають на довший час, на всю зиму, але весною пробуджуються; так само ластівки, посціплювавшись лапками, перебувають зиму в колодязях, річках, озерах, а на весну оживають. Ось тому померлий – це тільки сплячий (усопший), і хоч сон цей дуже довгий, але колись може припинитися. Церква так само зве померлого "усопшим", заснулим.

Коли людина тяжко вмирає, й ангонія тягнеться довго, треба прискорити смерть, – очистити душі дорогу, щоб легше вийшла. Для цього роблять дірку в стіні, розбирають стріху, кладуть хворого на землю; а як і це не помагає, просять паламаря подзвонити по душі, – душа почує дзвін і вийде.

Народ уявляє собі *душу*, як пару, хмарину, дихання, дим, вітерець, або як пташку: голубка, зозуля, а то метелик, або бджола, мушка. На початку, зараз по смерті душа вилітає з тіла й пробуває недалеко від свого дому аж до закінчення похоронного обряду. На перші три дні по смерті на вікні чи на столі ставиться посудинка з водою, щоб душа могла собі легко обмиватися, а то й пити, і навіть видно, як вода в посудині помалу убуває.

Місце душі в тілі точно не окреслене, але найчастіше вказується, що душа знаходиться на шиї, в ямці під Адамовим яблуком; відгомоном цього є в "Слові о полку Ігоревім" про вбитого князя Із'яслава, що він "ізрони жемчужну душу із храбра тіла чрес злато ожереліє". Як місце душі в тілі вказується ще печінка, груди, живіт. А то ще вказується що душа знаходиться в людській крові (пор. Левит 7.11, Второзак. 12.23), тому кров свята й шанована, і тому "людська кривця не водиця, проливати не годиться" (Номис).

Переселення (метампсихоза) душ відома й нашому народові, з чим він міг познайомитися ще в глибоку давнину за час Дунайсько-Чорноморської доби, коли стикався взагалі з маніхейськими віруваннями. Відгомоном цього є багато мотивів по наших казках, напр., як душа царівни ховається в яйці, покладеному в осокорі, і коли яйце замінили й розбили, то царівна померла. Може душа переходити і в звірину або в рослину, тому не вбивай одинокої мушки зимою в хаті, – то може душа близьких твоїх родичів.

Душа завжди Свята, а тіло грішне. Богомили навчали: "І сотвори дьявол человека, а Бог душу в онъ вложи; тим же аще умреть человек, в землю идетъ, а душа к Богу",¹⁸⁰ і ця наука була добре відома й нашим предкам у давнину, бо попала і в Літопис.

Сорок день (по інших віруваннях менше) душа блукає, вийшовши з тіла, і тільки по цьому йде на той світ. Подоріж душі на той світ дуже довга й небезпечна, особливо, коли Похорон не відбувся належно, без виконання цілого обряду.

Про душу в нашого народу складено багато найрізніших вірувань. Вийшовши з людини, вона стає зіркою, і дивиться згори на своїх, тому зорі – це душі померлих. А то є вірування й навпаки: зорі – це охоронці живих людей, – кожна людина при народженні отримує свою зірку, що й стає на Небі (в Християнстві – Ангел-Хоронитель), а коли людина вмирає, його зірка спадає з Неба, чому треба хоч перехреститися, побачивши, коли це стається.

3. Позагробове життя.

У зв'язку з мерцями рано постало в нас вірування взагалі про той світ, про *Рай*, де померлі продовжують своє життя. Де саме знаходиться Рай, окреслюється найрізніше, але старше вірування було, що під землею, а молодше, – десь на кінці світу, на Сході, куди дорога дуже далека й тяжка, чому мерця треба належно вирядити, щоб облегшити йому цю дорогу.

Рай – це вічно зелений сад, з золотими й срібними овочами, з вічно цвітучими лугами, по яких течуть річки з медом й молочними берегами. В Раю "благоуханіє чюдное". Там завжди тепло й світло, зими в Раю не буває, не буває й ані завірюх, ані бур, ані злив. Тут завжди спокій, а райських плодів завжди повно, і наші покійники постійно бенкетують там зо своїми.

Взагалі Рай – це прекрасна місцевість, якої на землі й не буває. Арабський письменник X віку Ібн-Фадлан свідчить, що в слов'янській уяві Рай – це розкішний зелений сад.¹⁸¹ А посеред Раю стоїть велике райське дерево, гільце, Дерево Життя, оповідання про яке було в нас ще до Християнства, а джерело їх чи не з Вавилону. Є це і в Біблії, пор. Книга Буття 2.8, Рай по-гебр. *gan* – садок.

В Успенському Збірнику XII ст. вміщена подоріж Св. Агапія до Раю, – він довго шукав його, і вкінці таки знайшов: в Раю повно зелені, пташки солодко співають, вода там біліша від молока й солодша від меду, а райський хліб ніколи не вбуває, скільки його не їж.

Спочатку було вірування, що в Раю живуть тільки видатні люди, – князі, вожді та бояри, і тільки пізніше Рай став безкласовим. Поняття про Рай було в нас ще задовго до Християнства, про що свідчать наші обрядові пісні, напр., колядки, і саме слово "Рай" це слово праслов'янське, дохристиянське, і грецьке *paradeisos* не змогло його виперти й заступити.¹⁸² Від слова "Рай" є в нас багато топографічних назв і Райгородів; наші князі часом самі звали Раями й свої двори (Іпатіїв Літопис, вид. 1871-го року, ст. 336, 549, 593, 596).

До Раю дістається зовсім повне тіло, а коли чогось бракує, вступ затруднений, тому не можна розкидати навіть своїх нігтів, але треба,

обрізаючи, кидати їх собі за пазуху. Є ще повір'я, що на тому світі до Раю людина повинна буде дряпатися на круту гору, і горе їй буде, коли вона позостанеться без нігтів. А всі, за пазуху кинені нігті, поприростають, і з ними легко буде тоді дряпатися до Раю.

Часто в нас можна стріти християнське вірування, що Св. Вівтар – це Рай на землі, що Царські Врата в Церкві звуться Райськими; так їх звуть по деяких місцях Наддніпрянщини, а також на Буковині.

Царство померлих звалося в нас ще *нав* або *нав'є* (від давнього слова "навь" – гріб, а потім мерлець, а також злий, ворожий, дух; пор. чеське пав – гріб; звідси "наський", цебто навський – мерлецький). Мерці здавна звуться в нас також *рахманами*; живуть вони на південному Сході в далекій країні. Під рахманами дехто з дослідників (Хв. Вовк: Студії 185) бачать брахманів, цебто індусів. В Азбуковнику з моєї бібліотеки поч. XVII ст. читаємо на л. 93: "Рахмани – человекци", а на л. 249: "В рахманѣх за Индією". В. Плавкж подає приповідки: Постимо, як рахмани 275, Віддасть на рахманський Великдень 35.

В мерлецькому царстві люди живуть без робіт, без турбот, бо все само родить. Земля померлих далеко за морем, куди збігаються річки. Наський чи Рахманський Великдень буває трохи пізніш від нашого, – у нас на Великдень шкаралущу з освячених крашанок кидають у річку, щоб вона сповістила померлих (рахманів) про Великдень.

З Раєм зв'язаний *Вирій* чи Ірій, – це тепла, вічно зелена й соняшна країна, далеко на Сході за морем. Туди на зиму відлітають птахи, а на Здвиження (14 вересня) уповзають туди і плазуни (або завмирають по норах). Про Вирій в "Науці князя Володимира Мономаха дітям" XII в. читаємо: "Сему ся подивуєми, како птици небесний із Ірья (Вирею) ідуть, да наповняться ліси й поля" (ПСРЛ I. 101). Вирій, давнє ірсад, теплий край, може з грецького ір – весна.

Про поділ позагробового життя окремо для добрих і окремо для злих дохристиянських звісток не маємо, – його принесло, певне, Християнство. Але пізніш маємо вже звістки, що царство померлих, ад, знаходиться на Заході, в країні вічної темряви. Трохи пізніш позагробове царство було поділене на Рай для людей добрих, і на *Пекло* для злих. Рай знаходиться на Небі, а Пекло – під землею.

I. Котляревський в III пісні "Енеїди" дав опис пекла за нашими народніми повір'ями.

Слово "*пекло*" загально слов'янське, (пор. пол. piekło, серб. пакао, слов. pekel, лит. pekla давньо-пруське pickulis, угорське rokol – все від слов'ян), і в нас спочатку визначало березову смолу чи дьоготь, – дьоготь цей добувався огнем (пекти, пекло). В одній давній пам'ятці читаємо: Ной "посмоли ковчег пеклом", звідки ясно, що "пекло" – смола. Старогрецьке ад – визначає просто позагробове місце померлих, як давньогебрейське "*шеол*", часте в Псалтирі (напр. 6.6), але новогрецьке ades – це вже смоляний ад. Лат. inferi, infernus – найнижче місце у світі.

Пеклом керує сам диявол, він там господар, і хіба тільки Марко Проклятий заколотить. За народнім повір'ям, у пеклі зовсім нема заліза, а тому й приповідка постала: Тішитися, як дідько цв'яшком (Плавюк 101).

Старші християнські письменники окреслювали гр. ад неясно. Болгарський Архієпископ XI віку Феофілакт писав: "Що таке ад? Одні говорять, що ад – це підземне темрявне місце, а інші звуть адом перехід душі з видимого в невидимий стан".

4. Похорон і його виконання.

Похорон чи похоронний обряд звичайно відбувався вдавнину так, щоб допомогти покійному легко й спокійно прожити на тому світі, а також легше й скоріш потрапити до Раю. Це було турботливе вирядження на той світ.

Головні способи Похорону в нас були: палення та ховання (закопування) в землю; про третій спосіб, відомий у інших народів – кидання в воду – звісток у нас нема. Розкопки стародавніх могил показали, що в нас на Лівобережжі померлих палили, а на Правобережжі закопували. Тіло в могилу клали або лежачим, або зігнутим.

На південній Волині й на Поділлі померлих не закопували, але клали на поверхні землі, а зверху насипали могилу, більшу чи меншу. Так ховали й по інших місцях. В Галичині ховали в кам'яних скринях, зложених з кам'яних плит. Пізніше небіжчиків стали палити. Урни з останками знайдені на Волині, на Поліссі, по Дінці. Кістки хованих посипували червоною охрою на знак жалоби. Це за Трипільської культури.¹⁸³

Коли мерця палили, то вірили, що душа померлого з димом відразу дістанеться на Небо до Раю, бо вогонь легко відділює душу від тіла, і душа спокійно керується на Небо. Арабський письменник першої половини X віку Ібн-Фадлан бачив 922-го року Похорон багатого руського купця в якомусь надволзькому місті,¹⁸⁴ може в Ітилі або в Болгарі, і описує його так: "Небіжчика тимчасово поклали в могилу, і поставили біля нього напиток, овочі й гусла, а самі стали готувати йому одіж та все інше потрібне, що тривало десять день. Майно померлого за звичаєм поділили на три частині: третину дають родині, третина йде на спорядження одержі небіжчику, а третина на напиток, що його п'ють у день Похорону. Спитали дівчат, невільниць небіжчика, котра схоче бути похованою з ним. Одна зголосилась, і її з того часу стали пильно стерегти, а дівчина в ті дні пила й веселилась".

"В день похорону витягли човна на берег, оперли на підпори, а навколо поставили ідолів у формі людей. На човна поставили лавку, застелили килимами, грецьким шовком, і виложили шовковими подушками, а вгорі над лавкою зробили намета. Це все робила баба, що доглядала за цими приготуваннями, вона ж забиває дівчину; її звуть ангол смерті".

"Померлого вбрали як найбагатіше: в шовкову свиту з золотими гудзиками, на голову зодягли соболеву шапку з золотим верхом і посадили в наметі на лаві, підперши подушками. Біля нього поклали напиток, овочі й пахучі рослини та його зброю. Розтяли собаку, і кусні її поклали теж біля нього; те саме зробили з двома кіньми, поганявши їх перед тим, з двома коровами, півнем і куркою".

"По цьому взялися за дівчину, її тричі підіймали до подібного до дверної притолоки, і вона бачила там померлих своїх батьків і рідню та свого господаря: "Сидить він у Саді (цебто Раї), а Сад гарний, зелений; з ним там чоловіки й хлопці, і він кличе мене, – ведіть же мене до нього!" Тоді дівчину повели до небіжчиковаго човна, вона пороздавала свої прикраси прислужникам, і з чаркою та піснями прощалася з цим світом. Після цього дівчину заведено до намету, і там її задушила баба, доглядачка Похорону, та ще й ножем заколола".

"Тим часом під човном нагромаджено дров. Найстарший небіжчиків свояк запалив дрова, а інші стали за ним теж кидати запалені тріски. За годину згоріло все те. Тоді на тому місці зробили могилу, а в середині поставили березового паля, написавши на ньому ім'я небіжчика й руського князя".¹⁸⁵

По цьому відбулася дуже цікава розмова русина з арабом. Русин сміявся з араба й казав: "Ви, араби, нерозумний народ, – найдорожчу й найшановнішу людину ви кидаєте в землю, де її поїдають звірі та черва. А ми палимо її в один мент, так що вона негайно й без затримки попадає в Рай". При цьому русич розсміявся невдержко і додав: "Божа Ласка очевидна в тому, що подме вітер і pomoже спалити її в один мент".¹⁸⁶ Так врочисто палили головно померлих з вищих класів та багатих, а простих палили простіш.

Отже, ідеологія паління небіжчиків при похороні була та, що цим покійникові дається змога найскоріше ввійти до Раю. Рай, як бачимо, був загально знаний ще до Християнства.

Арабський історик того ж часу Ібн-Даста свідчить, що коли рус помре, то руси радіють, бо це бог виявив до нього свою ласку.¹⁸⁷

Другий арабський письменник першої половини X віку Ібн-Русте докладно описує інший простий звичайний Похорон у слов'ян через палення. Покійника палили, а жінки його на знак жалю, дерли собі обличчя, а коли котра хотіла, то її вішали біля трупа й палили, а потім збирали попіл посудину й ставили на горбі. А по цьому робили поминки.

А щодо Похорону русів, то він пише так: "Як помре хто зо значних, то копають йому могилу, як велику хату, кладуть туди небіжчика, а разом із ним кладуть одіж та золоті обручі, які він носив, ставлять багато страви й посуду з напитком та кладуть гроші. Нарешті кладуть у могилу живу улюблену небіжчикову жінку, а вихід із могили закладають, і жінка вмирає в затворі".¹⁸⁸

Щодо паління жінки, то Ібн-Фадлан свідчить, що воно було

добровільним, – за власною згодою. Звичай палення вдови на погребовому вогнищі свого чоловіка прийшов до нас з південного Сходу, а може з Індії. Справді, цей звичай відомий в Індії з найдавнішого часу, і вперто тримався аж до нашого часу, хоч проти нього за нового часу сильно виступали. І тільки року 1832-го цей звичай відмінений в Індії окремим законом.

До цього часу, коли вмирав чоловік, то його жінку-вдову зв'язували по руках і ногах і клали на вогнище, – і вона згорала з чоловіком. Рабіндранат Тагор (1861–1841), славний індійський письменник-філософ описує все це в своєму оповіданні 1892-го року "Магамайя".¹⁸⁹

П'ять років тому (1959 р.) в Індії помер принц Жаббар Син, і його дружина, молода принцеса Такур Рані Біранська виконала віковичний звичай "*sati*", самоспалення. Коли принца палили, то вона вирвалася з рук рідних, що держали її, і кинулась на вогнище. І згоріла...

Тепер знову звичай "саті" оголошений в Індії поза законом.

Наш Початковий Літопис подає, що мерців палили на Лівобережжі, у сіверян, радимичів, вятичів та в кривичів, але описує дуже коротко: "Аще кто умряше, творяху тризну над нимъ, і по сем творяху кладу (стоса) велику, і возложать на кладу мертвеца, і сожигаху, і по сем, собравше кості, вложаху в ссуд мал і поставляху на столпі".

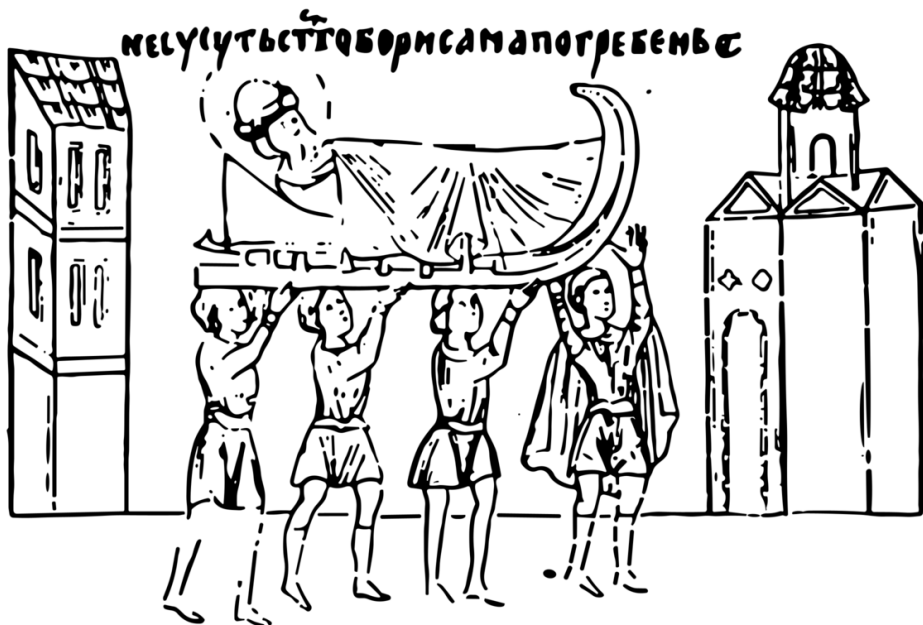
Усі стародавні відомості про палення мерців цілком підтверджені сучасними розкопками на Чернігівщині. Розкопки свідчать, що робили земляне підвищення, т. зв. *точок*, на нього клали стоса дров, а на дрова померлого, а біля нього зброю, їжу, різні речі, худобу, а трохи далі – трупа жінки, а потім усе це палили й присипали землею.¹⁹⁰

На Правобережжі, головню в полян, деревлян та дреговичів, померлого закопували в землю, цебто хоронили його чи *ховали*, звідси й старе слово "*похорон*". Звичайно клали в глибокій ямі, але бувало, що клали й на поверхні, присипуючи землею.

Давні легенди оповідають, що коли був забитий Авель, то Адам довго не знав, що з ним робити; аж Бог послав пташок, які навчили Адама, як треба ховати померлого. Ця легенда попала й до Київського Початкового Літопису, який про це під 986-им роком розповідає так: "І плакастася по Авелі літ 30, і не согни тіло его, і не уміста погresti его. І повеліньем Божіим птенца два прилетіста, един єю (з них) умре, і єдина же іскопа яму, вложи умершаго і погребє. Видіша же се Адам і Євга, іскопаста єму яму, і вложиста Авеля, і погребоста и (його) с плачем" (ст. 60 за Іпат. Літ., вид. 1871 р.).

Деякі дослідники вказують, що Похорон у землю постав від того, що цим хотіли забезпечити себе самих від шкоди від померлого, щоб він не встав і не приходив, і звідси пішла й сама назва "ховати" або "хоронити". Ховаючи в землю, при небіжчику клали найрізніші його речі, потрібні йому на тому світі. Покійника клали головою на захід, щоб дивився на схід, і насипали над ним могилу. Але звичаї Похорону були дуже

різноманітні, в залежності від місцевини.

ПОХОРОН НА САНЯХ.

Рукописне «Життя Бориса й Гліба» XIV віку (оригінал XI віку).

Зверху напис: «Несуть Стого (Святого) Бориса на погребень».

Прибраного покійника в хаті клали на почесному місці, де він і чекав виносу, а виносили не через двері, а через зроблену в стіні дірку, – щоб замилити небіжчикові очі, де вхід до хати, щоб часом він не вернувся й не мучив людей. Початковий Літопис під 1015 роком розповідає, що так був винесений з хати й князь Володимир: "Нощю же межі клітми, проймавше помост, а коврі опрятавши, і ужи (шнури) свісиша на землю, возложьша і (його) на *сані*, і везоша, і поставиша і (його) в Святій Богородиці, і в Церкві, юже бі сам создал" (Іпат. Літ. ст. 90). Так виносили з хати й тіло інших князів.

До могили звичайно мерця везли чи несли на *санях*, і потім палили чи ховали в землю разом з ними, – щоб покійному легше саньми пробратися до Раю. Провадження мерців на санях до могили – це загальний арійський звичай, добре відомий, напр., в Європі і в єгиптян, а пізніше знаний у всіх слов'ян, у фіннів і ін.. народів.¹⁹¹ В глибоку давнину сані вживалися тому, що це був єдиний спосіб їзди як зимою, так і літом; віз, – до саней доробили колеса, – появився значно пізніше.

Для Похорону сані тягли за шнура, або несли на плечах, або тягли пара чи дві парі волів. Давній список-рукопис XIV віку: "Сказаніє о Святых Борисі й Глібі" монаха Якова XI в. має малюнка: Несуть Святого кн. Володимира на Погреб. Князь лежить на санях головою до заднього сидіння, сані несуть з княжої палати до Церкви дві особи.¹⁹² Над другим

малюнком напис: "Везуть Святого Гліба на санях в раці (труні) камені", і сані тягне чоловік мотузом, а за саньми йде Єпископ і інші.

Везти покійника на-снях до могили – це був ритуальний звичай, бо так ховали не тільки зимою, але й літом. І, власне так ховали вдавнину, про що маємо багато відомостей, з XI віку починаючи. Знаємо, що 1015 р. так поховали князя Володимира Великого, так ховали й інших князів не тільки в Україні, але й на півночі, в Московії: там великих князів, царів і цариць відносили до могили в санях.¹⁹³

Князь Володимир Мономах († 1125 р.) свою "Науку дітям" написав "на далечі путі да на саніх сідя", а це треба розуміти, – готовий до Похорону, до смерти, перед смертю. Знаємо, що Митрополита Київського й усієї Руси Петра, що впокоївся 1326-го року в Москві, везли ховати на санях. Ще й Московського царя Олексія Михайловича несли в Церкву на Похорон на санях. Проф. Хв. Вовк твердить, що "всіх Московських царів до Петра I возили в трунах на похорон на санях літом і зимою" (Студії 341); це були пишні сані, в яких їхали на Похорон і Митрополит чи Патріярх, а також царівни. В відомій картині – сатирі на Петра I († 1725 р.): "Миші kota ховають", kota несуть ховати... на санях.

Іпатіїв Літопис під 1113 роком подає про Похорон князя Михаїла ось так: "Преставився благовірний князь Михаїл, зовемий Святополк, місяця апріля в 16 день, за Вишегородом. І привезоша і (його) в лодьі Києву, і спратавше (прибравши) тіло его і возложиша на *сані*" (вид. 1871 р. ст. 198).

Пізніше звичай ховати на санях вищі особи зовсім вивівся, зате позостався серед народу аж до нашого часу. В середині XIX віку на Київщині в Радомиському повіті звичай ховати на санях був поширений, а на Закарпатті, в Галичині та на Буковині цей звичай заховався ще й досі.

Поховавши покійника, гріб треба запечатати, щоб померлий більше не виходив і не лякав людей. По погребі душа в останнє прилітає до свого дому й п'є воду, що ставиться в горнятку на столі, а біля горнятка запалюється свічка. Не добре, коли б прилетіла душа й нікого не застала, тому конче збираються люди на похоронний обід, на якому всі тричі моляться за душу покійного: перед обідом, серед обіду й по ньому. А за чаркою треба згадати про чесноти небіжчика. При цьому обіді конче треба нагодувати й прошаків (старців).

5. Похоронні обряди. Голосіння.

Плакання чи *голосіння* за покійним відоме з найдавнішого дохристиянського часу в багатьох європейських народів, і це голосіння – це ритуальний обряд.¹⁹⁴ Уже "Слово о полку Ігоревім" згадає якусь Карну чи Желю, яких дослідники приймають за голосільниць на Похороні. Найстарший запис голосіння з 1551-го року, – його подає Ян Менецій, польський ксьондз, у своїй праці латинською мовою: "Про

поганські звичаї прусів, ливів і інших сусідніх народів".

По покійному звичайно плаче тільки рідня, але самі жінки, – чоловіки ніколи не плачуть. В Західній Україні ще й тепер знані фахові голосільниці чи "плачки", що оплакують покійників. Голосять звичайно в хаті, але часом і над могилою; у деяких місцях голосіння повторюється при поминаннях померлих. На Лемківщині знаний обряд *йойкання*: коли померлого засипають землею, то всі присутні, а також усі, хто це почує й на селі, викрикують: Йой-йой-йой. І голосять, аж поки не закопають покійника.

По деяких місцях України забороняється сильно плакати за померлим, а то він повірить – і вернеться вночі додому.

В давнину плачі над покійником звалися "желенія", наші голосіння. Церква рішуче виступала проти таких голосінь, але спинити їх не могла; пор. "Слово Св. Денися о желіющих", XIV віку.¹⁹⁵ Як ховали гетьмана Івана Мазепу в серпні 1709-го року в Бендерах, за його труною йшло кілька українців, які кричали й голосили.¹⁹⁶

Голосіння над покійниками відоме з найдавнішого часу як на Сході, так і в Європі. Про голосіння згадує вже Біблія. Так, у Книзі Буття 23.2 читаємо: "І прибув Авраам *голосити* над Саррою та плакати за нею". Як бачимо, в глибоку давнину голосили й чоловіки. У Пророка Амоса 5.16 знаходимо: "І покличуть селян на жалобу й голосільниці, що знають плачливі пісні."

Але ранилися на тризні Біблія забороняє. Вона наказує: "Не робіть на своєму тілі *нарізу* за душу (померлого), і не робіть на собі наколеного напису" (3 М. 19.28).

Найстарша в нас відомість про голосіння – це те, що подає Іпатський Літопис про кн. Ольгу під 945 роком (ст. 36): Ольга просить учинити тризну на місці, де був розірваний кн. Ігор, "да поплачюся над гробом его". І коли вчинили тризну, вона "плакася по мужи своєм". Безумовно, тут справа голосіння.

Це саме дуже поширене було і по Європі. Скажемо, в "Трістан і Ізольда" читаємо: "Мати й дочка чергою керували погребовим голосінням жінок".¹⁹⁷

Московський цар Петро I року 1715-го заборонив "непристойный і суевѣрный обычай выть, приговоривать и рваться над умершими".¹⁹⁸ Звичайно, це більшого впливу не мало.

6. Тризна.

Літопис розповідає, що над похованими сипали могилу й справляли *тризну*, цебто справляли похоронні поминки, пили й їли, а на могилах багатих робили ще й різні гри, а на тризнах по князях були й військові бої. Душа покійного ще була тут, і тішилася грами. Спочатку тризну справляли тільки по військових, і значно пізніше вона обернулася на похоронний пир.

Найстаршу вістку про тризну в слов'ян подає візантійський

письменник VII віку Теофілакт, який оповідає, що візантійське військо, прийшовши 590-го року на землю слов'ян, знайшло ватажка їхнього п'яним, бо він справляв похоронний обряд по своєму братові. Візантійський історик X віку Лев Диякон свідчить, що воїни Святослава (942-972) поховавши побитих, кидали в Дунай немовлят та півнів, цебто приносили жертви воді. В Іпатієвому Літопису описується тризна по князю Ігореві під 945-м роком (ст. 36).

"І послала Ольга до деревлян, кажучи: Ось я йду до вас, приготуйте багато меду біля міста там, де ви вбили мого мужа, щоб мені поплакати над гробом його, і справлю тризну по моєму мужеві. Почувши це, вони звезли дуже багато меду". Узявши небагато війська, "Ольга прийшла до його гробу, і плакала за своїм мужем. І наказала людям насипати велику могилу, а як насипали, наказала творити тризну". За тризною деревляни сильно повпивалися, і Ольга, наказала їх перебити.

Року 969-го Ольга померла, а перед тим наказала "не творити тризни над собою".

Звичайно, християнська Церква скрізь боролася проти тризни, але наслідки були малі, – залишки тризни позосталися (в змінений формі) і до сьогодні.

На т. зв. Стоглавому Соборі 1551-го року в Москві постановлено, щоб тризни не чинити. До актів записано, що на цвинтарі "по гробом начнуть скакати, і плясати (танцювати), і в долоні бити, і піти пісні сатанинські".¹⁹⁹

"Лексикон" 1627 р. Панви Беренди на ст. 259 вияснює: "*Тризнице* – містце, гре бивають поєдинки, або ширмірства, або боювання, витечки... й инши таковіи... *Тризник* – ширмір, або тот, що на игриску єст".

Тут же на ст. 36 про крики на тризні подається: "Воскликновеніє: выкриканье, похваленье, гуденье, хлипанье, кричанье, вытье, гук, гуканье як по умерлому".

Царство мерців було далеко за морем, куди вела річка. Ось тому вдавнину часто клали мерця і в *човна*, чи в видовбане дерево, щоб цим човном небіжчик легше діставався річкою до Раю. Взагалі гріб і човен здавна були об'єднані. Як ми бачили вище, Ібн-Фадлан описує обряд спалення багатого руського купця в 922 році в човні. І взагалі наша "домовина" – це стародавній човен.

А то ще князів палили чи ховали верхи на коні, щоб конем легше й скоріше дістатися до Раю.

Зразком похорону в човні треба вважати і похорон, який зробила кн. Ольга деревлянським послам до неї.

"Найдавніша форма гробу (колоди) та сама, яку мала в глибоку давнину лодка – видовбаний човен".²⁰⁰

Стародавні назви скрині для покійника: 1. *Деревище* – бо видовбувався човен з грубого дерева. 2. *Домовина* – дімок для небіжчика. 3. Західньо-українська назва: *труна*, часом *трумна*, з польського *trumna*, з нім. *Truhe*

– скринька.

Засипавши покійника, могилу його запечатували, – привалювали великим і тяжким каменем, щоб не міг виходити з могили й лякати людей. Це дуже давній східній звичай, пор. Єванг. Матвія 27.60, 28.2 і ін.

Похоронний обряд був довгий й різнорідний, і мусів бути весь неодмінно виконаний, бо інакше душа покійника полишалася на землі й блукала неприкаяною. Звичайно все потрібне при Похороні робили чужі, бо на своїх мерлець би й погнівався, що хотять його позбутися, а свої тільки голосили, і навіть землі на могилу не кидали.

В сучасному українському похоронному обряді полишилося ще й тепер дуже багато старовини. В цьому обряді кидається у вічі, що багато робиться такого, щоб забезпечити себе від повороту мерця; зрештою, це саме бачимо і в інших народів світу. Поки мерлець лежить у хаті, припиняється всяка робота, крім тієї, що необхідна для Похорону; хто робить для Похорону, тому не вільно брати жодної заплати за це, не вільно й відмовлятися від цієї роботи. Хата під час Похорону не мететься, – мететься по Похороні, а сміття виноситься на безлюдне місце. Від часу смерті аж до кінця Похорону всі чоловіки ходять при мерцеві й на подвір'ї без шапок.

Покійника до могили несуть завжди ногами наперед, а люди йдуть ззаду, щоб він їх не бачив, бо кого побачить, то може собі вподобати. В деяких місцях України при Похороні вживають речей переважно кольору білого, білим покривали труну й волів; для військового, навпаки, кольор був червоний. Подушку в труну набивають не пір'ям, а стружками з дощок, що з них робилася труна. Є повір'я, що на гріб не можна вживати нічого з металу, напр. цвяхів, бо все мусить зогнити з небіжчиком. Взагалі, при Похоронах і при самому небіжчикові є чимало всяких повір'їв; напр., якщо вдова хоче вийти незабаром заміж знову, то мусить непомітно потягти небіжчика за ноги. Кому зуби болять, беруться за небіжчиків палець, і біль минає.

Труну для мерця в багатьох місцях України ще недавно видовбували з стовбура дерева, розколотого надвоє, як човна, і така труна зветься "*деревище*". В Галичині в труні (тут кажуть трумва чи трунва) часом роблять дірочку, щоб душа час-від-часу могла прилетіти до свого тіла. Коли несуть покійника, на труну кладуть хліб, – виряджають у далеку дорогу.

У деяких місцях України в похоронному обряді помічаються заходи вернути мерця до життя (Грушевський: Іст. Літ. 1. 115), чому знушаються над його тілом, щоб змусити ожити (там само). Родичі померлого конче сидять при тілі аж до Похорону, – чи часом не вернеться душа до тіла.

Взагалі похоронний обряд і тепер справляється в нас за давніми звичаями, помішаними з новими. Як хто конає, то неодмінно в руку йому дається засвічена свічка, і взагалі пильнується, щоб хто не помер

без свічки. Коли людина вже помере, то душа відходить від тіла, і про це треба сповістити всіх церковним дзвоном, що зветься *подзвіння* або *подушшя*.

Для зазначення "*померти*" в українській мові створилося багато слів: найчастіше – померти, але також: переставитися (на інший світ), упокоїтися, опочити, Богові душу віддати, минутися, зчасуватися; зневажливо: дуба дати, одубіти, опрягтися, гигнути, очочуритися, дригнути, витягти ноги й т. ін. Хто близький до смерти, то говорять: стає на Божу дорогу. Божа дорога – дорога з цього світу на той світ.

В нашій літературній мові панує умерти, вмерти, померти. Про духовних осіб: упокоїтися. Іпатіїв Літопис 158: В се же літо преставися Єпископ, – переставився в інший світ.

Марко Вовчок часто вживала переставитись: Душа праведна представилась II. 59, Полежав та й переставився 139.

У "Синах землі" І. Кирияка 1939 р. знаходимо зах. укр. форми: Були б ви минулися вночі т. III. 208, Мало не минулася 148, Без свічки зчасувала 201.

У "Кобзарі" Т. Шевченка зневажливо: застогнав поганець, та й опрігся 217. Пор. у Гулака-Артемовського: Коли на панщині душа не опряглася 400.

У того ж автора: Узяв його кисим 409 (татарське слово, смерть).

Українська мова знає й подвійні вирази на "померти". Дуже часто: дуба дати (застигнути як дуб), витягти ноги (від агонії) і ін.

В "Енеїді" Котляревського 1798 р. Тут Ренгус душу ізригнув 91. Душа із тіла вилітає 92. Гулак-Артемовський: Що не роби, то все одкинеш ноги 393. Е. Гребінка: Махне, – і жаба цицьки дасть 473. Свидницький: "Люборацькі": Господь прийняв їх до себе 67.

Мерця кладуть у труну, що ще зветься здавна деревище, дубовище, а взагалі – домовина. Вдавнину домовину вистелявали пухом, звідси й поговорка пішла: Земля йому пухом чи пером. Коли покійник іще в хаті, то від нього треба відходити назадгузь, задкувати, цебто дивлячись на нього.

Саме слово "*тризна*" загально-слов'янське, ст. сл. тризна або трызна, – боротьба, змагання, герць, окремо-врочисті поминки на честь небіжчика. В XI в. відомі слова: тризникъ – борець, боєць, тризнище – місце тризни, арена, тризна – боротьба, тризновати – чинити подвиг, чинити змагання, тризнь – боротьба, змагання, тризньникъ – борець і т. ін.

Як залишок стародавньої тризни позостався в нас по деяких місцях України звичай тішити покійника піснями та танцями, що звичайно робить молодь у гуцулів,²⁰¹ а часом на Поділлі, на Уманщині й ін. місцях. На могилах у бойків ставлять горшки з водою, – вода для небіжчика, або це залишки тризни (Вовк: Антроп. 117).

Тепер на похоронах і на поминках померлих уживають конче т. зв. *коливо*, – розварена пшениця чи ячмінь, облиті медом. Коливо несуть

при похороні перед труною, і ним починають похоронний обід. Це ще дохристиянський звичай, що прибрав собі грецьку назву, – kollybon, ст. сл. Коливо.

На Великдень, коли поминають небіжчиків, не можна казати на них померлі, бо вони присутні й чують, що про них говорять.

Тризни чи поминки покійного справлялися першого року кілька раз, але перші були найпишніші, щоб задобрити небіжчика. Про річні поминки в русів згадує арабський письменник першої половини X віку Ібн-Русте, і каже, що в ці поминки брали кухлів з 20 меду, несли на могилу й там родина пила та їла. При кожних поминках звичайно досипували могилу над покійним, і вона все росла.

7. Церковні поминання й повір'я.

Пізніш, за християнського часу були встановлені різні поминки покійних, напр. по т. зв. "родительських" суботах перед м'ясницями й Трійцею, й ін., і справлялися дуже бучно. Так, т. зв. Стоглавий Московський Собор, 1551 р. скаржиться, що в Троїчну суботу по селах і менших містах сходяться чоловіки й жінки на могилки, і плачуть тут з великим криком, а по плачі починають грати скоморохи та дудники, а люди танцюють, і в долоні б'ють, і сатанинські пісні співають (розд. 41 питання 23).

Коли поминають небіжчика, тоді його душа навідується додому. За Різдвяною Вечерею небіжчики поминаються неодмінно, і сядючи за цю Вечерю, треба конче продмухати своє місце, щоб часом не сісти на душу родича, що збираються на Святу Вечерю. На цій Вечері полишається для померлих на цілу ніч кута з мисками й ложками на столі, або ставиться на вікно, а по кутках розкидаються боби.

Особливо врочисто справляють поминки померлих на початку Фоминого тижня, – це т. зв. Проводи; правда, вони справляються не в один день (в Галичині буває й другого дня Великодня). Це Великдень для померлих. Цього дня господині й господарі по обіді несуть паски, крашанки, м'ясиво й ін. "на гробки", правлять там Панахиди по померлих, і врочисто бенкетують, за кожною чаркою згадуючи небіжчиків і ллючи горілку й на гробки. На могили кладуть крашанки, а то й закопують їх до могил. Діти й старці можуть забирати ці крашанки, проказавши Молитву за померлого.

Митарства.

Подам ще відомості про позагробове життя на основі церковного Передання, як воно відбилося в Життях Святих та в творах Отців Церкви. Передання це дуже старе, і дуже рано перенесене було з Християнства до нас, і в нас змішувалося зо своїм дохристиянським, творячи апокрифічні передання. Церква встановила Молитви за небіжчиків на 3, 9 й 40 дні, а також на півріччя й рік по смерті.

Преп. Макарій Олександрійський (301–91) бачив видіння, і йому

Анголи розповідали, що два дні по смерті душа позостається на землі, де хоче, разом з своїми Анголами. Звичайно цей час вона проводить біля свого дому, де ще лежить її тіло. А третього дня Спаситель наказує вознести душу на Небо, на поклін Богів. По цьому шість день показують душі численні Оселі Святих і красоту Раю, після чого Анголи, на дев'ятий день, знову возносять душу на другий поклін Богів.

По цьому Бог наказує показати душі ад з всіма його муками, і душа оглядає його 30 день. А на 40-й день душу втретє возносять до Бога, і Він призначає їй ад чи Рай. На дні цих трьох поклонів душі Богів й установлені перші церковні поминання небіжчиків.

Душа, коли возноситься на Небо, стрічає по дорозі багато перешкод, осібних застав, що звуться *митарствами*. В житті Св. Василя Нового († 944, пам'ять його 26 березня) преподобна Федора, що допомагала Святому в старості (жив сто літ), явилася по своїй смерті й розповіла в сні учневі Св. Василя, Григорію, що душа її терпіла, розлучившись з тілом, – вона найдокладніше змалювала всі митарства. Митарства – це митні застави, де грізними митниками стоять демони.

Кожна християнська душа, чи праведна чи грішна, мусить пройти всі митарства. Душу супроводять два Анголи, а на всіх митарствах стоять демони з найдокладнішим списком гріхів небіжчика ще з дитячих літ починаючи, і, мов справжні митники, не пропускають душі далі, поки Анголи не викуплять гріхів добрими вчинками душі.

Усіх митарств 20, згідно з родом гріхів, – кожне митарство для окремого гріха. Ось ці митарства: 1. гріхи язика, 2. брехня, 3. осуд і клевета, 4. обжирство та п'янство, 5. лінощі, 6. крадіж, 7. грошолобство, 8. лихва, 9. неправда, 10. заздрощі, 11. гордощі, 12. гнів, 13. злоба, 14. убивство, 15. чари, 16. блуд, 17. перелюб, 18. гріх содомський (мужолоство, скотоложство й под.), 19. ересі й 20. жорстокосердя. На кожному митарстві демони пригадують зовнішні душі найменші грішні дрібниці, і намагаються забрати її до себе. І тільки та душа, що пройде всі митарства переможною, приходить у Рай. Про митарства розповідає й Св. Кирил Олександрійський († 444 р.) у своїм "Слові на ісход душі".

Таким чином, митарства – це перший суд над душею ще перед Страшним Судом. Як тільки душа розлучається з тілом, демони, як ті мури, вже товпляться біля неї й чатують її вихід, але душу стереже її Ангол-Хоронитель.

І тут же приходить *смерть*, – страшний скелет з косою. Як би хата щільно не зачинена була, смерть усе таки влізе до неї й на приказ Ангела спинить страждання людині. В видінні Св. Федори Х в. смерть описана так: "І от прийшла смерть, рикаючи, як лев. Вигляд її був страшний: вона мала деяку подобу людську, але тіла зовсім не мала, а була самі тільки кості. При собі вона мала всякі знаряддя мук: мечі, стріли, списи, коси, серпи, залізні роги, пилки, сокири, рубанки, й інші, нам незнані знаряддя".

Загальноукраїнська поговорка каже: "Блідий, як смерть!" Або "Поблід як смерть!" "Бліда як смерть" (Нечуй І. 347).

Гулак-Артемівський на смерть каже: Кирпата свашка, кирпата, кирпа (Твори, 398, 399).

Народне повір'я твердить, що цілий великодній тиждень двері Раю широко відкриті, і тому, хто помре цього часу, йде просто в Рай. Це вірування ввійшло й до Київського Церковного Требника, і тому Царські (Райські) Врата цього часу не зачиняються. Але великоднього тижня, твердять у народі, звичайно помирають люди праведні.

Іван Нечуй-Левицький у "Кайдашевій сім'ї" розповідає таке: "Хто умре на Великоднім тижні, той піде просто в Рай. Бо на Великоднім тижні Царських Врат не зачиняють і в Церкві, і в Раю, – душа через Царські Врата так і полетить просто в Рай" (ст. 135).

Це дуже старе передання, і згадка про нього записана в Требники київського видання, починаючи з Требника М-та Петра Могили – 1646-го року.

Із смертю пов'язано дуже багато різних повір'їв та звичаїв.

З дуже давнього часу по всьому світі поширене повір'я, що коли хворий відвертається до стіни, то він скоро помре. Основа цього – Книга Пророка Ісаї 38. 2: "І відвернув Єзекія обличчя своє до стіни, і помолвився до Господа". І тільки чудом видужав.

Іпатіїв Літопис подає, що року 1147-го кияни вбили свого князя Ігоря. Є повір'я, що кусочки тіла чи одежі вбитого дуже цілющі в хворобах. І збігалися люди до свого вбитого князя, і "брали з крові його, і з покрову, що був на ньому на тілі його, на спасіння собі і на зцілення". І досі скрізь поширене це, а також мотузка, на якій повісився хто, – її люди розхоплюють, бо вона сильно цілюща...

З найдавнішого часу самогубці позбавлені християнського Похорону, – їх ховають не на Цвинтарі, а при ньому. Про це Нечуй-Левицький (Твори І. 482, Львівське видання) подає: "На великому трахту на розпутті ховають вішалників та шибеників".

8. Повір'я про смерть у творах наших письменників.

Наші письменники у своїх творах завжди багато передають найрізніших народніх повір'їв, а в тому і про смерть. Я подам тут для прикладу хоч кілька.

Марко Вовчок: "Він кинувся до віконця – одсунув, кинувся до дверей – відчинив" (т. III. 71), – це щоб душа легче вийшла з тіла при вмиранні.

Ольга Кобилянська: "Земля" 1901 р.: Не можна ховати під ніч: переходити в другий світ треба при Божім світлі, вдень 309. Умерлий не матиме на тім світі супокою, як за ним побиватися 317. Умерлий в перших днях буде являтися. Воно все так, як чоловік помре раптом, а ще до того без світла 320. Умерлий ходить і блудить по світі, коли без свічки переставився 336. Що за місячна нічка! Аби добра душечка не блукала 290.

П. Мирний, том II: Душа, кажуть, до дев'ятого дня літає по світу.
Відьма довго вмирає, – тиждень 448.

Н. Рибак: "Переяславська Рада" 1949 р.: Попросила, щоб у чоло
поцілував, як небіжчицю 357.

[ов:]

IX. СТАРОДАВНІ НАРОДНІ СВЯТА.

1. Річний ритуальний календар.

З дохристиянського часу ми мали свої Свята, цебто дні, а правильніше пори року, призначені на пошанування чи на пам'ять того чи іншого свого бога. В глибоку давнину був у нас свій особливий *релігійний календар*, досить великий і широко розроблений, його характерною рисою було те, що він був міцно зв'язаний з природою та з хліборобством цілого року. Складався цей календар головню в полян, що з глибокої давнини були вже хліборобами. Наші стародавні Свята – це наші хліборобські обряди, яких у нас завжди було дуже багато, і ось вони й склали наш річний календар Свят.

Точно усталеного дня якогось Свята вдавнину ще не було, бож це були Свята хліборобські: обряди справлялися в залежності від погоди й часу хліборобських зайнять, у залежності від сонцеобороту та соняшної сили, і тільки Християнство пізніше поприв'язувало їх до певних днів. Звичайно Свято тяглося кілька днів, а то й тиждень і більше, що полишилося й до нашого часу. Усі Свята були пов'язані однією спільною ідеєю: пошанування сонця й соняшних богів, боротьба літа з зимою, тепла з холодом, а це є те, що становить основу хліборобства.

Наш стародавній святковий обряд був дуже широкий і багатий, від чого й до сьогодні позосталося чимало залишків, особливо обрядових пісень: веснянки, гаїлки, купальські, колядки, щедрівки й ін. До кожного Свята заздалегідь готувалися, напр. докладно чистилися й прибиралися домівки, щоб взагалі вивести з хати всяку нечисть, що скрізь робиться й тепер. Перед Великоднем уже в "чистий" четвер у хаті мусить бути чисто.

В обрядовому українському календарі заховалося дуже багато глибокої старовини.²⁰² Наші обрядові пісні взагалі йдуть з дуже давнього часу, ще з доби українського розселення, а деякі вірування, що виглядають з них, сягають доби Чорноморсько-дунайської. Ось чому в наших святкових обрядах немало спільного з обрядами балканських слов'ян.

Наші обрядові пісні часто являються з формою й змістом закляття, щоб сталося конче те, про що співається: щоб збіжжя й плоди родили.

Завданням таких обрядових пісень є, – піснюю, голосом, танками, ритуальними діями допомогти зросту плодів. Наші веснянки взагалі переповнені вегетаційними (рослинними) магічними діями.

Річний ритуальний календар наш ідеологічно ще мало опрацьований, мало вивчений, але він зв'язаний головно з культом сонця, а через нього – він календар хліборобський. Вироблявся він з найдавнішого часу, все поповнюючись та поширюючись. Пережив він багато різних впливів, і з Сходу, і з Заходу; і ще за Чорноморсько-Дунайської доби, коли ми на Дунаї стикалися з римськими впливами, ми немало з них перейняли, напр. русалії, Коляда, непохитність Долі й т. ін.

Переслідування народнього календаря і Церквою, і владою, як останків поганства, йшло в нас і в інших безперервно, але вивести всього неможна було жодною силою, – старовина позоставалася в православних народів більше, в католицьких менше, хоч Західня Церква в цьому відношенні не була лагідніша за Східню. І ця старовина поєдналася з новим, і створила міцне двоєвірство, про що буде мова в наступному Х розділі, ст. 313–339.

Виступи проти стародавніх обрядів у нас не спинялися й за нового часу, пригадаймо виступи нашого полеміста Івана Вишенського в XVII віці проти всіх народніх Свят: Коляди, щедрівок, Купала, волочільного, Провід, гойдалок на Петра, Юрія й т. ін.

Виступав проти двоєвір'я й Архимандрит Іоаникій Галятовський († 1688). "Супліка на Попа" ще в XVIII віці скаржитись, що той

... Не велів Коляди колядувати,
На вулицю ходити, й на Купайла через огонь скакати,
Об клечінні наказав вінців робити,
І тих вночі на воду до річки носити.

Згадаю ще, що року 1719-го вийшов був наказ проти вечорниць, – з наказу гетьмана Івана Скоропадського видала його Київська Консисторія. Ось тому від стародавнього дохристиянського культового календаря позоставалося не так уже багато, і сам він обернений часто тільки на етнографію. Магічне значення культів та обрядів поволі все гинуло, і переходило в забаву головно молоді та дітей, як то сталося з Купайлом.

Але в істоті речі Церква таки не змогла остаточно прибити стародавніх вірувань на Свята, – вони позоставалися, хоч і змінені й затемнені, і кольорово пов'язалися з християнством у різноперий букет. Чимало з християнських Святих увійшли до народнього стародавнього календаря, але набули собі нового зафарбування й нових сил, згідно з народніми потребами. І навпаки, стародавні Свята й Святі міцно поєдналися з новими, передавши їм усі свої ознаки та сили. Усе це створило т. зв. двоєвір'я, і тому розгляд усіх Свят можна було б, власне кажучи, віднести до наступного Х відділу, де я це двоєвір'я докладно описую, бо всі вони тепер – помітне двоєвір'я. Див. ст. 313–339.

Дохристиянська віра в головному була хліборобська, і власне хліборобство було тією основою, біля якої вертілися всі стародавні вірування, воно їх об'єднувало в одну систему. Коли прийшли нові християнські Свята, і стали засвоюватися в суспільному житті, народ і на них попереносив свої попередні хліборобські вірування, обряди й повір'я. Святий Петро-Павло з бігом часу стає сторожем поля та врожаю. Одна пісня співає (Чубинський 337):

Святий Юрій землю одмикає,
Святий Петро жито зажинає,
Святий Ілля у копи складає.

І зо всіма Святами, зо всіма Святими народ пов'язав свої хліборобські приказки. Ось трохи їх, які беру з "Приповідок" В. Плавюка 1946 р.: Хто не посіяв до Богослова, (8. IV), той не варт і доброго слова 262. На Юрка (23. IV) сховається в житі курка. На Прокопа (8. VII) жита копа 123. Як прийде Ілля (20. VII), то наробить у полі гнилля 148. На Іллі новий хліб на столі 147. На Бориса-Гліба (24. VII) берися до хліба 340. Хто лежить до Покрови (1. X), той продасть усі корови 180. Дочекався Луки (31. X): ані хліба, ні муки 188. На Петра-Вериги (16. XII) половина снігу й криги 246, і т. ін.²⁰³

Християнство принесло нам нового *календаря* з установленим поділом на місяці й дні. *Новий рік* удавнину розпочинався з 1-го березня (марта), коли пробуджувалася вся природа по зимовій перерві; цей рік був прийнятий і Церквою, бо за переданням творення світу відбулося власне з 1 березня місяця. Але пізніше Церква пішла за грецьким Новим роком з 1-го вересня, а з 1492 року громадський Новий рік остаточно прив'язався до стародавнього природного часу, до 1-го березня.

І тільки в 1721 році цар Петро I встановив на Сході Новий світський рік на 1 січня, що було тоді в більшості держав на Заході. Але рік церковний позостався на 1 вересня й дотепер. Різний час Нового Року видно, скажемо, на наших колядках, в яких нерідко описується не зима, а початок весни; колядують і літом під час моровиці, щоб нагнати її.

Дохристиянські *назви місяців* усі походили від стану природи, і такими позоставилися в нас аж до сьогодні, – Християнство їх не змінило. Наші сучасні природні назви місяців²⁰⁴ подані вже в "Церковному соборнику" в додатку до Київської т. зв. Остромирової Євангелії 1056-го року та до Галицької Євангелії 1144 р., а також по Острізьких виданнях кінця XVI віку.

Ось стародавні природні слов'янські назви місяців: 1. Январ: просинець, 2. февраль: січень, сніжен, 3. март: сухий, березол, 4. апріль: брезозол, березозол, 5. май: травень, 6. іюнь: ізок (коник), 7. іюль: червень, 8. август: зарев (дозрілий), 9. сентябр: рюен, 10. октябр: листопад, 11. ноябр: груден, 12. декабр: студен. Наші сучасні назви місяців почасти пішли й за польськими.

З глибокої давнини *тиждень* (цебто "той же день", міра часу, коли

повторюється той же день) у нас був семиденний, причому деякі дні, як я розповідав про це вище, були відмічені стародавніми віруваннями. Понеділок – це тяжкий день, тому починати робити в цей день щось поважне, чи взагалі робити, не можна, бо не поведеться. В понеділок не тільки не робили, але пізніше й постили. В п'ятницю взагалі святкували, як і в неділю.

Церковний календар оснований на пам'яті Святих, що припадають на той чи інший день. У старовину по всій християнській Європі, у тому і в Україні по різних актах, де треба було зазначати дати, то часто писався Святий, а не день-число його святкування. В українського народу це позосталося й до сьогодні. Напр.: на Маковея, на день перед Введенням, другого дня по Спасі і т. ін.

Описуючи далі наші дохристиянські Свята, я буду спинятися тільки на головнішому, відсилаючи за деталями до вищезгаданої літератури. Підкреслю тут, що всі Свята в Україні святкуються не однаково, але все таки скрізь позосталося в них дуже багато старовини, особливо в місцевостях гірських, напр. на Гуцульщині.

Усі календарні дати подаю тут за старим стилем.

2. Коляда.

Святковий календар у всіх народів, у тому і в нас, розпочинався зимовим поворотом сонця на літо, коли день починає прибувати. Це було Свято народження сонця (*Dies natalis solis*), що святкувалося наприкінці грудня й на початку січня, зустріч нового соняшного року. Це т. зв. *Коляда*, найважливіше, центральне зимове Свято, все пересякнене хліборобськими ознаками.²⁰⁵

З цим Святом ми вперше познайомились ще за глибокої давнини від римлян. За Чорноморсько-Дунайської доби, коли ми жили при Дунаї, десь ще перед IX віком, ми й перейняли це римське Свято при допомозі слов'ян, що стали пізніше балканськими. У римлян були веселі зимові Свята, т. зв. *Сатурналії*, що справлялися цілий тиждень, від 17 по 23 грудня. Цього Свята готувалося жертвне поросся, робилася врочиста святкова трапеза, скрізь були гри та забави, давалися взаємно дарунки. Врочисто святкувалися бог Сатурн та жінка його Опс, як покровителі врожаю на полі та городі, та багатства взагалі.

Перед Сатурналіями в римлян були т. зв. *Брумалії*, Свято бруми, зими, Свято вина. Тягнулися вони 24 дні, з 24 листопада по 17 грудня, по числу букв грецько-латинського алфавиту. І з цими Брумаліями ми так само добре були знайомі ще за Чорноморсько-Дунайської доби.

Ось оці римські Брумалії та Сатурналії сильно вплинули й на наш святковий календар. У нас так само перед Колядою, від Введення починаючи, йде ряд малих, але виразних Свят: Катерини, Андрія, Варвари.

Римські Сатурналії святкувалися довго й пишно, і поширилися по всій Європі, а з тим осілися і в нас. Саме слово "коляда" безумовно

латинське, від слова *calendae* – так звався перший день кожного місяця, а особливо місяця январа, коли він гучно святкувався. Це ж слово зайшло й до інших народів, пор. новогрецьке *колянта*, болгарське *коленде* чи *коледа* й т. ін.²⁰⁶ Наша Коляда святкується два тижні, від 25 грудня по 6 січня ст. стилю.

На передодні Різдва, що заступило Коляду, всяка робота спиняється, і тільки готується Свята Вечеря. Скрізь мусить бути повний порядок, – іде Свят Вечір і Різдво, коли господар грає в своєму домі виразну роль стародавнього жерця. Він тепер накликає своєму домові й своїй родині щастя й урожаю на новий хліборобський рік.

День напередодні Різдва проводиться в спокої й мирі. По полудні добувається новий вогонь і ним розпалюються в печі 12 полін, що готувалися 12 день, і на них починають готувати 12 ритуальних страв; коли ж не 12, то хоч 9. Уся родина і вся худоба на Свят Вечір мусить бути вдома, а хто не буде, той засуджений блукати цілий рік. За Вечерею, що зветься Святою чи Багатою Кутею, сідає врочисто вся родина зо слугами, а також запрошуються ті, хто не готовить своєї Вечері.

Різдвяна кутя й узвар мають ритуальний характер, і надзвичайно давні. Хв. Вовк твердить (Студії 183), що "одварені в воді зерна пшениці або ячменю, з медом, та зварені в воді сушені овочі нагадують ще неолітичну добу". А під вечір до хати вноситься й кладеться на покуті дід чи *дідух* ритуального значення, вноситься сіно, а під стіл обжинковий чи звичайний сніп. На покуті ставляться кутя, узвар і бохонець хліба.

Христос родився на сіні, – і цим ушанував його, тому воно на Різдво так шанується всіма. У ніч під Різдво воно стелиться на покуті, а в нього ставиться кутя й узвар.

Про Святу Вечерю повно різних повір'їв. На Святій Вечері не вільно ані розмовляти, ані вставати води напиться, – а інакше будеш усі жнива хотіти пити. Як чхнеш за Вечерею, то на щастя.

На чотирьох вуглах столу на Свят Вечір господиня кладе часник під скатерку, – щоб злу силу відганяти.

Діти залазять під стіл і квокчуть по-курачому, – щоб кури добре неслися.

Перед Св. Вечерею закликають до столу нищівні стихійні сили – звірів, бурі, метелицю, мороза й т. ін. Хтось із молодших, а то й сам господар, кричить у двері чи в вікно: "Морозе, морозе, – ходи до нас куті їсти! Коли не йдеш, то не йди й на жито, пшеницю й усяку пашницю".

У святкуванні Свят-Вечора чи куті під Різдво в теперішній час поміщалося Дохристиянське з християнським. Звичайно в цей день постять, а за стіл сідають тільки тоді, коли появиться на Небі Різдвяна зірка. Хто в родині перший завважить Різдвяну зірку, той буде щасливіший. Перед вечерею господар дому обкаджує з Молитвою весь дім, усе обійстя й худобу ладаном. За цю Святу Вечерю конче ставлять

порожні миски й кладуть до них ложки для своїх померлих, або й для відсутніх живих.

Сідаючи за вечерю, господар, набравши куті в ложку, вітає всю свою родину, бажаючи всім щастя й здоров'я, щоб Народжене Дитятко благословляло нас і худобу цілий рік і відвертало зле від дому, і на знак великого будучого врожаю тричі кидає кутю аж під стелю, – це й на розплід худоби та бджіл.

У давнину на Коляду був звичай, щоб господар ховався під час вечері за сніп чи за хліб. Звичай цей відомий у слов'ян Аркони, і його описав Саксон Граматик XII віку: "Жрець під час вселюдної служби ставив снопа між собою й народом, і питався в руян, чи бачать вони його. Коли вони відповідали, що не бачать, то він їм бажав, щоб наступного року його за пирогами зовсім не видно було". Те саме позосталося й досі в деяких місцях України. Господар ніби ховається за снопа чи за пироги, й питається сім'ю: "Чи бачите мене, діти?" Ті відповідають: "Не бачимо!" На це господар: "Дай, Боже, щоб і другого року не бачили!" Або: "Щоб і другого року не видно було світу за стіжками, за копами, за возами та за снопами!" Такий самий обряд відомий і в сербів Герцоговини.²⁰⁷

На Свят-Вечір господар особливо не забуває за свою худобу, і дає їй дещо з ритуальних страв, а то благословляє її хлібом та обкурює ладаном.

По Вечері виряджують дітей рознести трохи куті й інші дарунки до своїх родичів та близьких, – за душі померлих предків. Увечері приходять колядники й колядують надворі під вікнами, а в хаті віншують, цебто промовляють святкові побажання: щастя й здоров'я, "повні кошари й великі отари, телички й овечки, зеленого винця й красного молодця". Опівночі під Різдво (в деяких місцевинах під Новий Рік) воли й корови розмовляють і скаржаться на господаря, якщо він їх зле доглядає. Господь може почути цю скаргу й покарати несумлінного. Господь поблагословив волам і коровам говорити раз на рік за те, що вони гріли в яслах народженого Дитинку-Христа.

Цього вечора багато *ворожать*, а то й закликають. Господиня, варячи кутю, квочке, щоб кури неслися. Господар, стелючи сіно чи солому, ричить коровою, бекає вівцею й ірже конем, щоб велася худоба. Затикають усі дірки в лавах, – щоб так роти позатикало ворогам. Від Св. Вечері не годиться вставати води напитися, бо так буде і в жнива на полі.

Проти різних стародавніх різдвяних звичаїв виступала і Церква, і уряд. Так, у Збірці російських Законів том XIV ч. 4, 33-34 уміщено таку заборону: "У Навечір'я Рідва Христового і протягом Свят заводити, за стародавніми ідолопоклонними звичаями, грища, і наряджаючись в кумирську (ідольську) одіж, танцювати по вулицях і співати соромицькі пісні, – забороняється".

Починаючи від Свят-Вечора аж до Водохреща *колядують*, цебто

співають ритуальні пісні, так звані колядки. Колядки – це часто величання з вірою, що те, що говориться про господаря та його родину, конче сповниться, і цим колядки наближаються до заклять. Господарю й господилі в колядках бажається щастя й здоров'я, врожай та багатство.²⁰⁸ Серед колядок є немало дуже стародавніх змістом. Колядують або окремі особи одинцем, або групи парубків та дівчат, тоді їхній голова зветься "березою" (румунське бреза – замаскований, болгарське брезая – маска).

Багато колядок і щедрівок на честь Коляди або з побажаннями врожаю. Уже пізніше, за Християнського часу, поставали нові колядки й щедрівки, в яких почали згадуватися Особи християнського світу. Творенням цих нових колядок і щедрівок вславилася Київська Могилянська Академія в XVII-XVIII віках, та її вихованці, а в Західній Україні ченці Почаївської Лаври в XVIII столітті. З бігом часу християнський елемент у колядках зростає усе більше.

Ще не так давно на Різдво звичайно ходили перебрані та замасковані хлопці чи чоловіки й водили *козу*; це, певне, запозичений від римських Сатурналій звичай, а коза віщувала врожай. Ці перебрані звалися в стародавніх слов'ян *скоморохи* (пор. франц. *scaramouche*, готське *scarn* – сміх, *scarmach* – сміхотворець), слово тепер уже майже не знане.²⁰⁹

Пізніше Християнство заступило перше Свято народження сонця (*Dies natalis solis*) Святом Народження Христа, але обряди старого Свята скрізь позосталися мало змінні. Християнська Церква на початку святкувала Різдво або 25 грудня (відповідно до 25 березня до Благовіщення, як було на Заході), або 6-го січня (на Сході), і тільки пізніше, з IV віку по всій Церкві стали святкувати Різдво одного дня, 25 грудня, а на 6-го січня було встановлене саме Богоявлення.

Церква сильно боролася з старим Святом народження сонця, але була невисилі зовсім його вивести. Знаємо, що вже в V віці папа Лев I Великий (440-461) сильно скаржиться, що римський народ святкує не Різдво Христа, але схід нового сонця, його народження, Сатурналії.

Так само й наша Церква завжди виступала проти Коляди, але не могла вивести старих обрядів. У "Синописі" 1674-го року Інокентія Гізеля, Києво-Печерського Архимандрита, читаємо: "Ніції пам'яті того біса Коляди й доселі не перестають обновляти, наченше от самого Рождества Христова, по вся Святія дні собирающеся на богомерзкія ігралища, пісні поють, і в них аще і о Рождестві Христовом поминають, но zde же беззаконно і Коляду, ветхую прелесть діаволскую, много повторяюще, присовокупляют".

З довгими Святками Коляди поєднані були різні інші Свята, що вже або забулися, або позосталися в неясних уривках, про які згадують обрядові пісні. Так, у Галичині святкували Свято *Туриці*, на честь бога Тура, і про це Свято є згадка й у Львівському Номоканоні XVII віку, про що я розповідав вище (див. про Тура, ст. 113).

З Колядою зв'язано й Свято *Корочуна*. Що це за Свято, наука вияснила мало.²¹⁰ Дослідники твердять, що Корочун – це назва Коляди, і таке розуміння заховалося в Україні, у волохів і болгар. В Іпатієвому Літопису під 1202 роком згадується угрин Корочун: Ооставил бо бі у него Корочюна. В XII віці про Корочуна згадує Новгородський Літопис, як назву загальну. Є вістка, що на Закарпатті крачун – великий білий коровай, різдвяна паляниця. Саме слово "корочун" пояснюють або що це найкоротший день 12 грудня, або що це день "покрочував", почав здовжуватися; а то виводять від румунського *scasiun* – Різдво.

3. Новий Рік і Водохреща.

Як у римлян по Сатурналіях ішли святкові відправи на щастя в Новому Році, так само і в нас по Різдві наступають новорічні Свята. Напередодні *Нового Року*, чи власне Св. Василя Великого (329–378), врочисто й гучно справляються *Маланки* (Преп. Меланії Римлянки, † 439 р.), – перебрана й замаскована молодь щедрує по-під вікнами. Саме Свято обернулося в князя Василя й княгиню Маланку.

В щедрівках, як і в колядках, висловлюються бажання-закляття доброго врожаю на будучий рік. Сам вечір під Новий Рік зветься *щедрим*, цебто багатим, бо кожному щедрують, цебто бажають достатку. Рівно о 12 годині під Новий Рік (по інших місцях – під Водохрещі) вода в річках перетворюється в вино, як це є і в інших слов'ян. Взагалі, у цю ніч може сповнитися те, що хто хоче, тільки треба вміти потрібне проказати належно і в час.

Під Новий Рік дуже багато найрізніших *гадань* (власне, під Свято Св. Василя), і всі ці гадання ідуть з найдавнішого часу.

Так само повно всяких повір'їв та оповідань. Напр., що саме ти робитимеш у хвилю наступлення Нового Року, добре чи зле для тебе, те робитимеш і цілий рік.

У гуцулів позостався давній звичай купання хліба в воді на Василя. Господар (або господиня, але в шапці) з хлібом іде до води й тричі занурює хліб у воді, промовляючи: "Не купається хліб у воді, але я в здоров'ї й силі!" По цьому набирає води до коновки, проказуючи: "Не води беру, але мід і вино!" Вернувшись до хати, кладе хліб усім на голову й закликає: "Абиşte були такі величні, як Василь величний!" До коновки з водою кидаються гроші, а рано всі вмиваються цією водою за старшинством, – на здоров'я й багатство.

Сміття, що назбирається від Свят-Вечора до Нового Року, не можна виносити, щоб не винести з ним і доброї Долі; сміття це палиться, і дим його цілющий, – ним скурюються дерева, щоб добре родили. Гуцули палять сміття на городі, як очищення землі огнем, і промовляють молитву на врожай.

На Новий Рік рано ходять засівальники, і з рукавиці чи з кишені засівають зерном і проказують стародавнє заклинання: "На щастя, на здоров'я, на Новий Рік роди, Боже, жито-пшеницю і всяку пашницю!" У

деяких місцях на Новий Рік ходили з плугом, а то водили козу.

Є ще повір'я, що на Новий Рік піч виходить заміж, тому цього дня й її Свято.

Почасти ці ж звичаї були й на Московії, і там року 1628-го забороняли: "Коляди б і овсеня, і плуги не кликали".

Під *Водохреща*, 5 січня, цілий день постять, а тому ця третя кутя зветься Голодною (Куті: 1 – під Різдво, 2 – під Новий Рік). Духовенство обходить своїх вірних, і на дверях малює Йордана – Хреста й освячує йорданською водою дім й обійстя. Зараз по Йордані, 6-го січня, на освяченні води, Коляду забивають стрілами зо зброї, і цим Свято Коляди закінчується. Слово *Водохреща*, як календарна назва Свята, згадується вже в Іпатієвому Літопису під 1148 роком: "в неділю по *Водохрещах*" (ст. 258).

Під *Водохреща* і на *Водохреща* повно гадань, і повно різних повір'їв. Рівно о 12-ій год. вночі під *Водохреща* вода в ріках обертається в вино.

В Києві щороку Йордан справлявся високо врочисто, і на Дніпро на Освячення води сходилося пів Києва.

І завжди кілька хлопців кидалися в Дніпро, щоб викупатися в освяченій воді.

4. Менші зимові Свята.

По Колядних – Різдвяних Святах іде ряд менших Свят, які тягнуться аж до веснянок, почасти заходячи в них. Це вже Свята християнські, але до них прив'язалося багато з стародавніх вірувань. Як я вже підкреслював, нові християнські Свята стали віхами в хліборобському календарі, які часто визначають зміну погоди та стан хліборобства.

На *Стрітіння* (1 літога) зима зустрічається з наступаючим літом, і вони сильно змагаються, хто кого переможе. Народне повір'я каже, що коли на Стрітіння півень не нап'ється води (з талого снігу), то на Юрія віл не напасеться трави.

В цей день освячується вода, яка така ж цілюща, як і Йорданська, особливо на пристріті. Стрітенська чи громнична свічка хоронить від грому й страху. В Требнику, в Чині Благословлення свічок на Стрітіння, говориться, що ці свічки будуть "в здоров'я душ і тілес". В Західній Україні, як і в поляків, це Свято зветься Громничною чи Весняною Богородицею, і сильно почитається.

На *Обрітіння* глави Івана Хрестителя (24 лютого) птахи повертаються з Вирія, – збираються вертатися або й вертаються.

На Свято 40 мучеників (9 березня) – Свято *жайворонків*, як початок весни. Цього дня печуть з тіста жертву наступаючій весні – вироблених пташок, а замість очей вставляються родзинки, і дарують їх один одному. На Полтавщині й Харківщині цей звичай добре знаний, на Київщині призабутий. Зате на Київщині ще сильно поширений звичай цього дня носити дарунки своєму вчителю до школи, а серед них конче 40 бубликів, – це в Україні старий звичай.

5. Весняні Свята.

Благовіщення – велике і величне Свято, коли, шануючи його, навіть пташка гнізда не в'є. На сонце виганяється все живе, щоб довідалося, що весна наступає. З старим поєдналося глибоке шанування Діви Марії.

Весняний відділ народнього календаря дуже широкий і має в собі багато стародавнього. Розпочинається він приблизно зо старого Нового Року, цебто з 1 березня, і тягнеться власне до Зелених Свят, але в більшості припадає на Великий Піст. Цього часу, але головно від Запустів, співають особливі ритуальні пісні, т. зв. *веснянки*, найпоетичніші народні твори.

Зараз же в першу неділю Великого Посту, що зветься Збірною Неділею,²¹¹ молодь збирається на вигоні, і вибирають собі на всю весну весняну березу, – найкращу дівчину, щоб керувала веснянками. Цих веснянок до нашого часу дійшло надзвичайно багато, а серед них немало й стародавніх. Веснянки – це, власне, закликання весни, щоб скоріше прийшла, що супроводиться магічними діями та танками. Описане в веснянках, через ці дії, мусить конче збутися. Багато з Різдвяних обрядів перенесені й до обрядів весняних.²¹²

На *Масницю* були свої обряди проводу зими й зустрічі весни, і було багато веселих та радісних іграш, багато пили й їли, але від стародавніх обрядів полишилися тільки уривки. В останній день масниць, на запуси, справляються *Колодки*: парубкам і дівчатам, що не побралися шлюбного сезону в м'ясниці, прив'язують колодку, як кару, від якої можна відкупитись тільки грішми або горілкою. Колодки вдавнину – це малі брусли з дірками для рук чи ніг, тепер же це стрічки з квітками. Цю колодку дослідники порівнюють з німецьким звичаєм прив'язувати двері до застарілих дівчат.

А в перший понеділок Великого Посту справляється *полоскозуб*, – остаточно "полоскати" горілкою зуби на піст.

Надзвичайно популярним весняним Святом став у нас Св. *Юрій*, що святкується 23-го квітня. Це велике народне дохристиянське Свято, про яке, як і про самого Юрія, склалося багато різних оповідань. Дослідники вказують, що Юрій замінив якогось стародавнього бога, але невідомо тільки, якого саме. І з бігом часу в нас постало два Юрії: один канонічний, церковний, а другий – утворений народнім віруванням, апокрифічний, і ці два Юрії мають між собою мало спільного. Проф. Кирпичников у своїй праці про Юрія пише: "Св. Георгій став богом весни, покровителем земледілля й особливо скотоводства, й при этом притянул к себѣ черты вѣроятно, нескольких светлых й благодѣтельных челоуѣчеству божеств, которых мы точно опредѣлить не в состояніи".²¹³

А. Фаминцин обсяг діяльності Юрія накреслює дуже широко: "Юрія чествуют как бога с Небес, как коня, как бога свѣта или Бѣлобога, как поборника злой силы, как бога весенняго плодородія й покровителя нив и стад, как покровителя охотников, наконец, как оракула й подателя

женихов" (ст. 306).

Як інші стародавні боги не раз побивали злі істоти, так само й Юрій забив многоголового дракона чи змія, що кривдив довгий час людей,²¹⁴ чому головним епітетом його став "хоробрий", "воїн", і чому іменем Юрія стали заклинати змій. Старші наші дослідники мітологічної школи в перемозі Юрія над драконом убачали перемогу сонця над зимою, бо самого Юрія приймали за символ сонця. Юрій зветься ключником, бо відмикає весною Небо ключем, якого дає йому Бог, щоб тепло йшло, відмикає й землю для весни, щоб зелена трава росла, відмикає землю на дощі та роси. Він весною сурмить у сурму, і все навкруги зеленіє. Приказка наша каже: "Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить" (Номис, 433). Юрій зводить весну на землю.

Юрій має різні назви, як до місцевості: церковне Георгій, Юрій, місцеве: Юрко, Юр, Юрай, Урай, а то й просто Рай. Потебня доводив, що назва Юрія постала з стародавньої дохристиянської назви "Рай". В народніх творах він надзвичайно поважається, а в одній пісні зветься навіть "сином Божим".²¹⁵

Виступає Юрій і як громовик, пор. приповідку (Плавюк 355): Гур-гур, їде Святий Юр!

Юрій – охоронець скота, і береже його від хвороби та звірини. Але що Юрій призначить звірині, те мусить їй піти: "Що в вовка в зубах, то Юрій дав", каже наша приказка, і на Юрія від звірини не можна відбирати того, що попало їй у зуби, бо це їй призначене.

Юрій керує також і звіриною: "Святий Юрій звіра пасе" (Номис, 434). Юрій також і вовчий пастух, а вовки – то Юрові собаки; взагалі Юрій – господар над усією звіриною. Він покровитель ловців: може звіря нагнати на ловця, або відігнати від нього. Коли він ходить, він оточений вовками, або звіриною. Юріїв день, 23 квітня, це Свято пастухів, коли починається новий пастуший рік; цього дня рано пастухові зносять їжу та дарунки.

Роса в Юріїв день надзвичайно цілюща, і подає здоров'я та красу, чому цього дня качаються по росі для здоров'я; качаються по росі й по посівах на чотири боки навіть господарі, щоб урожай був добрий і щоб бути здоровим. Худоба цього дня вперше виганяється в поле на пашу в череду, виганяється ще вдосвіта, на "Юрієву росу", що дає їй здоров'я.

На Юрія так само й дівчата вмиваються росою для краси. В одній пісні співається, – Юрій проказує своїй матері:

Ти подай, матко, ключі
Одімкнути Небо,
Випустити росу,
Дівочью красу.²¹⁶

Відьма і всяка інша зла сила не може зіпсути скотину, яка побувала в Юрієвій росі. Деякі зілля, зібрані на Юрія, дуже цілющі.

Юрій їздить на білому коні весь у білому вбранні, звичайно в

супроводі трьох псів-вовків. В нашому заговорі говориться про Юрія: "Їхав Юрій на білому коні, білі губи, білі зуби, сам білий, в біле одягся, білим підперезався".²¹⁷ Юрій виїзджує найсильніших коней.

Увечері під Юрія гуцули палять рясно вогні, – це "Юрика палити". На Юр'я в багатьох місцях України служать Молебні, кроплять череду освяченою водою і йдуть на поля з корогами.

З бігом часу Юрій став найпопулярнішим Святим у всій Європі, а також і в слов'ян. Легенда про нього відома в римлян уже в IV–V віках. Як Юрій поширений в Європі, вказує хоча б те, що на Заході відомо понад 190 топографічних назов на його честь.

Велес був "скотій бог", охоронець череди, але в цьому його потроху замінив Юрій, а також Св. *Власій*, що святкується 11 лютого.

Усі обряди на Юрія мають головно скотарський характер. Молодь іде на поле з піснями, хороводами та танцями, а старші йдуть хресним ходом. Уся худоба окроплюється свяченою водою; по церемоніях справляється громадський обід. Як знаємо, наш письменник XVII віку Іван Вишенський гостро виступав проти цього ходження на поле на Юр'я, і накликав знищити цей "празник диявольський на поле ізшедших сатані офіру танцями і скоками чинити".

На передодні Юр'я, 22 квітня, по деяких місцевостях України справляється цікавий стародавній обряд "*ляля*". Хв. Вовк описує його так (Студії 185): "Дівчата обирають найкращу поміж себе, лялю, прикрашують її шию, груди, руки й ноги різними зіллями, а на голову кладуть вінка з квітів. Убравши так, лялю садовлять на дернову лавку, куди ставлять також глечик молока, сир, масло тощо, а до ніг кладуть кілька вінків з свіжого зілля. Потім навкруги лялі починають коловий танок і співають пісні. Нарешті всі частуються, а ляля роздає вінки всім присутнім. Де-не-де ці вінки несуть до води, ставлять на них запалені свічки та пускають їх за водою". На Волині ці вінки ховаються до другої весни.

6. Великдень.

Великдень тісно зв'язаний з весняними Святами, – це головне весняне Свято. Кожна родина дуже пильно до нього готується ввесь Страсний Тиждень. Уже *Вербна субота* й неділя – підготовка до великого Свята. В Вербну суботу (чи в неділю) зносять до Церкви на Освячення молоду вербу, а потім б'ються нею, приговорюючи: "Верба б'є, не я б'ю, за тиждень Великдень, недалечке червоне яєчко". В Іпат. Літоп. під 1148 роком уже згадується Вербна неділя, як календарне означення: "В то время уже бисть тепло, башеть бо уже Вербної неділі" (ст. 260). У Страсний четвер увечері вертаються до дому з Церкви з запаленими страсними свічками, які дуже помічні на всяку нечисту силу. До цього четверга всі грубіші роботи біля хати мусять бути покінчені, а сама хата прибрана, бо це – Чистий Четвер. Починаючи з п'ятниці, замовкають дзвони, – калатають, за давнім звичаєм, тільки довбеньками в суху

дошку ("било"), розносячи похоронний сум.

В саму Великодню ніч парубки та чоловіки розкладають біля Церкви великий вогонь, а як святять паски, то стріляють. Сходячи на Великдень, сонце грає, – танцює й міниться. Того дня, як Христос Воскрес, сонце з радости не заходило, і день був великим, тому й назва Великдень. На Великдень освячується стародавня християнська їжа: паска, порося, ковбаси, крашанки, сир, що так уразили Царгородського Патріарха Єремію II, і він 1591-го року виступив з окремим Посланням проти того, і видрукував його в Львівській Братській друкарні.

На Великдень цілий день гудуть дзвони, і дзвонять не тільки діти, але й дорослі, бо хто на Великдень подзвонить у дзвони, у того врожай буде великий, особливо гречки. Уся нечисть найбільше боїться великодніх дзвонів, і розбігається в страху далеко по нетрах та прірвах.

А дівчата біля Церкви співають веснянки й виводять весняні хороводи; ці особливі веснянки звуться в Галичині "*гаїлками*". Веснянки співають і весь Світлий тиждень.²¹⁸

Червоне яечко – ознака радості взагалі, а великодньої зосібна. Про нього багато різних оповідань, у більшості легендарних.

Але "Книга Старчества" – дуже стародавня – подає оповідання великого Отця Івана Дамаскина († 777 р.) "О Велиці Дні", яке було дуже поширене по нашій давній літературі. Ось воно:

"Яйце уподоблюється всій тварі: скорлупа як Небо, плівка – як хмари, білок – як води, жовток – як земля, а вогкість посеред яйця – як у світі гріх. Господь наш Ісус Христос, коли воскрес із мертвих, всю твар відновив своєю кров'ю, як яйцями прикрасив, а вогкість духовну висушив, як яйця згустив.

На Воскресення Господнє один одного цілуємо з червоним яйцем, і проказуємо, один: "Христос Воскрес!" другий: "Воістину Творець Неба і землі і всього світу воскрес із мертвих!"

"Христос Бог наш яйцями дав образа на заплямування жидів".

Це ідеологічне християнське значення великодньої крашанки, яке подав великий богослов Іван Дамаскин (673–777).

Великдень, цебто Воскресення Христове, врочисто святкується, але до цього святкування здавна увійшли й поганські звичаї. Ще Карфагенський Собор 318-го року виступив проти непотрібного в цьому святкуванні. Своїм 68 Правилom він наказує: "Поганських звичаїв не чинити, а саме: на дошках не скакати, і на гойдалках не гойдатися, і яйцями не качати і не бити, і грохотання (реготання) не чинити. А коли хто не послухає цього, нехай буде заборонений 5 років, 140 поклонів на день і 280 Молитов".²¹⁹

Великодня гра крашанками: "На вбитки" – чиє яйце міцніше, і "качати яйцями" позосталося й до наших днів. Воно ще дохристиянське весіннє.

Увесь Великодній тиждень зветься Світлим.

7. Волочільний і обливаний понеділок.

Світлий понеділок – це *волочільний* понеділок, бо люди "волочаться" зо свяченим з хати до хати й вітають один одного, обмінюючись "дорою" (свяченою паскою) та писанками, проти чого виступав іще Іван Вишенський у XVII столітті.²²⁰

Цей же понеділок зветься ще *обливаням*, бо парубки обливають дівчат, як я розповідав про це вище (ст. 48). Звичайно обливають тільки "своїх" дівчат, чужої ж жінки обливати не вільно. Воду ллють на одіж, а то й на голову, а дівчина дає крашанку, або обоє обмінюються ними. Вдавнину був іще звичай кидати людину в воду, як жертву на добрий врожай. Про це давній рукопис XVI віку розповідає: "Нікотирії криницям, озером за обфитость урожаю приносили, а часом на офіру і людей топили, що й тепер по нікотирях сторонах безрозумнії чинять под час знаменитого праздника Воскресенія Христова. Зобравшись молодії обоєго полу, і взявши чоловіка, вкидають у воду, і трафляють, за споряженьєм тих богів, то єсть бісов, іж вкинений в воду албо о дерево, албо о камень розбивається, албо утопаєть".²²¹

За царя Петра I († 1725) церковними справами керував українець Архiepіскоп Феофан Прокопович, і це він склав "Духовний Регламент" 1727-го року, в якому кинув заборону на багато які стародавні звичаї, а про багато з них Петро I видавав ще й окремі свої накази. Так, 21 квітня. 1721-го року він видав заборону і про звичай обливатися водою. Він (звичайно, це Арх. Феофан) писав: "У російському государстві по городах і по селах невіджди чинять непотребство, а саме: коли хто не буває за всього Світлого Тижня Великодня на Утрні, того обливають водою і в річках та в озерах купають. І хоч простий народ робить собі це ніби на святкову забаву, а проте від тієї марнотної забави чиниться шкода не тільки здоров'ю, але й людському життю. Бо цим нерозумним купанням на глибокому часом топлять і вбивають людей, а сонних і п'яних наглим облиттям й ума позбавляють".²²²

8. Наський чи Рахманський Великдень.

На Світлому тижні в четвер справляється *Наський* Великдень (цебто Навський, мертвецький, від "навь" – померлий); часом це роблять в четвер на Страсному тижні.²²³ А наступного тижня, в понеділок чи в вівторок – Проводи, про що я вже розповів вище.

Рахманський Великдень це теж Наський (мертвецький) Великдень, але часто його відділюють і святкують у середу четвертого тижня по Великодні на т. зв. Преполовеніє, коли припадає половина (25 днів) часу від Великодня до Тройці). Третього дня Великодня люди кидають шкаралупи від освячених крашанок в річку, і вони пливуть до Чорного моря, до країни мерців, до Рахманів, і туди прибувають якраз на Преполовлення в середу. З цього мерці Рахмани довідуються, що на живій землі Великдень, тому й собі його святкують.

Рахмани – це індійська каста брахмани. Рахмани великі посники, їдять крашанки раз на рік, живуть десь у Раю на Сході. Різні наші подорожні,

що їздили в Індію чи взагалі на Схід, поширили відомості про рахманів чи брахманів.

У деяких містах України в суботу під Трійцю ставляють дідам за померлих трапезу з семи страв.²²⁴

9. Літні Свята. Русалії.

Літній круг Свят так само був дуже широкий, і так само обертався біля сонця та хліборобства. Складався він з багатьох різних Свят, тепер для нас часто мало ясних. Сьомий тиждень по Великодні, цебто тиждень перед Зеленими Святами звався з глибокої давнини русалчиним тижнем, або просто *Русалії*. Назва ця постала в нас безумовно дуже рано, ще за Чорноморсько-Дунайської доби, при нашому тодішньому ближчому співжитті з тими слов'янами, що остаточно потягли на Балкани. Назва постала від латинської назви такого ж римського Свята 23 травня *Dies rosae* чи *Rosalia*, Свято рож, новогрецьке *rousalia*, ст. сл. русалія, бо час Свята збігався. Русалії були Святом переходовим від весняних до літніх, а справлялися не одного часу, часом збігалися з Святою Неділею (Трійця). Четвер перед Трійцею звався ще й *Семиком*, бо сьомий четвер по Великодні.

Русалії були Святом веселим, і супроводилися музикою та танцями, грами та перерядженнями, що відоме з давнього часу. В старому Азбуковнику XVII віку слово "русалія" пояснюється: "ігрища, ігри скоморшескія". Свято Русалій нерідко згадується в нашому Початковому Літопису; напр., під 1007 р. читаємо, що диявол відхиляє людей від Бога "трубами, і скоморохи, гусльми і Русалї. Видим бо ігрища утолчена і людїй много множество, як упихати начьнуть друг друга, позори діюще от біса замишленого діла, се Церкви стоять" (порожні, ПСРЛ I. 73).

Під роком 1174-м Іпатіїв Літопис подає: "Володимиру бисть болізнъ кріпка, єю же сконьчася мая в 10-е. Преставися Русальное Неділі в понедільник", примітка подає: це неділя Святих. Отець. Єпископ Кирило Турівський в своїм Слові (XII вік) перераховує злі діла: "плясаньє, бубни, сопіли, гусли, пискове, ігранья неподобня, Русалья".²²⁵ Тут же під роком 1177: "Приідоша половці на Русскую Землю на Русальной Неділі" (пор. ще під 1174, 1195, 1262 і ін.). Як бачимо, в Літопису Русалії подаються, як загально відомі, а Русальна Неділя – це Свята Неділя, Зелені Свята.

Народ вірив, що в русалчин тиждень русалки виходять із води, як жито цвіте, і гуляють по лісах та полях аж до Петра. Не можна попастися їм у руки, – залоскочуть на смерть, чому русального тижня, особливо в четвер на Святій Неділі ("сухий четвер") ніхто не працює на полі чи городі далеко від хати. Це русальний або мавський (мавка – русалка, мавка з "навь" – мерлець, зла істота) Великдень. Особливо полюють русалки на парубків та дівчат, і або залоскочують їх на смерть, або заманюють до себе в підводне царство.²²⁶ Щоб не попастися русалкам,

треба носити з собою полин та любисток, що відганяють злу силу.

Свято русалок прив'язують тепер по різних місцях до різного часу. Напр., по деяких місцях воно припадає на десятуху, десятий понеділок по Великодні. Стоглав 1551-го року, як я вище зазначив, виступає проти того, що в Троїцьку суботу на могилах справляються гучні бенкети, – можливо, що це мається на увазі час Русалій.

Свята Неділя чи Зелені Свята – з глибокої давнини це Свято зелених дерев, і всі хати розмаюються маєм, цебто зеленим віттям. Це вже правдивий початок літа. На Полтавщині на Святу Неділю відомий звичай "*тополі*": дівчата вибирають з-поміж себе одну на тополь, прибирають її намистом та стрічками, лице зав'язують хустками, руки прив'язують до палиці, і так водять з піснями по селу.²²⁷ Увесь май місяць ходять у ліс чи на поле на гучні *маївки*, де п'ють та гуляють. В суботу перед Трійцею поминають покійників, і ставлять для цього старцям (жебракам) трапезу з семи страв.

Пора *Петрівки*, тиждень по Святій Неділі до Петра (29 червня) перестроює Свята на інший лад, – починають співати купальські пісні, хоч часом є й пісні Петрівські.

10. Купайла.

Головним літнім Святом було Свято. *Купала* чи *Купайла*,²²⁸ коли помічається найбільший розцвіт природи, і коли припадає літній сонцеворот, цебто сонце повертає на зиму. В Літописах це Свято часом подається, як загально знане, як календарне окреслення; напр., у Іпатієвому під 1262 р.: "Накануні Івана дня, на самая Купалья". Святкувалося це Свято дуже врочисто, тяглося певен час й охоплювало власне кілька Свят.

Починається воно тепер звичайно з початком Петрівки й тягнеться аж до Петра, 29-го червня, – увесь цей час співаються тільки т. зв. "купальські пісні", круг яких дуже широкий; цікаво, що в Росії купальські пісні майже невідомі. За християнських часів Свято Купайла поєдналося зо Святом Івана Хрестителя 24 червня, і таким чином постав Іван Купайло.

Ніч на Купайла 23 червня повна всяких чудес: чути мову звірат, рослини ходять з місця на місце, цвітуть чудодійні квітки, а між ними й папороть. Папороть розцвітає опівночі, і загорається дивним-вогнем, але зараз і осипається; хто встигне вирвати цю квітку, тому закопані скарби відкриваються самі, і він дістане чудодійну силу та знання; але цю квітку стереже вся нечиста сила, щоб хто не зірвав.

Ніч під Івана звичайно дуже темна, і чари найсильніші. Ніч найчарівніша, і нечиста сила найбільше ганяє, бо стереже папороть і інші чудодійні зела, які вперше розцвітають цієї ночі.

Рівно опівночі розцвітає папороть, – з тріскотом загорається, і горить блакитним вогнем. Звичайно цвіт папороті зриває собі тільки нечиста сила, а тому вона така багата, всезнаюча й всемогутня. Коли б квітку

папороті зірвала людина, то й вона була б такою, але сатана її до чудодійної квітки не допустить.

Хто шукає захованого скарбу чи квітки папороті, тому треба зняти з себе Хрестика, і навіть хреститися невільно, – бо він зникне разом з нечистим.

В Іванову ніч дозріває багато чудодійних зел, і їх треба збирати головню в цю ніч. Це такі зела: розрив трава, Іван та Мар'я, чорнобильник, ведмеже вушко й ін., див. вище ст. 58. Чорнобильник – це жертвне зело: його кидають у Іванів вогонь і просять, чого хотять, – сповниться.

Багато-багато різних гадань по Івановому вогневі, головню про свою Долю.

Чудодійна навіть Іванівська роса, – надає краси обличчю, коли нею вмитися.

У цю ж ніч молодь десь над водою запалює вогнище й плигає через нього (часом через кропиву) так, щоб потрапити в воду: Купальський вогонь і купальська вода мають велику цілющу силу, чому через цей вогонь переводять і худобу. Для запалення купальського стосу вдавнину перше добували "живий вогонь", – терли дерево об дерево, аж поки воно не запалювалося.

А на Купайла рано сонце, сходячи, "грає – Купайла звеличає": минється в фарбах і танцює, бо цього дня воно жениться. Над вечір дівчата пускають на воду вінки, і з них гадають: куди попливе вінок, туди дівка й заміж піде, а коли вінок стане на воді, не вийде заміж, а коли потоне – помре. Пускають вінки і з свічками, і чия свічка погасне раніше, тій дівчині трапиться нещастя. А то часом парубки ловлять пущені вінки, а дівчата співають:

Хто віночка пойме,
Той дівоньку возьме,
Хто вінка дістане,
То той моїм стане.

Вінки це взагалі давній символ побрання молодих.

По деяких місцях дівчата зрання йдуть у ліс чи в поле, збирають там квітки та зілля й плетуть з них вінки. Вибирають з-поміж себе гарну дівчину, Купайла, і в лісі садовлять у яму, повну вінків. Дівчині-Купайлу зав'язують очі, й вона роздає вінки присутнім, а ті в вінках танцюють навколо неї.

А в інших місцях роблять з соломи, кропиви чи з чорнокльону жіноче опудало, велику ляльку, це Марена, і прикрашають її вінками, квітами та стрічками, а то й свічками. Біля Марени ставлять Купайла, прив'язують їх до дерева, й співають та танцюють навколо них та плигають через розкладений вогонь при співі купальських пісень (Хв. Вовк: Студії 185). По всьому цьому Марену кидали в воду або спалювали, або закопували в землю. (Див. вище Марена, ст. 119).

А чоловіки в цей день викачуються в купальській росі, щоб бути здоровими.

Свято Купайла широко знане на всьому слов'янському Сході, і його мальноничи описує вже року 1505-го ігумен Єлеазарового монастиря Памфил у листі до Намісника псковського й псковських влад. У цьому Посланні читаємо: "Аще бо еще есть останок непріязні в градѣ сем (Пскові), і зіло не престала зді еще лєсть ідолская, кумирское празнованіє, радость і веселіє сотонински, в нем есть ликованіє і величаніє діаволу і красованіє бісом его в людех сих, невідящих істини... Си бо на всяко літо кумирслуженним обичаем сотона призиваетъ в град сей і тому, яже жертва, приноситься всяка скверна і беззаконнее богомерзкое празнованіє. Єгда бо приходитъ велій Праздник, день Рождества Предтечева, і тогда во святую ту ношъ мало не весь град взмьетъся (в селіх) і возбіситься... Стучать бубни і глас соповлій, і гудуть струни, женам же і дівам плєсканіє і плясаніє, і главам їх наживаніє, устам непріязнен кличъ і вопль, всескверненния пісні, бісовскія угодія свершахуся, і хребтом їх вихляніє, і ногам їх скаканіє і топтаніє. Ту же есть мужем же і отроком великое прелщеніє і паденіє, но яко на женское і дівическое шатаніє блудно їм возрїніє. Тако же і женам мужатим (замужним) беззаконнее оскверненіє і дівам растлїніє".²²⁹

Так само виступав проти цього Свята й Стоглавий Московський Собор 1551-го року. Він подає, що в Іванів день "сходяться мужі і жени, і дівичі на ношное плєщаваніє, і на безчинний говор, і на бісовскія пісні, і на плясаніє, і на скаканіє, і на богомерзкія діла, і биваетъ отроком оскверненіє і дівам растлїніє".²³⁰

В одному "Слові" за списком XIV віку читаємо, що багато є таких, що приносять жертви "огневі, і каменію, і рікам, і істочникам, і Берегиням, і в древа, не токмо же преже в поганьстві, но мнозі і нині то творять і черес огонь скачють, мняшєся крєстьяни, а поганьская діла творять".²³¹ Звичайно, тут мова головню про Свято Купайла.

Є таке й наше джерело, це "Житіє Володимира", пам'ятка XVI віку, і в ній²³² читаємо такий опис Свята Купайла: "В вечер зобравшися младенци і панни плетуть собі вінки із зілія розного, которіє кладуть на голову і опоясуються їми. Кладуть зась огонь і беруться за руки, і коло огня оного скачуть, співаючи пісні, в которих часто споминають Купала, а потом през оний огонь прєскакують, бісу оному Купалі офіруючи сами себе. І іних много вимислов бісовских брідких на той час на оних сборищах чинять".

Оце "Житіє Володимира" XVI віку стало за основу і Густинському Літопису XVII в., і "Синопису" І; Гизеля 1674 р., що пишуть про стародавні українські звичаї. Густинський Літопис XVII віку розповідає про це Свято значно докладніше:

"Купало баше бог обилія, якоже у Еллін Церез, єму же безумнії за обиліє благодареніє приношаху в то время, єгда імяша настати жатва.

Сему Купалу, бісу еще і донині по нікоїх странах безумній пам'ятя совершають, наченше іюня 23 дня, в навечеріе Рожства Іоанна Предтечі, даже до жатви і даліе сицевим образом: с вечера собираются простая чадь обоєго пола, і соплетают собі вінци із ядогого зілля, ілі коренія, і, препоясавшеса билієм, възгнѣтають огонь, інде же поставляють зеленую віть і, емшеса за рупі, около обращаються окрест оного огня, поюще свої пісні, преплетающе Купалом. Потом през оний огонь прескакують, оному бісу жертву собі приносяще" (Полное собрание русских летописей, 11 ст. 257).

Проти Свята Купайла виступав і наш полемист XVII віку Іван Вишенський: "Купала на Хрестителя утопите, і огненное скаканіе одсічите". Виступав і Семен Полоцький в своїй "Вечері Душевній", 1683 року, де вміщено "Слово о суєверіи", що докладно описує Свято Купала: "В навечеріе праздника Рождества Св. Іоанна Предтечи поганьским обичаєм огонь възгніщають (запалюють), скачють же и нарицают то свое торжество Купало, еже от древних поган во честь богов їх вообичанія. Преводят всю ночь в безсоніи і стрегут виходяща солнца, еже узрівше, баснословят "іграти є" (що воно грає), скачюще із міста на місто і в различннй цвіті ізмінятися. Невегласи сіє іграніє солнца прияша. В той же день собирають ніції нікія трави і гадательствуют о них, яко аще обношь єдину развинутя (розцвітуть), то гаданія благополучнее сбити обіщают собі; аще же не развинутя, то сітують, надіюшесе злочлюченія".

Отож, як бачимо, ще в глибоку давнину була якась велична купальська містерія, але до нашого часу з неї дійшли тільки неясні уламки.

Щодо скакання через вогнище взагалі, то воно відоме з дуже давнього часу на Сході, напр. у жидів. І проти нього виступив уже VI Трульський Собор 692-го року 65-им Канонам. А саме: "У новомісяччя дехто запалює перед своїми лавками (крамницями) чи домами вогнища, через які – за давнім звичаєм – безумно скачуть. Наказуємо віднині це вивести. Тому, коли хто зробить таке, то клирик нехай буде викинений, а мирянин відлучений."

Скакання через вогонь з найдавнішого часу визначало очищення людини.

11. Численні інші літні Свята.

За літнього часу в зв'язку зо Святом Купайла були ще інші Свята, напр., Свято бога *Ладо*, про яке польський історик Стрийковський пише, що воно святкувалося цілий місяць, з 25 травня по 25 червня, а самому богові приносили в жертві білого півня.²³³ Див. ст. 110.

Було ще дуже стародавнє Свято *Ярила*, божка весни та літа, але коли саме воно справлялося, трудно встановити, бо його справляли різного часу: на пушення на Петрівку, або в перший понеділок Петрівки, цебто в тиждень по Святому Дусі, а в деяких місцях – 30 червня, або раніше весною. Свято це в нас, в Україні, майже зникло.²³⁴ І за цього Свята були відповідні гри, й справлявся Похорон Ярила, якого клали до гробу, а

жінки оплакували його.

Церква сильно боролася з цим Святим, але воно було в силі ще в 1765 році, 30-го травня, скажемо, в Воронежі, де воно справлялося з танцями та піснями.²³⁵ В Україні це Свято тепер уже незнане, але ще поширене в Росії, де святкується 24 червня.²³⁶

Перший понеділок Петрівки в деяких місцях – це т. зв. *Розигри*, коли звірі грають, і небезпечно ходити в поле чи в ліс.²³⁷ Часом це останній понеділок перед Іваном Купайлом.

Святим літнього сонцевороту було й Свято *Коструба*, як Свято повороту сонця на зиму. Справлялося воно гучно, – з грами та піснями врочисто ховали зробленого божка Кострубонька, може підкреслюючи тим початок заникання літа. Оплакування й Похорон Коструба позостався в нас тільки в малих залишках.

В деяких місцях Коструба ховали на Великодньому тижні, а в деяких – на Купала.²³⁸

У *жнив*, в місяці липні, йде ціла низка малих Свят *громових*, а саме Святих: Гавриїла 13 липня, Кирика 15 липня, Трискучої Анни 25 і Паликопа-Пантелеймона 27 липня. Усі ці Свята святкують з обави грому. А хто буде жати на Паликопа, цей Святий попалить йому копи. До цієї групи громовиків відносять і Архангела Михаїла, що під час грози носиться на крилах по Небу та полює на чортів. Але найголовнішим громовиком став пророк Ілля, що святкується 20 липня.²³⁹

Погляд на Пророка *Іллю*, як на бога грому, стався ще на грецькому ґрунті, де народ замінив своїх старих богів Геліуса та Зевса на Іллю. У нас ще з початком Християнства Пророк Ілля замінює бога Перуна, і приймає на себе його якості й обов'язки. Старий Заповіт розповідає, що Пророк Ілля легко зводив вогонь з Неба (III Книга Царств 18.21-39), а IV Книга Царств 2.11. подає, що Ілля був узятий до Неба на вогняних конях і на вогняному возі, власне з цього й пішло представлення Іллі, як бога грому й блискавки.²⁴⁰

Коли гримить, у народі говорять, що це Ілля їде своїм возом по Небу, а коли блискає, це Ілля жене й б'є змія чи нечисту силу. Уже в житті Андрея Юродивого подане це повір'я: "Іліа Пророк на колесниці їздя, гремить і молнія пушаєть по облокомь, і гонить змія".

Свято Іллі 20 липня, й цього дня конче буде дощ. Купатися можна тільки до 20 липня, а далі забороняється, Сю "Ілля в воду ... налляв".

Перша Церква в Києві, що згадується ще в договорі Ігоря з греками 944 (945) р., була побудована на честь Іллі, адоже якраз у противіс Перунові.

В апокрифічній розмові Єпифанія з Андреєм за рукописом XV віку Єпифаній питається: "По праву ли сіє глаголють, яко Ілля Пророк єсть на колесниці їздя гремить, молнії пушаєть по облоком, і гонить змія". Але Церква не змогла вивести стародавнього погляду на Іллю, і він

позостався аж до нашого часу, і широко знаний по всій Україні. У нас по багатьох місцях пильнували зажинки починати з Іллі.

Дуже важливими були літні Свята жнив: *зажинки* обжинки. Вони засновані на законі Біблії, Книга Вихід 23.16: Будеш дотримувати "Свято жнив первоплоду праці своєї, що сієш на полі", – це про зажинки. А про обжинки: Будеш дотримувати "Свято збирання при закінченні року, коли ти збираєш з поля працю свою".

Ці два Свята святкуються по всьому світі, звичайно в кожній землі по різному. В Україні святкувалися велично, особливо обжинки.

По громових Святах кінчалися жнива, і врочисто справляли обряд *обжників*. Вірили, що божество поля живе в останньому снопі, тому його пишно складали, а остаток недожатого зав'язували на бороду Волоса. Вибирали гарну дівчину, клали їй на голову вінка, і врочисто несли господареві останнього снопа. Господар приймав і давав похастунок. І взагалі кожен господар беріг останнього снопа до нового врожаю, як ритуальну святість.²⁴¹

Зо жнивами зв'язані Свята *Маковей* 1 серпня, коли в Церкві святять мак, вінки з квітів, зілля і збіжжя, і *Спаса*, 6-го серпня, коли святять плоди, а також і *мед* (чи мід), – це офіційні розговини на плоди й мед, бо до цього часу їх не їдять.

Головосіка, 29 серпня, пильно святкують, і цього дня не вільно їсти нічого круглого, що нагадує голову, бож Івану Предтечі Ірод голову став.

12. Осінні Свята.

А далі йде вже *осінній* цикл Свят народного календаря: усі кінчають працю в полі, і можна зайнятися хатніми справами.

На *Семена* 1-го вересня початок нового церковного року, за старим грецьким звичаєм, і молодь починає потроху сходитись і на вечорниці, бо якраз час паруватися. За народнім повір'ям, з цього дня горобців стає менше, бо чорт їх хапає.

Найбільше весіллів на час *Покрови*: "Свята Покрівонько, покрий мені голівоньку", цебто допоможи вийти заміж, – так зітхає кожна дівчина на відданні. Друга приповідка каже: Прийде Покрова, зареве дівка, як корова, – бо піде до чужої хати заміж, за милого або за нелюбого.

Багато різних переказів і про Св. *Димитрія*. Він закінчує землеробський рік, замикає землю й приводить зиму. Він держить ключі в себе аж до весни, коли передає їх св. Юрію, як той приїде до нього на білому коні за тими ключами, щоб відімкнути землю на весну. Пам'ять цього Святого святкується 26 жовтня ст. ст., а скоро по ньому, 14 листопада, вже починається Пилипівка, коли не вільно вінчатися, чому й постала поговорка: "До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі лавку нею витри". "До Дмитра дівка кричить на корову: Алуч, бо перескочу! А по Дмитрі вже свиню просить: Ачу, бо впаду!"

Субота перед Дмитром – поминки померлих, це "дідова субота". На

Волині, у Рівненському повіті господині готують страви й роблять обіди для жебраків-дітів. З кожної страви відкладають в окрему посудину й ставлять на ніч на покуті, кладуть тут і ложки. Тут же ставлять і воду, і вішають рушника, щоб душечки померлих пообідали й повмивалися.²⁴²

На Свято безмездних (негрошолюбних) *Кузьми-Дем'яна*, перероблених на "безмерзних", 1-го листопада, впорядковують хати проти морозу, і цього дня починаються *досвітки*, – збираються складки натурою ("куряча складка") чи грішми.

На *Введення* 21-го листопада зима вводиться в свої володіння. Звечора подекуди святять воду дохристиянським звичаєм: беруть її там, де сходяться три воді, і проливають через полум'я. Це дуже цілюща вода. Напередодні корів обсипають сім'ям, а вим'я мастять маслом, щоб давала багато молока. Також обкурюють їх і замовляють, щоб відьми не приходили.

На Введення багато ворожіння та гадання. Хто перший з чужих прийде до хати, – так і станеться: як багатий і здоровий – на щастя, а як старий та недужий – на зле. До Введення покінчується вся господарська, робота, бо починається новий господарський рік. Хто б по цьому тер коноплі, накличе бурю: був на це свій час!

На Свято *Катерини*, 24 листопада, багато гадають про одруження, і цим це Свято нагадує Андрея. Особливо цікаве кликання Долі, коли дівчина вилазить на ворота й кличе: "Доле, Доле, йди до мене вечеряти!" Це роблять під Катерини або в її день.

А через два дні, 26 листопада, св. *Георгія-Юрія* (чи, власне, пам'ять Освячення Храма Св. Великомученика Георгія в Києві, перед св. Софією), а по народньому: *Вовче Свято*, – його святкують, щоб вовки худоби не хапали, бо Юрій керує вовками.

Багато ігрищ та різних гадань припадає на *Свято Андрея*, 30-го листопада, коли молодь, парубки та дівчата, ввечері, зібравшись на Досвітки, хапають, т. зв. *калату*. Робиться це так. Калату, цебто пшеничний круглий великий корж чи хліб, густо помазаний медом, підвішують на мотузку до сволока, а хлопці їдуть під нею на коцюбі й хапають її, щоб укусити, але послуговуватись руками не вільно. Хто їде, проказує: "їду, їду калату хапати!" Калата, звичайно, калатається, й утікає з рота й маже обличчя медом, з чого здіймається гучний регіт у хаті. По забаві всі сідають за вечерю, на якій конче мусять бути й вареники, але їсти їх треба дуже обережно, бо свавільні дівчата починають їх для сміху чимбудь, напр. часто вовною. Тут же з'їдаються й рештки калати.

Калата, як твердять дослідники, це різдвяний хліб, перенесений на Андрея, це французький *pain de calende*, болгарський колендар, албанський колендра, – різдвяний хліб, що печеться під Різдво й роздається колядникам. Друга назва калати – король; саму калату звуть: калата (від калататися, гойдатися), калита, калета, як до вимови

місцевості.

Для вороження під Андрія дівчата "сіють" льон чи коноплі й приговорюють:

"Андрію, Андрію,
на тобі коноплі сію,
дай мені, Боже, знати,
з ким буду шлюб брати!" (Плавюк 2).

Взагалі цього вечора гадають про будучу пару різними способами.

З Св. *Варвари*, 4 грудня, ніч поменшала, день побільшав: "Варвара ночі ввірвала, а дня приточила" (приказка). Дівчата варять для хлопців вареники з маком, але замість маку часом може бути на збитки й що інше, часто вовна.

З Св. *Микалаєм* у нас нема пов'язаних народніх свят, як то бачимо в Росії.²⁴³

13. Боротьба Церкви з поганськими звичаями на Святах.

Як бачимо, стародавні Свята не позникали безслідно, не були остаточно згладжені, але вперто позоставалися й за часів Християнства, і дійшли аж до нашого часу. Християнство остаточно не виперло їх, але в багатьох випадках міцно з ними поєдналося, надавши нові ідеї стародавнім обрядам і прив'язавши стародавні Свята до певне окреслених дат Свят християнських.

Різні народні свята, а пізніше й Свята церковні переповнені найрізнішими звичаями та повір'ями, які сягають ще доісторичних, дохристиянських часів. І повно гадань, які прив'язуються до тих чи інших Свят.

Дуже багато всього цього постало з глибокої давнини і не в Україні. Проти цих звичаїв, повір'їв та ворожби завжди виступала Церква, звучи це ідольським. Звичайно, багато зникло з життя, але багато ще й позосталося.

Церква завжди виступала проти різних домішок до християнських Свят, і до цього прямували її головно два Канони VI Вселенського Собору, т. зв. Трульського. Це Канони 61 і 62, які міцно берегла вся Православна Церква.

Ось 61-ий Канон: "Ті, хто віддається ворожбитам, або так званим стоначальникам (так звалися старші волхви), або іншим таким, щоб вивідати від них, що ті схочуть їм відкрити, згідно з попередніми про них постановами, нехай підпадають Правилу шестилітньої епітимії.

Ту ж епітимію накладаємо й на тих, хто водить ведмедиць або інших худобин на посміховище і на шкоду простим людям, і, еднаючи обман з безумством, ворожать про щастя, про Долю, про родовід, і багато подібного.

Так само й т. зв. хмарогонів, заклинателів, вироблювачів охоронних талісманів і знахарів.

А тих, що заkostenіли в цьому і не відходять від цих згубливих і поганських видумок, постановляємо зовсім викидати з Церкви, як і Священні Правила наказують. "Бо яка спільність у світла з тьмою", як каже Апостол. Або яке єднання Церкви Божої з ідолами? Або що спільного у вірного з невірним? Яка згода в Христа з белійяром?" (2 Кор. 6. 14-16).

А ось поширення й продовження попереднього, *Канон 62*: "Так звані Календи чи Вота, Врумалія і народне збіговище першого дня місяця березня прагнемо викинути зовсім з життя вірних.

Також викидаємо і всенародні жіночі скакання (танці), що можуть приносити велику шкоду та погубу, так само й на честь богів, як ложно звуть так елліни, чоловічі чи жіночі скакання та обряди, чинимі за звичаєм стародавнім, але чужим християнам.

І постановляємо: Жодному чоловікові не одягатися в жіночу одіж, ані жінці в мужеську одіж. Не носити масок комедійних або сатиричних, або трагічних. При вичавлюванні винограда в чавилах не виголошувати паскудного імені Діоніса. І при наливанні вина в бочки не реготати. І з невігластва чи з марноти не робити того, що належить до диявольського обману.

А тому тих, хто відтепер наважиться чинити що з вищесказаного, коли вони клирики – наказуємо викидати з Священного Чину, а коли миряни – вилучати з церковної спільноти".

До цього Канону подаються такі вияснення: "Під назвою Календ забороняється святкування 1-го дня кожного місяця, зо звичаями і забавами, посталими від язичтва. Під назвою Вота – це залишки язичького святкування на честь Пана. Під назвою Врумалія – залишки святкування на честь поганського божка Діоніса чи Вакха, якого одна з назв була Вромій".

Канони Вселенських Соборів користувалися в Православній Церкві глибокою пошаною, тому Церква й постійно виконувала їх.

Ці два Канони мали величезне основне значення у викорінненні дохристиянських вірувань у всьому Християнському світі, а в тому і в нас.

14. Стародавній слов'янський календар.

Уже встаровину видавалися різної форми календарі, видавалися вони з різними позначками й на дереві.

Року 1899-го поблизу села Ромашки на Київщині був знайдений (викопаний) глек. Цього глека помістили на виставу в Історичному Музеї в Києві. Більше піввіку цей глек стояв на стенді Історичного Музею, і ніхто не міг окреслити його значення і розкрити таємницю вигадливих візерунків і малюнків на ньому.

"Зигзагоподібні, схожі на блискавки лінії, квадратики, клини повторювались у ритмі, невластивому звичайному орнаменту. Та ніхто не здогадувався, що загадкові зображення мають зміст. Що означали ці

символи?"

Минулого 1963-го року п. Юрій Гур'їв у Київській "Радянській Культурі" (1963 р. за 11 серпня) подав про таємничого глека оцю статтю. На жаль, відомості його неповні і без означення дат.

"Нещодавно найбільший знавець Київської Русі академік Борис Рибakov розшифрував цей "орнамент". Вченому довелося поринути в саму гущу язичницьких уявлень, що пізніше злилися з християнськими. Невідомий художник взяв їх в основу творчості. Малюнки означали новорічні гадання, радісні масляні, сонячний час танків навколо зелених берізок, урочисті вогнища в ніч на Івана Купала і суворий Ільїн день, встановлений спочатку на честь володаря блискавок – Перуна.

Мабуть, на глеку був зображений один з найдревніших слов'янських календарів. До цієї думки приводила аналогія малюнків з пізнішими дерев'яними календарями Русі. Там, на гранених палицях, зарубками відзначались будні, а хрестами, кружечками чи постатями вершників – святкові дні.

Академік Рибakov докладно вивчив глек. Зображення були розташовані двома горизонтальними поясами. Кожному знаку малюнка у верхньому поясі відповідав знак – квадратик у нижньому. Верх і низ доповнювали один одного.

За вихідну точку вчений вирішив взяти шестигранне колесо у верхньому поясі – "громовий" знак Перуна, бога грози древніх слов'ян. Пізніший, вже християнський "громовий" Ільїн день припадає на 20 липня. Можна було зробити перевірку. Серед малюнків верхнього поясу Рибakov відшукав символ дня Івана Купала. Він святкувався 24 червня, і отже, відстояв на 27 днів. Рівно 27 квадратиків розділяло малюнки на нижньому поясі. Такий самий суворий взаємозв'язок можна було спостерігати між двома малюнками – Святами і квадратиками – буднями. Древнеслов'янський календар зображує сільськогосподарський річний цикл.

Відлічування днів починалося від 2 травня. Саме тоді сходили посіви.

20–30 травня у верхньому поясі – символ дощів. Саме в цей час виходить у трубку пшениця і ячмінь, і поля особливо потребують вологи.

4 червня позначене символом плодоносних сил природи. Зібравшись біля молодої берізки, древні землероби ходили в танку на честь слов'янського бога родючості Ярили.

11–20 червня – знову "дощовий", "русалочний" знак. Полям, що вже заколосились, потрібні дощі, і люди благали про них господарок води – русалок.

24 червня. "Сонячний" символ – день Івана Купали. Свято літнього сонцестояння, зламу року.

4–6 липня. Знову потрібні дощі: зерно в колосі проходить стадію молочної стиглості. І в календарі повторюється знак дощів.

20 липня. "Громовий" шестигранник повідомляє про моління і жертви Перуну. Бо громовержець має позбавити людей від дощу, граду, спопеляючих блискавок. Для врожаю потрібна тиха, ясна погода.

7 серпня. Символ "колосків" – свято врожаю, закінчення жнив.

Розшифрування зображення на глеку-календарі яскраво висвітлює далеке минуле східних слов'ян. Вже у IV столітті, задовго до утворення Київської держави, вони мали великий агротехнічний досвід, що відбилось на їх віруваннях та літочисленні. Характерно, що цей досвід і тоді був багатовіковим.

Ключ, знайдений академіком Рибаківим, дозволив розшифрувати малюнки на чаші IV віку нашої ери. Цей ще древніший слов'янський календар так само тісно пов'язаний з річним сільськогосподарським циклом. Кожен з місяців позначений малюнком у 12 прямокутних рамках.

Образність малюнків, старанність їх виконання і зміст свідчать про високий розвиток культури східних слов'ян у сивій давнині. А наявність календарів ще раз підтверджує думку про можливе існування древньої східнослов'янської писемності".

На жаль, точно не знаємо віку цього стародавнього глека, бо на ньому подається наш стародавній календар уже в розвиненому вигляді.

15. Стародавні народні Свята в нашій літературі.

Стародавні дохристиянські Свята глибоко ввійшли в народне життя, тому письменники, правдиво описуючи це життя, завжди згадують або й описують народні Свята. Біля цих Свят понаростало безліч різних повір'їв. Звичайно, я тут подам тільки деякі приклади.

Євген *Гребінка*: Минулися гречанії жнива, *Семен* натяг кожух на плечі 513. Тут Семен – це Семен Стовиник 1 (14) вересня.

У І.С. Нечуй-Левицького повно описів та загадок про народні стародавні Свята. У "Кайдашевій Сім'ї":

Постив 12 п'ятниць на рік перед декотрими празниками 16. Хто постить п'ятницю Палікопа, той ніколи не потопатиме в воді й не вмере наглою смертю 17. Хто постить 12 п'ятниць на рік та носить при собі Сон Богородиці, той не буде в воді потопати, у вогні горіти, од наглої смерті помирати 135. Він понеділкував 16, цебто – постив у понеділок. На Паликопа не можна жати 33. Селяни поважають неділю й празники, і не роблять ніякої роботи, але не мають за гріх одного діла, – возити в неділю та в празники снопи 39. Святий Понеділочку, Божий ключничку 18.

І. Левицький: "Не той став": На Маланки гадають, підслуховують під вікнами. З почутого гадають 90-91. Свято Мироносиць, столи круг Церкви, всі їдять.

"Причепи": Хто нап'ється за Вечерею (Кутя) води, той у жнива дуже

хотітиме пити 234.

Повно згадок про стародавні Свята в "Землі" 1901 р. О. Кобилянської: Перед Благовіщенням нема що зачинати орати 127. Свято Андрія 165.200. У році не було одного такого понеділка, в котрім була б що іншого взяла в уста, як сухий хліб і воду 197. Треба на Благовіщення постити, тоді напевно довідаєшся, що тебе чекає 202.

Коцюбинського Твори, том I: Побила б його Свята П'ятниця! 26.

[ОВІ]

Х. ДВОЄВІР'Я.

1. Повільне поширення Християнства по Русі.

На початку Християнство заціплювалося більше зовнішньо, а головню тоді, коли прийняття було обов'язковим або давало якісь земні блага: люди йшли до Нової Віри, але й старої не кидали. Це був дуже родючий ґрунт для т. зв. *двоєвір'я*, – поєднання старої віри з Новою Християнською. Двоєвір'я є конечний наслідок при всякому сприйманні нової віри: старе, віками набуте, не може відразу забутись. Двоєвір'я рано постало ще на греко-римському ґрунті, і довго й уперто трималося там, і сильне й тепер, породивши істотний релігійний синкретизм.

Те саме було і в нас. Охрещення Русі, яке зробив князь Володимир у 988 році, не було добровільним, а це й була причина, що народ сприймав Нову Віру часом тільки зовнішньо, а сам тримався віри старої. Це був зовсім послідовний висновок з самого нашого тодішнього життя: стародавня віра була міцно пов'язана з довкільною природою й землеробством, а вони ж не змінилися від Хрещення. Стародавня віра давала нашим предкам усю реальну філософію всього біжучого життя, навіть її поезію, усе повне розуміння – хоч і неправдиве з нового погляду, – життя й довколишніх явищ природи; ця народня філософія вироблялася довгими віками, увійшла в плоть і кров наших предків, а тому легко й відразу забутись не могла.

Нової Християнської Віри глибше не знали, ідеологію її низи мало розуміли, а жити й мислити треба було й далі, хотілось і розуміти все те, що робиться навкруги, – і предки наші позоставалися і при старих віруваннях, і при старій ідеології, сприйнявши з нового головню зовнішні форми, що допомагали йому в житті.

Процес синкретизму впертого старого й не все зрозумілого нового йшов серед простого нашого народу дуже помалу, й остаточно не закінчився й тепер не тільки в нас, але й по всьому християнському світі. Пор. відродження поганства в Німеччині й нехристиянське поступовання в реальному житті й у реальній політиці всіх сучасних держав, особливо під час війни. На цьому ґрунті поставали й чинилися та чиняться нелюдські жахи комунізму.

І взагалі треба підкреслити, що поширення Християнства в нас, як і в

інших європейських народів, мало від'осередній характер: починалося воно й фактично трималося перше по великих містах, а в них тільки серед провідної інтелігентної класи, і вже звідси й від них воно ширилося поза міста. Ось чому народні маси сприймали Християнство дуже поволі, і довго позоставалися при старій вірі, навіть охрестившись.²⁴⁴

За Великого Князя Володимира охрестилася головню знать, владушя класа: дружина, бояри, збирачі данини, певне й купці. Простий народ не легко відривався від свого стародавнього й довго вважав Нову Віру за панську. Так звані Треби: Хрещення, Вінчання, Похорон і ін. в гушчу народню йшли не легко – там їх уважали панськими. "Слово св. Григорья, како *погани* кланялися ідолем" XI: віку рішуче заявляє, що "і поне по українам (на провінції) моляться єму, проклятому богу Перуну, і Хорсу, і Мокоші, і Вілам, і творять отай" (таємно)".

За невідомим нам джерелом історик Татищев про Охрещення твердить у своїй історії: "Инии же нуждою послѣдовали, окаменѣлые же сердцем уходили в пустыни й лѣса". Е. Аничков про пізню християнізацію села рішуче твердить: "Християнізація деревни – дѣло не XI и XII в.в., а XV и XVI, даже XVII в." (ст. 306), але це його твердження стосується головню півночі, Московії, а не України.

Глибше писав про це ще Буслаєв: "Уничтожение язычества в древней Руси можно опредѣлить не столько вѣками, сколько мѣстностями. В Кіевской области, напримѣр, уже в XII в. господствовало Християнство, тогда как сѣверо-восточная Русь была погружена в язычество".²⁴⁵ Це глибока правда!

Духовенство ширило Християнство головню зовнішню, полишаючи науку на дальший час. Одне давнє Слово, "Поученіє Правия Віри", закликає: "Братіє, первое – приімьше (приіміте?) Святое Крещение Прави Віри, потом научимся боятись Бога і творити Волю Єго".²⁴⁶

Двоєвір'я глибоко ввійшло в саму душу всенародню. *Мова* наша, а в тому й фразеологія складалася за дохристиянських часів, і має в собі багато такого, що з християнського погляду мусіло б бути перероблене, але воно позоставалося незмінним, збільшуючи тим наше двоєвір'я. Напр., у Галичині поширений вираз "віддаватися", цебто заміж виходити, явно нехристиянський. Подібні вирази часом знаходимо і в Східній Україні: Живіть, поки моя Марта віддається (Марко Вовчок І. 393). Пор.: Дівка на відданні.

Наша фразеологія, як я вище не раз уже підкреслював, дуже часто уособнена, а це тхне поганством, напр., дощ іде, сонце заходить, вітер лютує й т. ін. Замінити цього християнство не змогло.

Є в нас одна цікава форма, що постала під впливом дохристиянських вірувань, – це безпідметові речення на *-ло*. Вони завжди злого, нехорошого чи небажаного змісту. Підмет у них диявол, сатана, щось нечисте. Але називати відкрито цього підмета не можна, бо ще сам

з'явиться, тому постали ці форми на -ло, як нейтральні.

Напр. у "Землі" 1901 р. Ольги Кобилянської: Мову йому відібрало. Зараз по Похоронах кинуло її в гарячку, а відтак мучило-мучило. Руки й ноги йому покривило. У них відвагу відібрало. У Нечуя Левицького: Нічого не бачила й не чула, – неначе в мене одібрало очі й вуха І. 348.

Є в нашій мові слова, що суперечать християн, поведенню, – постали вони здавна. Напр. "одібрати" – вернути позичене: Одібрала борг (християнське: Вернула борг, віддала борг). Або: Іди і сапу відбери.

Такий вислів й таке значення слова "відбери" – поганське, а не християнське.

Наша українська мова, як я вже не раз підкреслював тут, багато має такого, що постало ще за дохристиянського часу. На жаль, з такого погляду мова наша ще не вивчена. Див. відповідні слова у Показчику.

2. Кволе поширення Християнства в північній Русі.

Ось через усе це хоч стародавні боги потроху й зникали, але не зникали безслідно: народ їхні якості помалу переносив на нові Божества. Не зникали, як ми бачили, й старі Свята: їх поєднано з новими. Духовенство на початку спокійно й розсудливо не виганяло старого безслідно, але поєднувало старе з новим, – це давало родючий ґрунт легшого поширення Християнства, але разом з тим це стало й причиною двюєвір'я. Духовенство пильнувало на початку заохочувати й не відстрашувати народу від Нової. Віри, тому педагогічне головне з старої віри приспособлювало під нове, поєднуючи їх, і полишаючи часові зробити своє: На жаль, час показав, що старе було дуже міцне, і вперто трималося й далі.

Історичні пам'ятки показують, що Християнство легше заціплювалося на півдні Русі, але на півночі її, в землях Новгородській, Ростовській й ін., воно сприймалося дуже неохоче й дуже поволі, і народ часом і збройне боронив свою стару віру. Волхви тут сильно бунтували народ проти Нової Віри. В Ростові та в його околицях стояли ідоли, і народ їм молився ще дуже довго, і тільки аж четвертий Єпископ Ростовський Ісайя (1077–1089) відважився поскидати їх по головніших містах. В половині XII віку в'ятичі вбили свого хрестителя, Києво-Печерського ченця Кукшу († 1113 р.), що проповідував їм на р. Оці.

Про кволе поширення Християнства в деяких сторонах давньої Московії російський письменник І. Наживин у своєму романі "Кремль" 1932 р. ст. 4 пише таке: "Наши историки знают, но не дѣлают из этого выводов, что Мценск, находившійся от Москвы всего в 300 верстах, был обращен в "Христіанство" только в XV вѣкѣ, при чем для этой цѣли были развернуты крупныя воинскія силы. Только в серединѣ XVII вѣка было запрещено правительством праздновать Ярилѣ в богоспасаемом градѣ Воронежѣ".

Дохристиянські вірування обняли міцно весь світ, і глибоко ввійшли в нього, і ще й сьогодні держаться міцно. Проф. Д. Шестаков написав

цінну працю: "Исслѣдованія в области греческих народных сказаній о Святых" (Варшава, 1910 рік, 268 ст.). Це поважна праця про двоєвірство в Греції, яка багато сприйняла від поганських часів. А з Греції це двоєвірство широко сунуло по всьому світу, а в тому й до нас, в Україну.²⁴⁷

Разячі приклади двоєвірства знаємо вже з давніх часів. Був у нас (і в південних слов'ян) звичай під час празників добре пити, а до чарки виголошувати церковні Тропарі. Цих Тропарів виголошувано аж надто багато, до кожної чарки окремих, і такий празник уважався належним. Тому й появилось "Слово про тропарні чарки" десь XII віку.²⁴⁸

Це Слово дозволяє тільки три Тропарі: "В часі бенкету говорити тільки три Тропарі чаркам. Перед початком обіду славиться Христос, Бог наш, перед закінченням прославляється Діва Марія, що породила Христа Бога, третя чарка князя. А більше не велимо. Коли й співані в Церкві при тверезому розумі не родять плачу, то Тропарі, виголошувані в часі пиття, родять не плач, а гріх і муку. Говорити в час бенкету багато Тропарів установили не робітники Бога, а черева, що бажають багато пити".²⁴⁹

При хворобах хворого треба окропити Святою водою, але неодмірно з вуглики.

Ключевський свідчить, що "Єзуїт Авріль, коли року 1680-го їхав з м. Саратова, то бачив, як поганська Мордва пиячила в день Св. Миколи, наслідуючи руських".²⁵⁰

На Сході часто Ікони звать богами (Вовк 107), стіна з Іконами – "божник". При в'їзді до села конче стояли фігури, як охоронники від чуми та холери (там само 118).

Як дзвін задзвонить, усі хрестяться: в хаті до Образів, а надворі – на Схід або до Церкви.

Народні маси взагалі не скоро міняють свої попередні вірування, бо вони – їхній багатовіковий світогляд. Інтелігент, людина освічена має свій філософський світогляд, набутий по книжках, простий же народ добуває його із реальних вірувань своїх предків, що старанно передаються з покоління в покоління. Ось чому пильний дослідник народніх вірувань ще й сьогодні бачить серед них немало залишків віри стародавньої, що зрослася з Християнством. У народі ще й сьогодні позостається стародавній ляк перед богом, коли богові догоджувано, щоб допоміг у якій справі. Те саме часте й тепер: Богу моляться й постять часом не з потреби живої душі, але щоб досягти свого бажаного, навіть із заздрощів.

3. Боротьба Церкви з двоєвір'ям.

Проти цих стародавніх залишків Церква рано стала боротися, але без більших наслідків. Церковні проповідники завжди виступали і проти старих обрядів, і проти старих вірувань, але народ їх не все слухався. Київський Митрополит Іоан II (1077–1089) у своїх "Правилах" сильно

скаржитися, що люди Причастя не приймають; із цих же причин цар Петро I в 1716-му році видав зарядження, щоб кожен "повсегодно", бодай раз у рік, у Великий Піст, конче посповідався й запричастився, а коли цього не зробить, загрозив карою.²⁵¹

Автор Початкового Київського Літопису часто скаржитися, що люди "словом нарицающієся христіане", а насправді "поганьски живуще". І на це ж саме скаржитися ще й автор Густинського Літопису XVII віку.

Збірник-хрестоматія п. XVIII в. стародавніх уривків подає багато наказів проти двоєвірства: "Як появиться Антихрист, то скрізь будуть співати вражі пісні" 176. Сон толкувати – й розказувати – то гріх 119. 237. "Де сопілки та гусли й пісні сатанинські, там біси збираються" 155 б. "Під час грому молись! 158. Волхвів слухати – то гріх 190. До волхвів не ходіть! 193 б. Від волхва і від ігреця приноса до Церкви не брати 200 б. "Давати що за гру скоморохам чи сопілникам – то гріх" 236 б. "Ворожити чи зіллям що робити – то гріх" 237. Забороняється їсти з волхвами 239 б–240.

Народ і не міг, і не хотів відійти від своїх стародавніх вірувань, що склалися довгими віками, і що дали йому повну систему життєвого світогляду, через що він, – бодай по своєму, – розумів світ і життя. До нового народ пильно прислухався та придивлявся, і брав із нього те, що розумів, поєднуючи його з стародавнім. Оце й складало істоту двоєвір'я: до готового й усім сильно зацепленого старого вірування помалу входило маленьким і тоненьким джерельцем нове християнське. Скажемо, в "Слові о полку Ігоревім" 1187-го року двоєвір'я ще зовсім живе й свіже, і надзвичайно реальне й велике.

Скарг на двоєвірне поступовання й життя народу знаходимо дуже багато по наших давніх пам'ятках, з XI віку починаючи. З глибокої давнини відоме Слово преп. Феодосія Печерського († 1074 р.) проти п'янства, а в ньому говориться, що люди співають церковні Тропарі під час п'ятики.

В "Сказанії про Бориса й Гліба" Преп. Нестора, пам'ятці десь 1080-х років, знаходимо цікавий погляд на нові християнські Свята. Тут одна жінка оповідає, що був святковий день Св. Миколая, і всі йшли до Церкви його, а вона взялась до своєї роботи й стала чинити її. Інші жінки, побачивши її роботу, стали її кликати до Церкви й сварити, кажучи: "Що ти робиш, – працюєш у день Св. Миколи, а до Церкви не йдеш?" Вона ж не послухалася й зісталася в своїй хаті й працювала". А далі ця жінка виясняла: "Я жінка, вдова убога, мені годиться працювати, а не до Церкви ходити".²⁵²

Наш відомий полеміст, Іван Вишенський (1550–1620), чернець Афонський, у своїх палких творах часто виступав проти двоєвір'я, яким пов'язані наші народні Свята та звичаї: Коляда, Щедрий Вечір, Волочільне, Юрія, поминки різні, Купала й ін.²⁵³

Проти двоєвір'я не раз виступав і наш славний проповідник Іоанікій

Галятівський (у 1688) у різних своїх творах.

Проф. М. Грушевський твердить, що український народ сильніше християнізувався значно пізніше, вже в XVI–XVII віках, коли відбулася "масова християнізація й перебудова життя на основі Нової народньої Віри", коли відбувся великий культурний перелім.²⁵⁴ Думаю, що Християнство просякло український народ значно раніш, але довго повної Християнізації досягали тільки окремі одиниці, як то бачимо й тепер, а двоєвірство безперервно панувало, особливо поза містами, але все більше й більше поєднуючись з Новою Вірою. Духовенство не тільки в давнину, а взагалі ніколи не спиняло своєї боротьби з поганством, і зробило таки багато.²⁵⁵

4. Кволе ширення християнських Таїнств та обрядів.

Окремі християнські правно-моральні приписи всенароднього значення, з причин зрозумілих, входили в народні поняття дуже поволі. Як твердить Київський Митрополит Іоан II (1077–1089) у своїх "Правилах", народ був переконаний, що *Вінчання* існує тільки для князів та бояр. Митрополита запитували: "Оже не биваєть на простих людях Благословенє і Вінчанє, но бояром токмо і князем вінчатися; простим же людем, яко і меньшиці поїмають жени своя с плясаньєм, і гуденьєм, і плесканьєм".

Через двісті літ на те саме сильно скаржиться й Митрополит Максим (1283–1305), і поборював народні шлюби, наказуючи вінчати молодих силою в Церкві. Але старовина вперто трималася, і ще Стоглавий Московський Собор 1551-го року кидав анатему на стародавні поганські шлюбні обряди.²⁵⁶

Треба зазначити, що в перші віки Християнства по всій Європі довго не було якогось Чину побрання, і Чин Вінчання з'явився значно пізніше, – побрання робилося простою про те заявою.²⁵⁷ Для простого ж народу в нас дуже довго тільки свій стародавній весільний обряд (Весілля) був правомочний для подружжя, а церковне Вінчання було другорядною річчю.

А коли народ перейняв новий весільний обряд, то перейняв його власне від князів, а звідси й увійшли до весілля всі оті бояри, старости, й самі молоді стали зватися князем і княгинею. І вкінці й витворився наш весільний обряд ніби новий, але в ньому з дохристиянського часу позосталося все, як і було: і персні, і вінці, і пов'язання рук, і водження навколо Аналою, і пиття з одного келиха й т. ін. Але це прийняло іншу ідеологію.

Поплутання старого з новим добре видно в обряді, записаному на Переяславщині, коли молодих по "коморі" зараз же ведуть до Церкви на Виводини, а коли Церква далеко, то до криниці.²⁵⁸

Коли Вінчання стало необхідним для всіх, воно довго було для народу тільки формальністю, якої вимагав закон. Так зв. "Шлюб на віру", без

церковного Вінчання, коли воно з якихось причин неможливе, відомий у нас увесь час від давнини аж до тепер.²⁵⁹

Релігійна необхідність Вінчання витворювалася серед нашого народу дуже поволі, і він уперто дивився й далі на весільні обряди, як на єдині правомочні для подружжого співжиття. Проф. Хв. Вовк подає (Студії 22), що коли молоді повинчаються, але весільні обряди з якихось причин відкладаються, то вони не живуть разом, і молода живе вдома. Коли молодий помре по Вінчанні, але весільних обрядів не відбулося, то молода носить тільки своє дівоче прізвище. Так само молоду, що повинчалася, але вмерла до весільного обряду, ховають, як дівчину.

Ось через це року 1774-го, з наказу цариці Катерини II, Св. Синод видав наказа, що "дійшло до відома її Імператорської Величності, ніби в Малоросії Шлюби беруть таким способом, що, після Вінчання в Церкві, молоді проте розлучаються, застаючись багато років у своїх хатах окремо аж до часу виконання того, що в їхній мові і згідно з їхніми звичаями звуть Весіллям. А деякі з них після згаданого Таїнства розлучуються на все своє життя. Найсвятіший Синод наказує обов'язувати молодих підпискою, перше, ніж вони вийдуть з Церкви, не розлучатися під загрозою кари, призначеної за перелюбство, та щоб наказати всім тим, що повинчані й застаються розлучені, конче забрати своїх жінок до своїх хат і жити з ними подружжм життям".²⁶⁰ Це розпорядження Синоду було підтверджене ще й року 1789-го.²⁶¹

Слова "вінок", "вінчати", а може й "Вінчання", – це наші стародавні слова, і терміни грецькі їх не заступили. Старе прийняло нове значення і створили одне ціле.

5. Дороги для створення двоєвір'я.

Двовір'я позостається сильним у багатьох народів аж до нашого часу, перетворившись на національні вірування та національні звичаї. Як сильно все це поєдналося в людині, добре показує В.Г. Короленко в своєму оповіданні "Сон Макара", М. Коцюбинський в "Тіні забутих предків", або Гнат Хоткевич у "Камінна душа" (гуцули).

Своє старе закорінилося так, що його нове грецьке не могло заступити; напр., ще до Християнства були в нас релігійні терміни: Бог, Господь, Молитва, молитися, Небо, Рай, пекло, гріх, жертва, храм, Свято, Святий і т. ін., і їх грецька релігійна термінологія не змогла заступити: в старий термін вливалось нове розуміння, але сам термін позоставався, див. ст. 85–86.

Нові Християнські *Храми* стали будувати на тих самих місцях, де були перше капища (жертівники), де стояли перше ідоли або й поганські храми. Так, князь Володимир на тому місці, де стояв у Києві Перун, поставив Церкву на честь Святого, якого ім'я він отримав при Хрещенні – Св. Василя (ПСРЛ I. 51).

Християнські *Свята* поставляні були на час Свят дохристиянських, і це було причиною легкого їх сприйняття, але стало й причиною

двоєвір'я: народ приходив молитися на те саме місце, де він і раніш молився, у ті самі дні, як і давніше, а тому й надалі полишалося шанування лісів, великих дерев, річок, колодязів, озер, джерел, криничок, пагірків, гір і т. ін., на що скаржиться весь час Духовенство, як то ми часто бачили вище.

Старі боги, під впливом Церкви, потроху виводилися, але не зовсім, бо ставали бісами й дияволами, цебто всетаки вищими надлюдськими силами, яким людина була змушена годити, щоб вони не мстили їй. Що перше було вірою, з бігом часу переходило в суєвір'я, яке пильнувало жити й далі в оновленій формі. Мало того, якості старих богів почали помалу переносити на християнських Святих, і з цього погляду цікаві народні вірування про Св. Пророка Іллю, Св. Власія, й особливо Св. Юрія, як це ми бачили в попередньому IX розділі, ст. 305.

6. Нові функції християнських Святих і поєднаних старих Свят та обрядів з новими.

Християнські Святі поволі набувають собі зовсім нові функції. Так, наприклад, Іван Хреститель, що в пустині годувався диким медом та акридами, з бігом часу став покровителем бджіл, див. у Требнику "Чин благословенія пчел". Значно пізніш покровителем бджільництва стали Свв. Зосима й Саватій Соловецькі. Багато інших Святих набули собі особливої сили, напр., Св. Варвара рятує людей від наглої смерті, Св. Миколай рятує потопаючих на водах, Св. Великомученик Вонифатій зціляє від запою, Св. Пантелеймон взагалі цілитель, і т. ін.

Ще за дохристиянського часу в нас святкували *П'ятницю*, і нічого в цей день не робили ані на полі, ані вдома. За Християнства почитання п'ятниці значно збільшилося як дня Христової муки й смерті, і злилося з Св. Параскевою, пам'ять якої святкується 28 жовтня, і вже постала Параскева-П'ятниця.

Вдавнину було дуже поширене в нас оповідання про 12 п'ятниць, цебто про п'ятниці перед великими роковими Святами, що мали особливе значення, і почиталися постом, щоб збулося бажане. Виписана Молитва до 12 П'ятниць носилася при собі, як талісман. Стоглавий Московський Собор 1551-го року й Духовний Регламент 1721 року за Петра I (ч. 2 пункти 4 і 5) суворо забороняли святкувати таку п'ятницю. Грамота Костянтинівського патріярха Єремії II 1589-го року до Львівського Церковного Братства суворо наказує не святкувати п'ятниці однаково з неділею.²⁶²

Проф. Є. Голубинський твердить, що "в Україні в простого народу ще в кінці XVI в. недільним Святком була п'ятниця, а не неділя".²⁶³

Було в нас і шанування *понеділка*, так що встановився й піст у понеділок, який тримався аж до останнього часу. Коли року 1677-го в Україні появилися турки, Архиепископ Лазар Баранович зарядив піст тричі на тиждень, у тому й по понеділках,²⁶⁴ і цим церковно визнав конечність посту по понеділках.

З часом у нас уособнили *Неділю*, й представляли її на взір окремої особи, проти чого не раз виступають давні Слова.²⁶⁵

Стародавні *похоронні обряди* позосталися в нас і за християнського часу, набравши тільки трохи й нового. Могилу стали запечатувати чотирма Хрестами по кутах, які роблять заступом. Поминки по померлих стали робити на 3, 9 і 40 день, а також у півріччя і в роковини. На Проводи (понеділок чи вівторок Фоминого тижня) всі йдуть на кладовище, і над могилами гостюють на честь небіжчиків, говорячи їм: "Христос воскрес!" До Церкви приносять Коливо на Похорон і на Парастас.

Згадаймо йще, що в нас до труни часто кладуть мідні гроші, – щоб заплатити на тому світі за перевіз через річку до Раю. Бабі сповитусі кладуть до труни пучок різок, щоб відганялася від тих діток, яких вона не врятувала, коли бабувала.

На день храмового Празника варять *мед* і врочисто гостюють. Ще за глибокої давнини, коли довго не було дощу, просили богів пролити його, і це позосталося й за Християнства: ідуть на поле з Хоругвами, і там Священик править відповідного Молебня й читає Молитви на бездождіє. На Преполовеніє ("Переплавна" середа) звичайно йдуть на поля, де так само Священик править Молебня, щоб у літі було досить дощу. Ходити "з Процесіями" над джерельця позосталося й до нашого часу.

Християнські звичаї й обряди часом міцно поєдналися з старими віруваннями в нове синкретичне ціле: Страсна *свічка* хоронить від грому; щоб надати розуму й смілості дитині, їй трохи підпалюють Йорданською свічкою волосся. Взагалі *свічка* стала великою допоміжною силою, і, напр., громнична (стрітенська) подає "здравіє душ і тілес", і в Требнику є "Чин благословенія свіщ на Стрітеніє Господнє".

Коли вмирає людина, конче мусить горіти свічка в руках її, і то свічка громнична. У ритуальних обрядах свічка грала важливу роль ще до Християнства; вогонь був символом і плідности, тому свічок уживається на Весіллі. Похоронна свічка має темно-зелений кольор. Умираючому в нас дають свічку в руки, щоб освічував собі дорогу на той світ. Давнє "Слово Іоана Златоуста, како поганій кланялися ідолом" виступає проти паління свічок біля джерел.

Так само й *кадіння* набрало великої очищальної сили: що обкаджується, звідти втікає все нечисте, чому постала й приказка: "Боїться, як чорт ладану". На Свят Вечір, у ніч під Різдво, господар сам обкаджує все своє обійстя й усю худобу. В церковному ритуалі обкаджуються всі речі, дім, колодязь, поля, домові забудовання, стадо й т. ін. Великодня посвячена сіль сильно допомагає домовій скотині, тому її підмішують до їжі їй. *Кістки* від великоднього освяченого м'яса допомагають на біль зубів та на пухлину.

7. Сила Хреста.

Хресне Знамення, як охоронна сила, набуло в народньому житті великого і, часом, дивного застосування. Воно широко ввійшло до старих обрядів і вірувань; так, треба конче хреститися, коли гримить, а особливо вперше. Побачивши вперше місяця новика, треба перехреститися, щоб щастило цілий місяць. При запалюванні світла ввечері треба конче перехреститися, бо до хати входить бог вогню. Пивши воду, перехрестись, а то нечисть влізе тобі до нутра з водою. Коли починається цілий буханець, то перше, ніж його різати, треба його тричі перехрестити зо споду ножем, а тоді вже різати. Лізучи в воду, перехрестись, а то водяник утопить тебе. Так само перехрестися, входячи в ліс, щоб полісун не причепився й не збив тебе з дороги. Падає вночі зоря з Неба, перехрестися, бо то людина померла. Коли позіхаєш, перехрестися, щоб ротом не влізла в тебе нечиста сила; перехрестися також, коли чхаєш, щоб на здоров'я було, бо чхання може бути й до пристріту. Робиш заговора – перехрестися на початку й кінці його, й т. ін., – силу Хреста народ уживає при кожній потребі в житті.

Нечиста сила особливо розгулює вночі й любить знущатися над заснулим, а тому, клавшись спати, обхрещують всі вікна, двері й усі кути, і проказують: "Хрест у головах, хрест у ногах, на хрест лягаю й хрестом укриваюся". А до цього додаються й різні Молитви про охорону родини та худоби, напр.: "Поможи, Боже, цю ніч без усякої слабости переночувати, і завтрашньої днинки діждати, та в щасті, в спокої, веселим і здоровим, її в мирі переднювати. Нехай людська й наша худібка буде здорова".²⁶⁶ Дітей на сон хрестить мати.

Звичайно хрестяться перед і по всякій праці, перед і по їді, але за їдою весільною не хрестяться, "Весілля не Похорон" (але це не скрізь).

Про силу Хреста в Початковому Літопису під 1068-м роком читаємо: "Велика сила Хреста: Хрестом перемагаються сили бісовські, Хрестом Господь помагає князям у боях, захищені Хрестом вірнії люди перемагають супротивних супостатів. Хрестом скоро рятуються в напасті, хто з Вірою його призиває. Нічого біси не бояться, крім Хреста. Коли від бісів знаходить Мана, треба перехрестити лице Хрестом, і вони проганяються".

Значення Хреста в людському житті глибоко висловлене в оцій церковній Стихирі: "Крест – хранитель всій вселенній, Крест – красота церковная, Крест – царем держава (сила), Крест – вірним: утвердження, Крест – Анголам слава і демонам язва". Це останнє: Хрест – демонам язва, глибоко ввійшло в наше народне життя. В Требнику містяться Чини: Чин Благословенія і Освячення новосооруженого Креста", і "Благословеніє Креста к ношенію на персах", а в них навчається: "Крест – от всіх діавольских козней ізбава, прогнаніє і отраженіє всіх козней, навітов же і прилогов діавольских". Хрест має силу "к прогнанію і разоренію всякія діавольскія козні". Тому в нас така поширена приповідка: "Боїться, як чорт Хреста".

Схід позостався в повній пошані, як і за дохристиянського часу: завжди моляться, обернувшись лицем на Схід; Храми ставлять Вівтарем на Схід; мерця ховають так, щоб дивився на Схід; помазання Єлеєм нового дому починається зо східньої стіни, і т. ін. Коли якась треба виконується на дворі, напр., Чин Благословення нового колодязя, всі стають обличчям на Схід. Див. у Показчику Схід.

8. Побільшена пошана Святині.

Ознак двоєвір'я серед українського народу, як і серед інших слов'янських і неслов'янських народів, надзвичайно багато, – я їх вище вже подавав у всій цій праці. Серед народу *російського* ознак цих значно більше, як серед нашого; дослідники знаходять у віруваннях московитів навіть у XVII віці дуже багато живого поганства.²⁶⁷

Наприклад, у Московії ще в XVI–XVII віках сильно була поширена віра тільки в свої Ікони; парафіяни приносили й ставили в Церкві свої Ікони, і молилися тільки їм.²⁶⁸

Про це саме пише й І.Ф. Наживин: Московські селяни "одобряли больше старинныя, черныя, домашнія, й даже на далекій погост в Церковь носили они из дому этих своих собственных богов и им там й молились. Другі же пред такими богами и шапок не снимали: то боги не наши й не приходскіе, – пренебрежительно говорили они, – а не то Микулины, не то Яфимовы".²⁶⁹

Додамо тут, що назва Ікон "богами" дуже поширена по всьому Сходові, почасти і серед українців. І, справді, до своїх Ікон сильно звикають, особливо до тих, що переходять по наслідству від дідів-прадідів, і вони стають домовою Святинею. Але це не обоження, а тільки пошана.

Ілля Киріак у своїй повісті "Сини землі" про Ікони пише таке: "Образами Святих Угодників стіни Церкви (в Канаді, наслідуючи Галичину) вкриті були. Кожнісінька родина в Громаді мала там свого Святого, як захитника від лежі довгої й від смерті наглої та несподіваної".²⁷⁰

В Росії сильно був поширений і тепер ще не вивівся звичай давати й брати *Молитву в шапку*, коли Священик не може прибути до хати. Той же І. Наживин розповідає, як "Батюшка смиловался, и Молитву в шапку наговорил" для хворої жінки, за чим здалека прийшов її чоловік. Вернувшись додому, де лежала хвора, чоловік цей "снова истово помолился на закоптѣлыя доски Богов и, подойдя мягкими, скорыми шагами к больной, опрокинул над ней рваную шапку свою, й как бы вытряс на нее (хвору) из шапки ту Молитву, которую наговорил туда Поп".²⁷¹

Деякі дослідники з цього власне звичаю виводять спосіб приймати єпископське Благословення в зложені жменею руки, приймати його конче окремо, особисто для себе, а не задовольнитися Благословенням загальним. Сюди належить і загальна віра, що перше Благословення

Єпископа, зараз по його Висвяченні, особливо благодійне, тому треба конче його взяти, і Єпископ мусить його давати, хоч би це продовжувалося й п'ять годин підряд...

Серед російського народу склалося дуже багато поговірок про двоєвір'я, як про лицемір'я, що переходило й до України. Так, письменник Г. Данилевський подає такі приказки: Всяк крестится, да не всяк молится. Иной двѣ Обѣдни слушает, да и по двѣ души кушает. Спереди блажен муж, а сзади – вскую шаташася языцы. Читают: да будет Воля Твоя, а думают: кабы то моя! Смирны духом, та горды брюхом.²⁷²

Таких приповідок про двоєвір'я повно й серед нашого народу. Так, у збірнику В. Плавюка знаходимо: Як прийде біда, не допоможе й свячена вода 18. Має Бога на язиці, а дідька в зубах 22. І Богові свічка, й чортові огарок 22. Богом свідчиться, а чорта за хвіст держиться 95. І з Попом добра мова, але й з чортом можна прийти до слова 135. Святим ноги цілує, а людей мордує 144. Бога молить, а хлопа неволить 205. В середу постила, а кобилу вкрала 297, і т. ін. Звичайно, це свідчить тільки про двоєвір'я й фарисейство окремих осіб, а не всього народу і не Церкви.

Стародавні вірування, оповідання й перекази помішалися з Християнством, і склали т. зв. *апокрифи*. У нас апокрифічна література дуже багата, а ще багатіша ця література народня не писана, пор. видання їв. Франка та Вол. Гнатюка, і ін. Власне в апокрифах за християнського часу продовжувались дохристиянські вірування, що бачимо на кожному кроці, пор. хоча б подвійних Святих: Іллю, Юрія, Власія канонічних і неканонічних.

9. Церковний Требник.

До виведення з нашого народу стародавніх вірувань і до заступлення їх віруваннями християнськими сильно спричинився церковний Требник. Треба сказати, що в нашому Требнику є окрема показна частина його, що міцно зв'язана з господарським життям вірних, – це Чини й Молитви на найрізніші випадки господарського й хліборобського життя, про які ми докладно розповідали на своїх місцях вище: поле, пашниця, худоба, стайня, клуня, город з зіллями, новий дім, новий колодязь, бджоли, моровиця, посуха, непогода й т. ін.

Церква чуйно прислухалась до стародавніх народніх вірувань, і зв'язала їх з Церквою та з християнською Молитвою. І хоч з цього часом і виходило двоєвір'я, але все таки народ рвав за своїми волхвами й різного роду відунами й горнувся до Церкви, – що дала йому найсильнішу зброю на всяку нечисту силу – Хреста. Требник Київського Митрополита Петра Могили 1646-го року, що сильно наблизився до потреб народу та до його стародавніх вірувань, відіграв у цьому велику роль й поглибив Християнізацію нашого народу.

Взагалі ж про Требника треба сказати, що це найстаріша Церковна Книга, – в ньому багато стародавніх східніх Молитов, які сильно відбили

перші вірування семітського й юдейського світу, ті вірування, що розходилися по всьому християнському світі. Було багато виправлень Требника, але глибокої старовини в ньому не займали: вона була народня і з народом і позосталася.

10. Ще про кволу Християнізацію півночі.

В історії двоєвір'я багато впливав стан Християнізації тієї чи іншої країни. По тих країнах, де Християнство заціплювалося пізно, там постало сильне двоєвір'я. Розповім тут ще про малу й мляву Християнізацію в Росії, що дало підставу для зросту сильнішого двоєвір'я та захопання в самі обряди.

Християнство на Сході перше появилось в Україні, у Києві, а вже звідси воно дуже й дуже помалу сунуло на північ, у Московію. На півночі було багато різних не слов'янських племен, яких слов'яни ступнево освоювали, але вони міцно стояли при своїй поганській вірі, і Християнства вперто не приймали. Це впливало і на вірування слов'янських племен.

Ростовська земля, скажемо, де пізніше працював Митрополит Арсеній Мацієвич, аж надто багато мала чужого населення Мері, яке з слов'янами ще не злилося остаточно.²⁷³ Ясно, що християнізація йшла тут дуже поволі і глибоко не сягала.

А що було найтяжче, це те, що стан самого російського Духовенства був аж надто низький, мало придатний до тяжкої місіонерської праці та до виведення двоєвір'я.

На Москві було багато перешкод, що завжди ставали на дорозі до культурного розвитку. Шкіл було зовсім мало, та й на науку там завжди поглядали скося, а то й бувало, що вважали її за дияволів плід.

Відомий Архiepіскоп Новгородський Генадій Гонозов (1484–1505) так скаржився на темноту Духовенства в Москві за свій час: "От – пише він – приведуть мені мужика на Висвяту: я дам йому читати Апостола, а він і ступити не вміє. Я дам йому Псалтиря, а він і тут насилу бреде. Я його прожену, а на мене за це скаржаться: "Земля – кажуть – така, не можемо дістати людини, щоб грамоти знала"...

І б'ють мені чолом: "Пожалій, господине, звели навчати". Я накажу йому проказувати Ектенії, а він і до слова пристати не зугарний... Ти йому одне, а він тобі друге... Накажу вчити його азбуки, а він посидить трохи, та й тікає геть"...²⁷⁴

Письменники, розповідаючи про *освіту* на Русі в XVI і XVII віках, часто твердять, що на 1000 москвинів насилу один умів читати й писати.²⁷⁵ Це насліддя сильно вдарило і початок XVIII століття.

Російський письменник І. Наживин так свідчить про *грамотність* старої Московії взагалі: "Не тільки багато бояр, але часом і великі князі не вміли писати. А коли треба було їм підписатися, то ставили свою печатку. А інші, намазавши руку чорнилом, робили відбиток долоні на папері: "Руку приложив"!²⁷⁶

Як свідчать чужинці, Християнізація народу скрізь у Росії була дуже мала, – простий народ і Молитов не знав, навіть "Отче наш". На запит про Молитви звичайно відповідають: "Це знають тільки пани"!²⁷⁷

Чужинці, що побували в Росії, одноголосне твердять, що там за XVI–XVII віки не було живої устної *проповіді*, – звичайно Священик чи Диякон читав з книжки науку Св. Отців. Навіть Патріярх Никон не давав живої проповіді, а тільки читав з книжки сам, або читав за нього Диякон.²⁷⁸

А це все спинювало глибшу Християнізацію народу. Сама Віра замінялася обрядністю, і ця обрядність панувала.

Чужинці свідчать: "Грубість характеру, п'янство та темнота – оце характерні риси московського Духовенства XVI і XVII віків".

Про аж надто велике *п'янство* свідчать багато хто з подорожніх, напр. Олеарій, учений подорожній († 1671 р.), що був у Росії в роках 1633–1636, про це пише, що в великі Свята над вечір завжди можна було бачити в Москві п'яних Священиків, що валялися в болоті. Коли їх будили, вони казали: "Сьогодні Свято, тому я п'яний!"...²⁷⁹

Той же Олеарій свідчить, що в Московії насилу десятий монах знає "Отче наш".²⁸⁰ Звичайно, це помітно перебільшене, але загально було мало освіченого монашества.

Отаких і подібних прикладів можна було б подавати довгими десятками, і всі вони однозгідно свідчать: темна була Московія!

Видатний письменник Д.С. *Мережковський* пише: "Цар Петро I скасував Патріяршество, і, за прикладом протестанських князів, оголосив самого себе Верховним Єпископом, цебто Патріярхом Російської Церкви. Коли він вернувся а подорожі по чужих краях, він зараз же став диспутовати зо своїм Духовенством, і переконався, що в справах Віри воно мало що розуміє. І він став закладати для них школи, щоб вони добре навчались, бо до цього вони насилу вміли читати".²⁸¹

Історики часто підкреслюють пізню й мляву Християнізацію півночі Руси. В'ятичі не були християнами ще на початку XII віку.²⁸² Е. Аничков твердить, що "в Київській області уже в XII віці панувало Християнство, а північне-східня Русь була тоді в поганстві... Християнізація села – це справа не XI і XII віків, а XV і XVI, а навіть XVII віку".²⁸³

Християнські Таїнства, особливо Вінчання, приймалися народом дуже поволі. Історик свідчить, що "з Правил Митрополита грека Івана II бачимо, що століття по Схрещенні Руси прості люди (не князі і не бояри) звичайно заводили сім'ї по-старому поганському звичаю – без церковного Вінчання, і Церква визнавала ці родини позашлюбними, незаконними".²⁸⁴

Поединки, як Боже вирішення справи, існували й далі.²⁸⁵

Літопис Іпатіїв подає: "Ви словом зветесь християни, а живете по-поганському. І хіба ж не по-поганському живемо, коли віруємо в стрічу? Бо коли хто стріне ченця, чи монаха, чи свиню, то вертається. Це за

диявольською наукою, щоб таке чинити. А інші вірують у чхання, що воно на здоров'я голові... Диявол приваблює нас трубами, скоморохами та гусями, і русаліями".²⁸⁶

Усе це ясно свідчить, що Християнізація Московщини ішла поволі, і не охоплювала глибоко народу. Росло двоєвір'я, велику вагу грала зовнішня обрядовість.

І все це треба брати на увагу в історії духовости народу.

11. Народне двоєвір'я в творах наших письменників.

Двоєвір'я повно в творах наших письменників, і то найрізнішого. У наших класиків цього надзвичайно багато. Я подам тут тільки дещо, бо належні приклади подаю в усій цій праці.

У "Байді" П. Куліша читаємо: Дідусь Костир і за козакування свого вславився одвертанням погоні, а тепер, ставши ченцем, ще приправить чернечими Молитвами, то певно вже наздогінцям засліпить (IV. ІЗІ).

П. Мирний: Батько напалив на сволоці Хреста, як із Страсті вернулися. Устругали того Хреста, дали випити (т. II. 503).

Нечуй-Левицький: На пасіці серед Хреста було видно Обрала Зосими й Саватія (Львів, видання I. 166). "Причеп": Позіхав, хрестячи рота за кожним разом 23. Лемішка мимо воді забубонів Молитву "Світе Тихий", котру читають прості люди, як уперве побачать або місяця молодика, або як блисне у вечері 203. "Кайдашева сім'я": Кайдашиха на ніч хрестила ножом вікна й двері 179.

Ольга Кобилянська, "Земля" 1901 р.: Треба завжди пильнувати, щоб "не вмерти без свічки, не висповідавшись передом 287.

[ОВ:]

XI. ВДАЧА Й СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ НАШИХ ПРЕДКІВ.

1. Родовий побут у давнину.

Вірування людини завжди відбиваються на її вдачі й на формах її родинного та суспільного життя. Вони вказують дорогу в житті й впливають на зложення тієї чи іншої вдачі, а тому я закінчую цю свою працю розділом про вдачу й суспільне життя наших предків.

Про суспільне доісторичне життя маємо не багато джерельних відомостей. Жили тоді патріархальним *родовим* життям. Родина була міцна, на чолі її стояв батько, як керівник її. Кілька родин становили рід, на чолі якого стояв старший в роді чи літами, чи з вибору. По смерті батька родина не ділилася, але позоставалася в роді. З бігом часу влада родових старшин побільшувалася, а часом трималася й одного роду, звідки пізніше й постала наша керівна династія. Держави, як суспільної об'єднуючої організації, на початку довго не було, – вона постала значно пізніше.

Жили головню сільським життям серед свого *поля* (давнє ст. сл. "село" – це поле), але рано появився й "*город*" – загороджене місце, належно укріплене, щоб хоронити своїх перед нападом ворога. Города (міста) ставили на місцях менше доступних для нападу ворога, – на кручах при річках, на пагірках, і т. ін., обносили їх валом і обкопували ровом. Таких городів, фортець від нападу ворога, на нашій землі було багато, чому скандинави звали Русь "Гардарікі" – "царство городів". Ті города, що лежали при більших річках або при більших дорогах, помалу розрослися в правдиві города-міста.

Головні *зайняття* наших предків були: хліборобство, скотарство, ловецтво, бджолярство, рибарство й т. ін. Що здобувалося, служило для життя роду чи родини, а окремий член їх нічого свого не мав, усе було спільне. Нічого не продавалось, хіба вимінювалось, тому гроші спочатку були непотрібні.

2. Слов'янське життя. Незгода.

Довго слов'яни жили окремими родами, які не єдналися в більшу племінну організацію. Взагалі, державне почуття наших предків було

дуже кволе, і розвивалося помалу. Над усе слов'яни любили особисту волю, а це не давало їм змоги єднатися в великі суспільні організації й родило поміж ними незгоду та ворожнечу. Слов'янська *незгода* була вдавнину загально відома, і сусіди сильно з того користалися, особливо німці, що рано зовсім поглинули балтійських слов'ян.²⁸⁷

Про слов'янську *незгоду* однодушне свідчать письменники і візантійські, і арабські. Візантійський імператор Маврикій (582–601), у своєму підручникові військової справи "Стратегіка" пише, що слов'яни не мають між собою згоди, що вони вперті й не хочать підлягати одній думці. "Вони не визнають загальної влади й завжди б'ються, між собою". Маврикій воював з південними слов'янами, тому добре їх знав і радить: "У слов'ян багато царьків, які між собою в незгоді. Але не зашкодить деяких з них, особливо прикордонних, перетягати на свій бік оговорами або подарками, і вже аж потім нападати на інших. Бо інакше, зачавши воювати зо всіма, можна довести їх до об'єднання або й до монархії".

Про те саме свідчить і другий візантійський письменник, уже XI віку, Прокопій у своїй праці "Про війну з готами", хоч пише головню про південних слов'ян: "Народ цей не управляється однією людиною, але здавна живе в демократії. Тому про все, що для них добре чи зле, вони радяться разом. Вони завжди ненадійні й незговірливі в переговах, бо коли постають протилежні думки, то вони або ні на що не погоджуються, або згода одних зараз таки порушується незгодою других, усі один одному протирічать, і ніхто не хоче уступити один одному".

Арабський письменник X віку Ібн-Якуб так само свідчить, що "слов'яни – відважний та войовничий народ, і ніхто в світі не дорівнявся б їм силою, коли б їхні численні роди не були такі порізнені та відокремлені".²⁸⁸

3. Державне життя.

З IX віку, десь року 862-го постала в нас уже й держава, але попередні родові звички міцно трималися, чому князь у нас довший час був без якоїсь більшої сили, – він був тільки військовим провідником та охоронцем родів, а фактичну силу й надалі мали старші в роді, старшини, що рано перетворилися в княже боярство. Князя завжди контролювало т. зв. *віче*, – рада старших, яке часто збиралося й мало в своїх руках фактичну владу, а князь був тільки їхнім виконавцем.

Князеві Володимирі Великому (975–1015) одному вдалося було об'єднати всю Русь-Україну в своїх руках, але він сам не розумів ще великого значення об'єднання, і поділив свою землю синам. Князь Ярослав Мудрий (1018–1054) добився був знову об'єднання, але з його смертю 1054 р. Україна остаточно поділилася на уділи, а далі дробилася все більше, а об'єднуюча влада Великого Київського Князя все маліла. І князі почали без перерви воювати між собою за кращі уділи, руйнуючи рідну землю. Боярство й народ виховувалися в тій волі, що завжди легко

переходила в сваволлю, і не давали змоги постати в Україні сильному державному об'єднанню.

Автор "Слова о полку Ігоревім" 1187-го року сильно й яскраво описує цю незгоду й карамоли українських князів, чим вони руйнували свою землю: "Усобица князем – нам од погания погибель. Рекоста бо брат брату: "Се моє, а то моє же". І начаша князі про малое "се великеє" молвити, а самі на себе крамолу ковати. А поганії с всіх сторон приходяду с побідами на Землю Русскую, ймучи дань по білі со двора". Автор "Слова" відкрито дорікає князям: "Ви своїми коромолами начали есте наводити поганих на Землю Русскую".

Дохристиянський наш світогляд культивував особисту волю, і тим відкидав можливість сильного проводу. Християнство несло покору своїм провідникам, але це власне мало прививалося серед нашого народу, а тому наше перше об'єднання легко розлетілося при першому сильнішому ударі, – в половині XIII-го віку татари заволоділи Україною, і з того часу спинилося вироблення державницького світогляду в нас, бо татар змінили литовці, поляки, москвини, і стародавня воля, духова прикмета українського народу, розкладалася на сваволлю. Церква ввесь час молилася за зменшення цієї нашої історичної незгоди, і в старих Требниках знаходимо такі Чини, як "Чин братотворенія" – присяга вважати до смерті обраного товариша чи товаришку за брата, а також "Молитва, умирающая во вражді сущих", в якій проситься Господа про ворогуючих: "Вкорени в них страх Твой, і друг к другу любов утверди, угаси всяку распрю, от'іми вся розногласія соблазни".

4. Буденне життя.

У своєму житті²⁸⁹ наші предки були *прості* й виносливі, ласкаві й людяні з вдачі, щиросерді й відкриті. Поділу на суспільні класи вдавнину не було, – цей поділ прийшов уже за історичних часів. Усі були рівні, майно було на початку спільне родове. Життя вели просте, одяг домашній, а їжа невибаглива, особливою чистотою, як і всі тоді, не відрізнялися.

Прокопій (VI вік) свідчить, що слов'яни жили "в убогих хатах, бідно й безтурботно, і постійно пробувають у бруді. Зіпсуття чи лукавство в слов'ян не було зовсім; прямою своєю характеру подібні до гунів".

Про слов'янську вдачу добре пише й Маврикій (VI вік): Слов'яни дуже терпеливі й легко зносять всяку нужду, спеку, дощ, голод і холод, брак одягу, вони свободолюбні: "не хочуть нікому служити чи бути під чиеюсь владою. Своїх рабів вони не лишають у неволі назавжди, але визначають для неволі певний час, і потім дають на вибір, – чи схочуть вернутися на батьківщину з певною нагородою, чи позостатися в них, уже як вільні земляки".²⁹⁰

Лев VI Філософ (886–911) у своїй "Тактиці" пише так само: "Слов'яни помірковані в їжі, і годуються просом, і не бажають інших хліборобських клопотів. Вони люблять більш безтурботне життя, аніж

працювати й мати добру їжу та гроші".

Добре пишуть про слов'ян і їхні західні сусіди, німці. Саксонський історик Відукінд († 1004 р.) пише: "Слов'яни загартовані й терпеливі, звиклі до найлегшого життя. Вони готові жити найубожче, аби тільки мати дорогу їм волю. Що нашим було б на тяготу, те слов'яни вважають за якусь утіху".

Місіонер XII віку про балтійських слов'ян подає: "Чесність їх така, що вони зовсім не знають крадіжки й обману. Не видно в них ані замків, ані ключів, – своїх скринь вони не замикають".

Додамо ще до цього твердження нашого Іпатієвого Літопису, що "поляне своїх отець обичай імяху тих і кроток" (ст. 7).

Деякі дослідники писали,²⁹¹ ніби в Україні був звичай *забивати старих*, про що твердять деякі наші народні оповідання. Але про це не маємо жодних джерельних звісток, і Хв. Вовк припускає (Студії 207), що народні оповідання про це постали просто підо впливом монгольським або кавказьким, що знають це явище.

В давнину за поганських часів був звичай, особливо за час голоду, забивати старих людей, що звичайно робили волхви. Початковий Літопис згадує про це аж двічі, але все згадує північні міста, – а не наші українські.

Так, під 1024 р. читаємо: "В се же літо восташа волсви в Суждолжих, ізбиваша старую чадь (людей), по дьяволу наученью і бісованью, глаголюще, яко си держать гобино (достаток, урожай). І мятєжь велик, і голод во всей страні той бисть" (ст. 103).

А під 1071 р.: "Два кудесника ізбила многи жени по Волзі і по Шексні" (ст. 123). Видно, такого звичаю в Україні не було, бо ж Літопис не згадує. Наш письменник М. Коцюбинський у своєму творі 1910 р. "Що записано в книгу життя" вивів сина, що від недостатків вивозить стару матір у поле в завірюху, щоб там замерзла. Мати це приймає як звичайне... У кінці син вертається до матері і забирає її додому... Совість гризла...

Свідчення про велику *брудність* наших предків перебільшені, й їх треба приймати критично. Ібн-Фадлан зве року 922-го руських купців "найбруднішими божими створіннями", і розповідає, що вони милися в одному цебрі, не змінюючи води, а навіть сякаючи й плюючи туди.²⁹²

Безумовно, це перебільшення мусульманина в стосунку до людей, що не знали ритуального вмивання, як знали його араби. Такі самі свідчення з того часу маємо, наприклад, і про німців. Про чистоту наших предків говорить уже те, що вони голили собі бороду й голову, полишаючи тільки чуба, а в пізніший час українці вславилися власне своєю чистотою. Пор. ще поговорку: Клопоту стільки (мало), як синього за нігтем.

Предки наші знали в усіх народів поширену тоді *криваву помсту*. За вбивство повинен був мстити кожен член роду, а відповідальність

лежала на всіх членах роду вбивника, але міг бути й викуп за помсту; пор. ім'я Местьбог, як звався один з Володимир-Волинських бояр (Іпат. Літоп. 1202 р., ст. 48). Проте рано, зараз з розвоєм княжої влади кривава помста вивелася в нас. Наше старе руське право ніколи не було суворе, і не тільки не знало кари смерті, але не мало й лютих кар взагалі. Найвищими карами по суду в нас були: *поток* (вигнання) та розграблення (конфіскація майна).²⁹³ Цікаво тут зазначити, що Церковний Устав князя Володимира († 1015 р.) не знає кари на горло за переступи, хоч грецький оригінал, з якого він перекладений, знав їх.

Вдача наших предків вироблена була головню під впливом природи, а тому *весела* й поетична; вони любили гри, забави та музики, про що свідчить довгий ряд церковних проповідників, що весь час виступали проти цього. Візантійський історик XI–XII ст. Скилиця пише, що Святославові вояки забавлялися музикою та танцями; на давню вдачу до танців указує й своє слово "гуляти" з стародавнім значенням танцювати, а "гулянки" все були і з танцями.

Український народ з найдавнішого часу *співучий*, – українських різних *пісень* надзвичайно багато: і пісень ритуальних, і пісень звичайних. А співучість творила веселу вдачу.

Пирування (бенкетування), зо щедрою їжою ("пиро" – жито, звідси пиріг) та питтям і піснями були звичайними в нашому стародавньому житті. Меду пили подосталь, бо було його досить (саме слово "досить" – це "до сита" наїстися, я ситий).

Про руських купців Ібн-Фадлан 922 р. подає: "Вони дуже охочі до вина (певне до меду), п'ють його вдень і вночі, так що іноді їм трапляється і померти з кухлем в руках".

Наш Початковий Літопис докладно описує бенкети князя Володимира, на яких меду було повні бочки, і це Володимир сказав: "Руси єсть весельє пити, не можем без того бити", і це речення було певне нашою стародавньою приказкою. Наша стара назва Шлюбу "Весілля" постала зо щедрого життя, а "веселий" – це й підпилий. Ще Єпископ Кирило Турівський XII в. скаржиться, що люди "басні бають і в гуслі гудуть". Весілля з глибокої давнини справлялося з піснями та музиками.

5. Слов'янська гостинність.

За слов'янськими віруваннями кожен, хто приходить у хату, стає під охорону родинного бога, а тому заборонялося таких людей кривдити. Скривдити *гостя* – це скривдити родинного бога. Гостя шанували всі стародавні народи, а особливо слов'яни, чому слов'янська гостинність здавна стала прислів'ям в їхніх сусідів. Прийняти подорожнього, помити йому ноги, нагодувати й спати покласти, – це обов'язок кожної порядної людини. Не вільно питати гостя, хто він, аж поки він не спочине або сам не скаже.

Тарас Шевченко в своїй поемі 1845 р. "Наймичка" подає, що невістка Катерина помила ноги своїй збідованій подорожній, наймичці Ганні, –

тут відгук стародавньої гостинності.

Багато найрізніших чужих письменників оповідають про слов'янську *гостинність*. Імператор Маврикій (VI в.) пише так: "Слов'яни сердечні до чужинців, гостять їх у себе, і дружно проводять їх з місця на місце, куди їм треба. А коли через недбалість господаря стане гостеві яка кривда, то проти такого господаря озброюється його сусід, бо кривда для чужинця, то безчестя для всіх".

Так само пише про слов'ян і Лев Філософ у X віці. Ібн-Русте в X віці оповідає про русів, що вони шанують чужинців і ласкаво з ними поводяться, а коли ті вдаються під їхню опіку, боронять їх від усякої пригоди.²⁹⁴

Про те саме оповідають і західні сусіди. Так, історик XII ст. Гельмольд сильно вихвалює гостинність балтійських слов'ян. Він "довідався сам на собі, про що давніше тільки чув з оповідань, що нема народу привітливішого від слов'ян через їх гостинність. Вони, запрошуючи гостя, суперничають один з одним, так що подорожній ніколи не просить у них прийняття сам. А. коли станеться, що хтось прожене подорожного й не прийме його, то вважають за справедливе спалити хату й майно такого господаря, і всі одногосне звать його безчесним, підлим і вартим усякої наруги". Цей же письменник свідчить, що в слов'ян дозволялося навіть украсти, щоб добре прийняти гостя, і така крадіжка не вважалася за сором.

Інший письменник розповідає: "Кожен господар має навіть окремий дім, чепурний та чистий, призначений для гостей. Тут завжди стоїть стіл з різними напоями та стравами, з них одні здійснюються, знов інші ставляться. Чекаючи гостей, страви накривають чистою скатертиною, і хто б не захотів погостювати, чужий чи свій, його ведуть до столу, де все готове".

Два місіонери, що побували в Балтійських слов'ян, у місті Велегош, розповідають, що "їх прийняла з честю жінка начальника міста, смиренно помила їм ноги, приготувала їжу й подала смачні страви. Вони дивувалися, як це в царстві диявола (ці слов'яни були тоді неохрещені) вони бачать таку покору та гостинність".

Про Поморських слов'ян історик XI віку Адам Бременський пише: "Нема народу гостиннішого й ласкавішого від них". Згадаймо врешті, що про те саме в українського народу свідчать і наші стародавні пам'ятки. Так, великий князь Київський Володимир Мономах (у 1125 р.) у своїй "Науці дітям" навчає: "І боле же чините гость (купець), откуда же к вам придет, іли прост, іли добр, іли сол (посол), – ті бо, мимоходячи, прославят человека по всім землям" (Лавр. Літ. 237).

Гостинність в українського народу ввійшла в прислів'я; у нас кажуть: "Гість у хату – Бог (перше: бог) у хату". Слово "гість – гость" широко-розгалужене в нашій мові: гість, гостювати, гостити, гостинний, гостинець, угощати й т. ін. Купці напочатку, як чужинці, також у нас

були гостями, звідки й стародавня назва їх "гость" (пор. лат. *hostis*), а биті дороги, якими їздили вони, "гостинець". Куплене в купця ще й досі зветься "гостинець", коли воно кому дарується, – може пам'ять про стародавні дарунки купців – гостей за гостину. Трохи пізніш були й доми, призначені вже для гостей купців, – вони звалися гостиницями. Доми для гостей, де їх і лікували, пізніше були названі "госпіталями", звідки й наше "шпиталь". Кімната гостинна чи вітальня позосталася й до сьогодні.

Стародавні звичаї про гостя й гостинність позосталися в нас ще й досі, і свято додержуються. Коли гість приходить до кого хоч би й за простою справою, мусить вступити в хату бодай на хвилину. Коли гість у хаті, не годиться господареві того часу лежати. Звичайно гостя садовлять на найкращому місці в хаті, а коли на лаві, то конче її чисто витруть з порохів. Гість мусить сісти, бо інакше не будуть сідати в хаті старости. Пор. сідайте, щоб старости сідали! (приказка). Див. у Пок. "сідати".

Коли гість увійде до хати при їді, його конче запрошують до столу: Просимо до столу! (до обіду, до вечері), на що гість відповідає: їжте (обідайте, вечеряйте) здорові! Звичаєвий закон наказує гостити гостя, чим хата багата. Коли ж прийняття святкове, наперед призначене, страви мусять бути багатші, а буденна їжа не дається. Щирість до гостя треба показати не тільки ласкавою мовою, але й всім тим, що ставиться й кладеться на стіл.

А гості, коли їдять, мусять їсти без поспіху й відтягатися з їдою, і за кожною стравою чекати господарєвого припрошення, чому господар обов'язаний до всього припрошувати гостя. Коли гостина святкова, парадна, діти за стіл не сідають, так само й господарі: господиня подає їжу й припрошує до неї жінок, а господар – припрошує чоловіків. Нечемно гостеві щобудь брати зо столу самому без припрошення.

Кожного гостя, коли він попрощався, господарі виводять аж на двір, а то й за ворота.

Про гостя правдиво пише П. Куліш у своїх "Оповіданнях" 61: "Попереду нагодуй чоловіка, а тоді вже й розпитуй його".

Хто в небезпеці сховається в Храмі і візьметься за Престол, той стає божим гостем, і він не може бути ані забитий, ані відданий. І ця звичка, добре відома в Старому Заповіті (3 Цар. I. 50, 51), перейшла й на Християнські Храми, як *азиль*. Це право захисту.

6. Стан жінки у давнину.

Суспільний стан *жінки* в слов'ян взагалі, і в наших предків зокрема,²⁹⁵ не стояв на низькому рівні, як то було звичайним тоді в багатьох народів.. На обов'язку жінки знаходився дім, – нагляд і виховання дітей, виготовлення їжі й одєжі для всієї родини, чому вона й звалася в нас здавна почесним ім'ям "*дружина*", від слова "друг" – товариш, а "товариш" – довірений при товарі, цебто маєтку, худобі (пізніше – пастух).

Моральний стан жінки стояв у нас дуже високо, – пам'ятки наші не знають навіть слідів якогось стадного співжиття з жінкою чи поліандрії (многомужжя). Якогось снохачтва (життя батька з невісткою), звичайного ще й тепер серед російського простонароддя, в нас ніколи не було, про що свідчить ще Початковий Літопис (див. нижче, ст. 357).

Чужинні історики: візантійці, араби, німці по-зоставили нам багато свідчень, що слов'янські жінки були дуже вірні своїм чоловікам, – усі вони дивуються такій вірності й відданості, бо в них того не було. Імператор візантійський Маврикій у VI віці свідчить про слов'ян: "Жінки їхні чесні понад людську можливість" (Стратегія XI. 5).

Це ж саме твердить значно пізніше Диякон Павло Алепський, що з своїм батьком, Антіохійським Патріярхом Макарієм двічі переїздив Україну в 1654 році. Він описує киянок: "Жінки продають на красивих базарах і в гарних крамницях усе необхідне з матерії, соболів і т. ін. Вони нарядно зодягнені, але зайняті своїм ділом, і ніхто не кидає на них нечемних поглядів".²⁹⁶ Зрада жінки була в наших предків явищем надзвичайним, за що зрадницю й зрадника, як свідчить Титмар про західніх слов'ян, тяжко карали.

Високу чесність українських дівчат підкреслює й француз Боплан у своєму описові України 1650 р.

Як то було і в інших народів, паном родини був чоловік, і жінка була його правною власністю. Від жінки вимагалася повна покора й відданість своєму чоловікові, і звідси постав звичай, щоб жінка йшла за своїм чоловіком в разі його смерті, але йшла добровільно. Цей звичай палення чи забивання жінки при Похороні її чоловіка широко відомий також багатьом іншим індо-європейським народам, і в нас він практикувався ще в IX–X віках, про що маємо немало різних свідчень. Маврикій подає: "Слов'янські жінки чесні понад людську можливість, так що більшість їх не вважають можливим пережити смерть свого чоловіка, а тому *добровільно* задушують себе, бо для них вдовине життя – то вже не життя" (Стратегія, XI 5. Див. ст. 247).

Арабський історик Масуді свідчить це саме про Русь: "Як помре в них чоловік, то його жінку палять живою; як помре жінка, чоловіка не палять; як умре неоженений, то його женять по смерті. Жінки хочуть бути спаленими, щоб увійти в Рай (зо своїми чоловіками). Це робиться і в індійців, тільки в них (русів?) палять лише тоді, як вона сама того хоче".

Палення жінки виходило з вірування, що люди по смерті й далі живуть, отже жінка й на тому світі конче потрібна своєму чоловікові. Проте є багато фактів твердити, що палення жінки при похороні її чоловіка в нас було добровільним. Але в скорому часі, підо впливом Християнства, палення жінок припинилося, і сам погляд на них, як на чоловікову власність, також змінився й став анахронізмом, і вже в кінці XII віку бачимо таку вірну й дружню супружу пару, як князь Ігор та його

Ярославна, як показує "Слово о полку Ігоревім" (хоч вона була вже другою жінкою). Про палення жінок див. ще вище розділ IX, ст. 245–247.

Жінка підлягала чоловікові й корилася йому. З глибокої давнини був у нас обряд на Весіллі, щоб молода по Вінчанні роззувала свого молодого на знак віддання й покори йому. В Іпатієвому Літопису (під 1128 р.) розповідається, що княжна Полоцька Рогніда Рогволодівна не хотіла виходити заміж за князя Володимира й сказала: "Не хочу розути робиччя!" (бо кн. Володимир був сином рабині). Обряд роззувати молодого відомий у сербів, словенців, німців, і ін. народів.

Цей стародавній звичай позостався й досі в нашому весільному ритуалі: перед першою подружньою постіллю молода роззуває молодого, а він її б'є халявою, – таке роззування відоме й іншим народам. Перед тим, як поїзд з молодою вирушає з своєї хати до молодого, молодий тричі б'є свою молоду батогом, промовляючи: "Кидай батькові норови, а бери мої!", – це також звичай, відомий багатьом іншим народам. Це підкреслювало, що паном у домі має бути чоловік, а не жінка, бо "Біда тому дворові, де корова наказує волів" (Плавюк 15).

Биття жінки чоловіком відоме з давнього часу, але в формі науки, бо час тоді був такий. Чоловік, що любить свою жінку, часом може й побити її, а звідси пішли й наші поговірки: Б'є, бо любить, або: Жінка небита, як коса неклепана, чи: Жінка небита, як хата некрита. Підкреслюю тут, що звичайним виразом для любові в нашій мові є "жалувати": Він її жалує, цебто сильно любить.

Основою цього було біблійне: "Кого Господь любить, того і карає!" (Пр. 3. 12).

Одноженства, як правної інституції, в нас не було, та воно було фактичним у простого народу, особливо в полян. Але в людей багатих та в князів було багатоженство, бо вони могли утримувати собі й кілька жінок. Арабський письменник Ібн-Якуб оповідає, що слов'янські князі мали по 20 і більше жінок, і ніби замикали їх. Та й наш Початковий Літопис подає, що сіверяни й інші наші племена мали по кілька жінок.

Цей же Літопис подає, що князь Володимир, крім п'ятох правних жінок, мав ще 800 наложниць, а за Літописом Никоновим аж 1100: у Вишгороді 300, у Білгороді 300, у Родні 300 і на Берестовім 200, але глибший дослід показує, що це були бранки-рабині на продаж.²⁹⁷ Коли ж Володимир охрестився, то зараз покинув усіх своїх жінок, крім однієї грецької царівни Анни.

І тільки Християнство принесло нам правове одноженство, але багатоженство фактично трималося ще довгий час. І ще Митрополит Київський Іоан II (1077–1089) у своїх "Правилах" скаржиться, що багато-хто мають "бес студа і бес срама" по дві жінки. І Християнство скоро досягло, що тільки одна жінка вважалася за шлюбну, а інші були тільки

наложницями. Церква дозволяла женитися три рази, але народ сам склав на це своє влучне спостереження: Перша жінка від Бога, друга від людей, а третя від дідька (Плавюк 126).

Про якесь релігійне обмеження жіночих прав давні пам'ятки не згадують, бо їх певне й не було; скажемо, напр., у фіннів жінкам заборонялося дивитися на богів.

Діти шлюбні й нешлюбні мали однакові права, а навіть право на княжий уділ; сам князь Володимир був "робичичь", – син рабині, нешлюбний син князя Святослава від рабині Малуші з Любеча над Дніпром. Старе наше право скоро зрівняло жінку в правах з чоловіком, і, скажемо, за вбивство жінки чоловік платив стільки ж, як і за вбивство кожного іншого. Жінка в нас стояла безпосередньо по чоловікові, і по смерті його вона правно ставала головою своєї родини. *Вдова* в нас була завжди поважана й правно підтримувана, а в пізніших піснях була опоетизована.

Із свідчень вищезгаданого Київського Митрополита Іоана II знаємо, що вже за його часу можливі були "розпусти", – "розводи" цебто розв'язання шлюбів, а це вказує на правне забезпечення й жінки. Правда, на розведену дивилися в нас дуже підозріло, звідки й значення слова "*розпуста*".

Взагалі ж дослідники підкреслюють, що становище української жінки в суспільстві було високе й шановане;²⁹⁸ навпаки, становище жінки, напр., у сусідній Московії, було невідрадне. Хв. Вовк так про це пише (Студії 236): "В Великороси весільні пісні мають назву "плачів", "вытье". І справді, вони не що інше, як "оплакування" молодої, наче б вона була вже мертва. І це не тільки ритуальна розпука, – це цілком реальний жаль, що походить з повної свідомости того дійсного становища, яке займає великоруська жінка в родині. В піснях говориться про те, як її битиме чоловік, як її білі плечі будуть позначені слідами батога; то як вона буде примушена задовольняти примхи свого пана, самого свекра ("снохацтво"). І єдине, чого просить молода в Господа Бога. – дати їй потрібні сили витримати "рабство таке гнітюче й тяжке"...

Про форми стародавнього в нас співжиття чоловіків та жінок маємо звістку, яку подає нам Початковий (Іпатіїв) Літопис: "Поляне своїх отець обичай імяху тих і кроток, і стидініє к снохам своїм, і к сестрам, і к матерем своїм, і снохи к свекровам своїм, і к деверем велико стидініє імуше". Отже, кровного співжиття (ендогамія) в нас не було, а це показує на високий ступінь родинного стану, і жінку собі брали звичайно з іншого роду.

7. Форми побрання молодих.

Про форми побрання чоловіків і жінок Початковий Літопис розповідає, що "*поляне* брачнїє обичаї іміху: не хожаше жених по невісту, но прихожаху (у Лавр. Літ.: привожаху) вечер, а заутра приношаху, что на ней владуче.

"А *деревляне* живяху звірським образомъ, живуще скотьски: і убиваху друг друга, ядуще все нечисто, і брачєня (Лавр. Літ.: браки) в них не биша, но умикаху у води дівица. А *радимичі* імяху: живяху в лісі, якоже всякий звірь, ядуще все нечисто, і срамословє в них пред отці, і пред снохами; і браці не биваху в них, но ігрища межю сели, і схожахуся на ігрища, на плясанья, і на вся бісовьскія пісні, і ту умикаху жени собі, с нею же хто свіщевашєся. Імяхуть же по дві і по три жени".

Отже, Літопис розповідає, що в полян було вже відоме добровільне побрання, а в інших наших племен було т. зв. умикання, цебто хапання собі жінок. Умикання жінок було того часу відоме багатьом європейським народам, але в нас воно було тільки обрядове, і реального характеру не мало, коли хапали на жінок тих, "с нею же хто свіщевашєся", цебто вперше вмовлялися, а вже потім відбувалася умичка по згоді.

В глибшу давнину було ще й *купно* молодої, але Літопис про нього не говорить; він свідчить, що вранці приносили, "что на неї вдадуче", – трохи неясне місце, але його можна розуміти й так: "що за нею (батьки молодої) давали", цебто вже мова про *посаг* чи віно.

Арабський письменник X віку Ібрагім-Ібн-Якуб оповідає, що в слов'ян молодий дає батькові молодої дарунка, і "*віно*" в нас – це й був шлюбний дарунок. Слово "віно" виводять від "ціна" – спочатку ціна за жінку, пізніше шлюбний дарунок батькові чи самій молодій. Виводять слово "віно" й від "вінок", – плата батькові за дівочий вінок молодої. Пізніше "віно" – це посаг молодої. В Азбуковнику початку XVII віку читаємо на л. 916: "*Віно*, вѣино-толк(ується) написаніє, еже кто обручить себѣ невѣсту и творить писанієм крѣпость промеж себе, и то писаніє наричеться вѣино". В нашій мові слово "віно" позосталося ще й досі, звідси "вінувати" – давати віно, поміч на нове господарство. Від слова "віно" постала, певне, й назва міста Вінниця, – чиєсь давнє віно, посаг за жінкою. Біля міста й річка Вінниця.

В нашому сучасному весільному обряді є ясні вказівки на стародавні способи побрання. Так, позосталося ще й досі відбивання, ніби "*умикання*" молодої весільним оточенням молодого, оточення молодої не хоче її віддати. Позостався й "*окуп*" за молоду, звичайно, тільки обрядовий, що дається найближчому оточенню молодої або й парубкам її села чи кутка його. В самому слові "*Заручини*" є натяк на згоду його. В самому слові бралися, коли догоджувались при продажу-куплі. Таким чином, у нашому весільному обряді поєдналися в залишках усі форми стародавнього парування, – і вільне побрання, і умичка, і купля. Взагалі вдавнину умичка й договір були в нас разом, і так разом і відбилися в весільному ритуалі. У збірнику В. Плавюка 124 знаходимо стародавню приказку: Бери жінку з близька, а крадь здалека. Щодо умикання, то треба зазначити, що воно було широко знане й іншим народам.

Умичка відома і давнім народам юдеям, – як свідчить Біблія,

веніяминівці хапали собі жінок на танцях у Шіло (Судді 21. 21).

Стародавню умичку в нас замінило ходіння жениха за дівчиною, а пізніше стали приводити дівчину до жениха. Звідси в нас і в мові постали дві форми: *узяти* дівчину заміж і *віддати* дівчину заміж (Ключевський І. 141–142).

Умичка за кн. Ярослава ще була, бо його Церковний Устав згадує її, – забороняє її й накладає кару за неї.

Ще в давнину були в нас окремі організації молоді, – це парубоцькі чи дівоцькі товариства, в яких гуртувалася молодь, що готувалася до побрання.²⁹⁹ З бігом часу товариства ці повиводилися, – полишилися тільки уламки їх, це досвітки й ін. Але розрізняємо: *Вечорниці* – збори хлопців і дівчат увечері до півночі, а збори до світання – це *досвітки* (до світу). Такі збори в літі – це *вулиця*.

Дослідники підкреслюють, ніби в нас у глибоку давнину було тимчасове вільне співжиття молоді ще до весілля, це шлюб на спробу, добре відомий і інший народам.³⁰⁰ Остатки цього бачать у тому, що в разі потреби, молодого "в коморі" замінює старший дружок й тепер (адельфогамія).

Вдавнину звичайно жінку брали з іншого роду (ексогамія), але це рано в нас змінилося, – стали брати з роду свого (ендогамія); ось чому й тепер навіть дошлюбний зв'язок дівчини з хлопцем з свого села не такий соромливий, як з чужим.

У нашого народу говориться, що Божий і людський Закон наказує наділяти, чим є змога, своїх дітей, коли вони паруються. Крім слова "віно", є в нас ще й слово "придане", – що придається доньці на нове її господарство.

Богинею й богом супружжя в нас були Лада й Ладо. В глибоку давнину обряд побрання відбувався біля води або під великим деревом; відгомоном цього було, може, зарядження Степана Разина († 1671 р.), коли він позакривав церкви на Дону, вінчати молодих під вербою.³⁰¹ Побрання молодих справлялося дуже бучно; Київський Митрополит Іоанн II († 1089 р.), свідчить, що в його пастві "поімають жени своя с плясаньєм, і гуденьєм, і плеска-ньєм". І так справді було: побрання справлялося гучно й весело (весело з підпитку), чому це побрання віддавна й одержало в нас назву "Весілля". Пізніш, десь у віці XVI, коли в Церкві молоді стали присягати одне одному на досмертну вірність та любов, побрання стало зватися "Шлюб", цебто присяга.³⁰² Є ще стародавній український термін "віддаватися", "віддавання", "відданиця" (донька, що має заміж іти), що може свідчать про умичку; вони більше відомі тільки в західноукраїнських говорах, і безумовно дохристиянського походження.

Часті вирази в нас: віддати, взяти, брати (з доданням "заміж" або без нього). У Бориса Грінченка: "Брат *оддавав* дочку", "Сьогодні прийде дядько, то я йому скажу, що тебе братиму" (Твори, вид. 1963 р. ст. 469,

500). Ці "оддавав", "братиму" ще пахнуть умиканням.

Серед жінок багато було сміливих і відважних. Грецький історик оповідає, що в війську князя Святослава (972) було багато жінок, почоловічому одягнених і озброєних. У війні з греками вони завзято билися (Аркас 18).

Чесність дівчини ("вінок") глибоко бережеться в родині. Мало цього, за чесність дівчини заступається і все парубоцтво села. У давнину сильно розвинене було т. зв. побратимство, – дівчина, особливо сирота, обирала собі побратима-оборонця, і вони двоє присягали в Церкві на вірність їхньої дружби. У Требнику є й Чин побратимства.

Коли дівчина провинилася й стала непутящою, її тяжко карали. П. Мирний в оповіданні "Нечесна" (т. II 365) подає: "Вона непутня виходила заміж. Пан і люди присудили *обстригти* її, обмазати дьогтем і обтикати пір'ям, – і так водили голу по селу".

Насильне обстригання дівчини, що втратила вінка, сильно було поширене в Україні. Така дівчина звалася "*стрига*" або "*покритка*", бо їй ще й заборонялося ходити з відкритим волоссям, вона обов'язана була покривати голову хусткою.

Коли про дівчину піде слава, що вона втратила вінка, то парубки вимастять ворота до її двору дьогтем чи смолою. Ів. Нечуй-Левицький в "Бурлачці" 264 пише: "Уранці всі побачили, що панські ворота вимазані дьогтем, а на воротах стремить на палиці сніпок".

Усе це, про велику публічну кару покритці від Громади й Церкви описує той же письменник докладно (т. I. 299–300, вид. "Руська писъм.", Львів).

Звичай водити публічно по селу дівчат чи жінок легкої поведінки частий був у старовину і в Європі (див. "Кармен" 28).

Коли дівчина вкрала що, то її так само стригли. Пор. у Т. Шевченка:

Була чутка, що стрижену
В Умані водили
По улицах, – украла щось ... 172.

А то бувало, що злодійку водили по селу з музиками ("Микола Джеря" Нечуя-Левицького I. 44).

Українські жінки завжди цокотухи, люблять говорити без кінця та ще й з уживанням рухів рук. М. Вовчок т. II. 84 в одному реченні глибоко це описала: "Цокотали дві молодичі, розходились і знов сходились, та все махали руками, наче горох молотили".

8. На війні і вдома.

"Спокійна й тиха" вдача слов'ян мирного часу мінялася не до пізнання під час війни. Вони завжди були хоробрі й завзяті вояки. Сусіди слов'ян, греки, німці, а також араби, багато пишуть про велику жорстокість слов'ян на війні, але ці свідчення, безумовно, перебільшені, та, зрештою, всі жорстокі на війні, навіть за християнського часу, і певне вони

описують слов'ян приграничних, що мусіли сильно боронитися. Слов'яни технічно були мало підготовлені до війни, готові були більше до війни оборонної, чому й мусіли брати ворога на різні військові хитрощі, як про це свідчать деякі письменники. Маврикій докладно розповідає про різні військові хитрощі слов'ян, напр., що вони легко й довго трималися в воді, з очеретинкою в роті, а ворог приймав це за звичайний очерет, і т. ін.

Військову хоробрість наших предків значно збільшувало ще й їхнє вірування, що полонені будуть служити ворогові й на тому світі, чому вони не здавалися в полон. В "Слові о полку Ігореві" князь Ігор, коли побачив затьму сонця (1 травня 1185-го року), що віщувала йому лихо, а може й полон, промовляв до своїх вояків: "Братіє і дружино, – луце (лучче) ж би потяту бити, неже полонену бити".

Багато маємо різних свідчень, що наші предки були завжди *роботящі*, про що склалося чимало й приповідок, напр.: Гріх дармувати. Раз дале слово – закон, і ламати його не вільно, а хто зламає, того где кара на цьому світі й на тому.

[ОВ]

ХІІ.

ВИВЧЕННЯ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ВІРУВАНЬ.

Належно висвітлити дохристиянські вірування українського народу надзвичайно трудно, бо ще не маємо в потрібній кількості відповідного ціннішого матеріялу. В багатьох випадках доводиться користуватися матеріялом, який свідчить про вірування взагалі слов'ян, а не самого українського народу, та й матеріял той часто непевний і мало опрацьований. Скажемо, українська наука останніх літ цією важливою ділянкою займається мало.

І. ДЖЕРЕЛА.

1. Найцінніші джерела.

Писаних наших давніших пам'яток, в яких знаходимо матеріяли про дохристиянські вірування, досить багато, але сам матеріял цей часто малої ваги, бо не завжди певний, і часто подає самі тільки натяки, для нас тепер не все зрозумілі. Усі давні свідчення, які маємо, вийшли звичайно з-під рук осіб духовних, а вони в цій справі не могли бути об'єктивними: вони могли перебільшувати якесь явище, а то могли й зовсім замовчати про нього.

У всякому разі давнина не позостила нам ані одного спокійного опису давніх вірувань, бодай так, як описувались звичайні події. Усе "поганське" нищилось і заборонялось, а коли про нього щось подавалось, то в викривленому освітленні. Ось через це дослідник стародавнього вірування завжди мусить бути дуже обережний зо своїм джерельним матеріялом, і піддавати його потрібній всебічній критиці.

Збірку давніх свідчень про наші стародавні вірування першим видав проф. С. *Тихонравов* у IV томі свого видання: "Лѣтописи русской литературы ѣ древностей", 1862 р., під назвою: "Слова ѣ поученія, направлення против языческих вѣрованій ѣ обрядов". Усі ці Слова року 1897-го передрукував зо своїми цінними примітками проф. А.И. *Пономарев* у 3-му випускові своїх "Памятники древне-русской церковно-учительской литературы" з передмовою проф. П. *Владимирова*, який перший дав тут загальний начерк нашої мітології. Але в цілому видання це було мало критичне й непильне.

До 1862-го року, до видання Тихонравівського збірника Слів, – а він

видав їх аж сім, – дослідники не мали належного матеріалу. З бігом часу матеріал ріс, і Пономарев дав уже більшу збірку, появилось багато відповідного матеріалу й по інших виданнях. Але весь цей матеріал звичайно видавався малокритично, без належного досліду, і тільки року 1914-го появилася праця, присвячена головно критиці всього відомого матеріалу. Це була докторська дисертація проф. Є.В. Аничкова: *Язычество и древняя Русь*, в якій він піддавав науковому аналізу 27 давніх "Обличительних Слів", направлених проти нашого старого вірування (поганства). І це поважна заслуга Аничкова, бо з цього часу вже можна було науково й критично підходити до тих численних пам'яток, що їх заховала нам старовина. На жаль тільки, повного наукового видання цих цінних давніших пам'яток нема ще й тепер, а воно сильно потрібне, бо без нього ступити не можна.

Найцінніша група джерел, це власне й є оці "Обличительні (викривальні) Слова", направлені проти давнього поганства та його залишків і двоєвір'я. Це Слова-проповіді, серед яких є кілька дуже давніх; вік їх – головно XI–XII-ий. Хоч географічно вони ще мало окреслені, але Є. Аничков справедливо зв'язує їх головно з Києвом, як центром тодішнього церковного й політичного життя. Усі ці Слова – основний джерельний матеріал для досліду дохристиянських вірувань. Це звичайно Слова перекладні з грецького, але наукове порівняння їх з оригіналами показало, що наші перекладачі часом додавали від себе й свої власні "гріхи", а саме – поганство й двоєвір'я своє, яких нема в оригіналах.

Подібні вставки, – це звичайна річ по наших давніх пам'ятках: списувачі чи перекладачі завжди додавали й своє; так постав наш Літопис, як показали глибокі досліди А. Шахматова.³⁰³ Відомості, які подають ці Слова, завжди дуже короткі й неясні, а то й сумнівні, і дослідник мусить ставитися до них обережно; проте все таки, – це найцінніший наш джерельний матеріал. Глибокий дослідник В. Ягіч уважав, що перводжерелом для всіх них мусів бути Початковий Літопис, з чим погоджується й Аничков (ст. 227).

Серед усіх давніх Слів, що збереглися до нашого часу, найважливіші оці дві: "Слово нікоего Христолюбця" та "Слово святого Григорья, како погани кланялися ідолом", – вони цілі направлені проти поганства та двоєвір'я, тоді як інші написані на іншу тему, але при перерахуванні гріхів мають вставки проти нашого поганства. Я спинюся тут на цих двох головніших наших джерелах докладніш.

2. "Слово Христолюбця" XI віку.

"Слово нікоего *Христолюбця*, ревнителя по Правой Вірі", це, певне, не перекладне Слово, бо грецького оригіналу його не знаємо. Воно відоме нам у трьох рукописах XIV і XV віків. Перший знайшов його ще А. Востоков.³⁰⁴ Початкова редакція цього Слова була написана тільки проти пирів (бенкетів), гри, забав та пісень, а трохи пізніше в ньому

появилися нові вставки вже проти поганства та двоєвір'я.

"Слово Христолюбця" – найдавніше Слово, яке постало в середині XI віку за князя Ярослава Мудрого. Є. Аничков, ґрунтовно дослідивши його, твердить, що це проповідь до Священиків, яка була виголошена на одному з їхніх з'їздів, а може на Соборі, при Софійській Катедрі. До Софійської Київської Катебри, як знаємо, щороку на "Збірну Неділю" збиралося Духовенство, й оце власне їм було сказане це Слово, що має, таким чином, і канонічний характер, як Слово Митрополита Соборові.

Подаю тут це Слово ціле з найширшої редакції – з Новгоодського Софійського рукопису XV віку (Аничков, ст. 374–379). Друкуючи, букву **ѣ** опускаю, опускаю й надрядкові значки. А букву **ѣ** передаю через **і**, а букву **ѡ** через **и**, замість **оу** даю **у**. Початкове **и** передаю через **і**. На кінці слова чи складу даю **ѣ** зам. **и**.

"Се же ізложено от многословесних книг ніким Христолюбцем, ревнителем по Правій Вірі, на раздрушение лъсти неприязнині, на укор творящим таковая, на поучение правовірним і на причастье будущаго віка, послушашим Книг сих Святых і творящих ділом повеления в оставление грѣхов.

Яко же Ілія Ѡезвитінин, заклав Іерея і жерці ідољския числом яко триисот, і рече: "Ревнуя поревновах по Господі Бозі моем Вседержителя", тако і сей, не мога тѣрпіти хрьстьян, двовірно живущих. І вірують в Перуна, і в Хърса, і в Сима, і в Ръгла, і в Мокошь, і в Вили, їхже числом тридесяте сестрениць, глаголють оканънии невігласи і мнять богинями, і тако кладуть ім треби і короваи им молять, кури ріжуть, і огневи молять же ся, зовуще єго Сварожичьмь, і чесновиток, богом же творять, єгда же будеть у кого пир, тогда кладуть в відра і в чаші, і пьють, веселящєся о ідоліх своих.

І єгда же у кого их будеть *Брак* (Весілля), творять с боубъни, і с сопільми, і с многими чюдеси бісовьскими. І іно же сего горіє єсть: устроивше срамоту мужьскую і вкладивающе в відра і в чаші, пьють і, винемьше, осморкивають, і облизивають, і цілуют. Не хужьше суть жидов і еретик і болгар, іже в Вірі і в Хрьщеніі суше, а тако творять. Не токмо же то творять невіжі, но і віжі, Попове і книжници. Аще ли не творять того віжі, да пьють і ядять моленое то брашно. Але ли не пьють, не ядять, да видять діяннѣ та их злая. Але ли не видять, да слишать, і не хотятъ их поучити. О такихъ бо Пророк рече: "Окамені сердце людѣй сих, і ушима тяжко слишаша, і очи свои сѣміжиша". І Павел к Римляном рече: "Откриється гнів Божій с Небесе на все бещестье, і на неправду чоловічю ськривающим істину в неправді, імь же разумініє Божіє яві єсть, в них Бог бо яви".

Нъ си не хотятъ учити. І Сам Господь рече: "Мнози пастуси погубиша виноград Мой". Пастуси суть Учители, Попове, а виноград Віра, а сущєе в винограді, в Вірі, чоловіци. Чоловіци в Вірі погибають лихими учителями, безумними невігласи. Да аще тако творящим не лишаться

проклятого того моленія і служби тої дьяволі, то достойни будуть огню негасимому і смолі присноврющий. Си же учители под ними будуть, аще их не обратять от лица невірних людий, приходящих в Хрещеніє і ученію добрих діл: "Да обратять ни боящиися Тебе і відущиі свідінья Твоя". Се же молвить книжником, ти бо відають свідіння Божія, а не відаюшим свідінья не достоить Попом бити, тако бо і в Заповідех глаголеть: Аще невіжа будеть поставлен Попом, да ізвержеться. Павел бо рече: "Горе тому, імже съблзна приидеть".

Нъ се є пришла і расплодилася всюду. І паки рече Господь: "Іже кто добре научить, ть велик наречеться в Царствії Небесном". Аще би кто хотіл научити, да прочіі невігласи не дадять зависти ради, і на убийство попускаються, яко же на Ісуса жидовстїи Архiereї і книжници. І паки рече Павел к Римляном: "Аще і многи наставники имате о Христї, нъ немноги Отці. О Христї бо Ісусї Євангильємь аз ви родих, молю же ви ся, подобьници ми будете". То і вам, Попом, молвить Павел, моля.

Будете же ви, книжници-попове, подобьници Павлу, великому учителю, учите же люди на добро і обращайтесь от лъсти тої дьяволі к Вірі істинній, служити Єдиному Богу, да і ви речете пред Богом пророчьским гласом: "Се аз і діти моя, еже ми дал Господь", аз родих ученєм.

Аще ли ни то, что имаши отвѣчати, а слишиши: "Єму же буде дано много, много от него і істяжють". І паки рече: "Связавше єму руці і нозі, вѣверзіте ліниваго раба в тьмоу кромішнюю, скрившаго талант". Талант єсть ученье. Того бо ради пьете і ясте, і дари ємлете у них. А аще ли поучити їх не хочете, і аще тако діюще єсте, да не примішайтєся к ним, ни дружьби с ними держите, по єуагельскому слову, іже рече: "Аще імаєши око твоє лукаво, істькни є, аще ли руку, то отсіщи ю. Луче бо єсть, да єдин уд погібнеть, неже все тіло". Не можеть бо погібнути праведник про безаконьника. "Кое причастье світу к тьмі, коє ли причастье Христосу с бісом?" Тако же і служащим Христосу, коє причастье к служащим бісом і угодьїа бісом творящим?

Павел Коренѡм рече: "Братіє, писах вам Посланья не примішатися вам к блудником і к лихоємьцємь, рекше: К резеоимьцем, і к грабителем, і к корчемитом, і ідолослужителем, і к клеветником". Коє же суть ідолослужители? То суть ідолослужители, іже ставятъ трапезу Рожаницям, короваи молять Вилам, і огневи под овином (клунею), і прочее их проклятьство.

І паки рече: "Не должны єсте от мира сего ізити, рекше умрети, нині писах вам, не примішайтєся, аще ти єсть брат так, ли блудник, ли різеоимець, ли корчьмит, ли пьаниця, ли служитель кумиреск, с таковими ні ясти, ні пити". Ізверзіте таковаго, "таковіі бо не наслідять Царства Божья", окамені бо сердце їх в неистовом пьанстві, і биша слуги кумиром. Яко же пишеть: "Сїдоша бо людие ясти і пити, не в Закон, но в упої, і биша пьани, і вѣсташа іграть і съблудиша со ближники своїми, і

того дни погибе их 23000 за своє неистове пьянство.

Того ради не подобаєть хрьстьяном в пирех і на свадьбах бісовських іґр іґрати, аще ли то не Брак (Весілля) наричеться, нъ ідолослужение, іже єсть пляска, гудьба, пісни мирьския, сопіли, бубни, і вся жертва ідолська, іже моляться огневи под овином, Вилам, Мокошьи, Симурьглу, Перуну, Волосу, скотью богу, Хърсу, Роду, Рожаницям і всім проклятим богом іх.

Се же оучение нам написася на конець вік. Тім же мьняися стояти, да ся не падеть. Възлюбленії, бігайте жьртва ідолської і требокладенья, і всея служьби ідолския, да не в лжю будем рекли, крышающеся: Отрицаємься сатани, і всіх діл его, і всіх ангел его, і всіх служеб его, і всего студа его. Тако же і обіщавомь Христови. Да аще ся обіщавомь Христови слоужити, то чему не служим Ёму, нъ бісом служим і вся угоды ім творим на пагубу души своєї?

Не токмо же простотою зло творим, нъ і смішаєм нікия чистия Молитви с проклятим молениемъ ідолским, трьсвятія Богородиця с Рожаницами, іже ставять лише кутья, іни трапези законьнаго обіда, іже нарицається беззаконьная трапеза, мінімая Роду і Рожаницам в прогнівание Богу. Сам бо Господь рече: "Не всяк вьнидетъ в Царствие, река Ми: Господи, Господи, нъ творяй Волю Отця Моего". І Павел рече: "Видіх облак кровав простьрт надо всім миром. І въпросих, глаголя: Господи, что єсть? І рече ми: Се єсть Молитва челоувічська, смішено с безаконьем". Того ради рече Господь: "Не можетъ раб один работати двома господином: єдинаго възлюбить, а дрогога възненавидить". Тако и ми, братіє, възненавидим дьявола, Христоса възлюбим, в Онъ бо хрьстихомься, і Ёго Хліб ями, і Ёго Чашю пьем, і оумираєм, і здрави биваем о Немь, рекуще: Слава Тобі, Господи, о всім данім нам Тобою, не токмо в сєсь вік, нъ і в будущий паче.

І паки рече Павел: "Что убо треби кладоуть страни бісом, а не Богу? Не велю же вам обыщником бити бісом. Не можете бо пити Чаші Господні і чаші біс, не можете бо причаститися Тряпезі Господни і трапезі біс", да не розгнівим Бога. Таже рече: "Аще кто повість вам, яко се трьбно кумиром, не ідите того діля повідавьшаго". Аще бо пьете і аще їсте, все в Славу Божию творите". "Господня бо єсть земля, ісполнение і конци ея". Таже рече: "Все ми леть єсть, нъ не все на пользу; аще чрево брашну, і брашьно чреву, і ть Бог да уразни".

І паки Павел рече: "Братіє, очистим себе от всякия скверьни плътняия і душевняия, творяще Святину в страсі Божії". Всім бо нам подобаєть стати пред Судищем Христосовим, да приимемь каждо нас противу ділом, яко же єсми створили: ли добро, ли зло. Відуще убо страх Господень, почто не възпримаєм разумно глаголющая ни богоумним ученьєм в спасенье? Надіюжєся на ваше спасенне і на свідінє, яко не вьтще глаголю. Віді бо яко приобрітенє хочеть бити вашего же і моего спасєня. "Аще бо бихом сами ся осужали, не бихом осужени били.

Судими же от Господа наказани єсми, да не с ненаказаними осужени будем".

Братіє, не велю вам не відіти бесіди сея, нъ і інім будіте на пользу, хотящим поучитися во спасение, да бисте многи исторгше от сітїи дьяволь, привели к Пречистому Світу Господа нашего "Ісуса Христа, і прияли милость, неж ети, они, нъ і ви.

І к Тимофею рече: "Вім, яко добр Закон, аще кто законньні творить, яко правдиву Закон не лежить". Беззаконьним же і непокоривим і противящимся здоровому ученью і нечъстивим, хулящим Святая Писанья і раздрушающим Заповіді Святих Отец Слави Божїя не наслідити. Хвала си єсть свідінія нашего в простини і в чистоті Божїї, а не в мудрости плътнеї".

"Молю же ви іменем Господа нашего Ісуса Христа, да то же глаголете вси, да не будуть в вас разори, да будіте свершени в том же умі і в том же разумі". Возвісти бо ми ся о вас і пред вами Благодать і мир от Бога і Отца Господа нашего Ісуса Христа.

Хвалю Бога моего о вас і о Благодати Божїї, данїї вам, яко вам не лиховати нікоего же дара, яко свідініє Христово ізвіститися в вас, чающе пришъствія Господа нашего Ісуса Христа, іже посадить ви в дворіх жизни вічнїя со всіми служащими Єму всегда і нїні і присно".

3. "Слово, як погани кланялися Ідолам" XI віку.

Друге великої ваги джерело, це "Слово, како погани кланялися ідолом". Основа цього Слова – грецьке "Слово на Богоявлення" Григорія Богослова, відоме в нас уже в перекладі XI віку й видане А. Будиловичем 1875-го року (в цьому виданні Слово десяте). Автор нашого Слова скоротив Слово Григорія Богослова, але поробив до нього цінні свої вставки десь, може, в 60-ті роки XI століття.

Постало воно так само, як і Слово Христолюбця, в Києві, може вже в Печерському монастирі. Для вияснення дохристиянських вірувань це Слово дуже важливе, – це перша основна праця з української мітології. Слово відоме з кількох рукописів XIV–XVII віків, і кількох редакцій. Найповніша редакція – з Новгородського Софійського рукопису XV віку, в якому повносив до тексту всі попередні пояснення – глоси.

Подаю повністю цей текст за виданням Є. Аничкова (ст. 384–386). Повний титул такий: "Слово святого Григорья, ізобрітено в толціх о том, како первое, погани суще, кланялися ідолом і треби им клали, то і нині творять". Слово подано з тими ж правописними змінами, як і перше.

"Видите ли оканьюю сию і скверненую службу, створяему от скверних язык? Єлени оканьїї! Блядивия жертви! Ученієм дьяволим ізобрітено, потвореньєм темнаго біса і кощюною злим бісом крадом. Зловірнїї, мняше суету істиною, служаще і кланяющесе ідолом, нікое ухищренье творят. Ми же сих, чада, отметаемгся нечестивих жертв, і Диева служенья, і кладенья треб Критьскаго оканьяна мучителя, і Мамеда проклятаго, сарациньскаго жерца, еленьскія любви, бубеньнаго

плесканья ,свирільного звука, плясання сотонина, фряжський слоньница і гуслі мусикійські і замора, іже бісять, жруще матері бісовьстї Афродиті богині, і Коруні, Коруна же будеть Антіхрисця мати, і Артемиді проклятї Деомисї, стегнороженію. І недоношений пород, і бог мужежен.

І фивійське безумне п'янство почитають, яко бога, і Семелино требокладенє грому і моланням, і Вилам, іже єсть бил ідол, нарицаємий Вил, его же погуби Данил Пророк в Вавилоні. Тім же богом требу кладуть і творять і словенський язык: Вилам і Мокошѣ, Диві, Перуну, Хърсу, Роду і Рожаницам, Упирем і Берегиням, і Переплуту, і верьтятся пьють ему в розіх. І огневи Сварожицю моляться, і навѣм мѣвь творять, і в тесті мости ділають, і колодязі і іна многая же. У тіх Фали каци же, і фюфюли чгуться, срамнія уди, і в образ створени, і кланяються им і треби їм кладут.

Словіне же на свадьбах вькладаваоче срамоту і чесновиток в відра пьют. От нихже от фюфильских же і от арвитьских писаній болгаре научившєся, от сромних уд істекшую скверну вкушають, рекуще, яко же сим вкушенєм оціщаються гріси. І суть всіх язык сквернійше проклятіише таверська діторізання ідоли, от первенець, лаконьская требищная кров, просяжаемая ранами, то їх епитимья, єюже мажют Екадью, богиню, сию же Діву вміняють. І Мокошь чтіт, і Килу, і Малакию, іже єсть ручний блуд, велиї почитають, рекуще Буякини. Пенелоповое темное мясотвореніє, їм же насищают боги, і творя є алчни. Ли трипода Дельфичьскаго ворожа і розгометания, писаная в книгах, іли Кастелино запоїство чьтуть яко бога, волхвованіє, і волшебная проповід, наuzzi смрадніі, от них же никий же язык ганьзул, халдійская остронумія, і родопочитаньє, іже єсть мартолої, і фряжський сні, і чари, і устрічі, і кшь, Ефропови сквернія басни, яже і всюда суть, і кошуни, Митрофа мука, нарицаемая праведная, проклятого же Осирида роженіє, мати бо его рожающа оказия, і того створища богом собі, і треби ему силни творяхуть окаянній.

От тих ізвикоса древле халдеї, начаша треби їм творити великия своїма богома Роду і Роженицам по роженію проклятого і скверньнаго бога Осира. Сего же Осирида скажуть книги лживія і сквернія, сороцинський срачиньскаго жьрца Маомеда і Бахмита проклятого, яко не ліпим проходом пройде, рожаєся, но смердящим, того ради і богом его нарекоша, того ради сороцини, миють оход, і болгаре, і тьркмени, і комли, і олико їх єсть в вірі той, і омисте то впливають в рѣт. Оттуда же ізвикоса елени класти треби Артемиду і Артемиді, рекше Роду і Рожениці, таціі же ігуптяне, таже римляне.

Тако же і до словін доїде се слово. І ти почаша треби класти Роду і Роженицам преже Перуна, бога їх, а преже того клали треби упирем і Берегиням. По Святім же Крещеньї Перуна отринуша, а по Христа, Бога нашего, яшася. Но і ноне по українам моляться ему, проклятому богу

Перуну, і Хърсу., і Мокоши, і Вилам, то творят отаі. Сего же не можуть ся лишити, наченше в поганьстві, даже і доселі, проклятого ставлення втория трапези, наречення Роду і Роженицам на велику прелесть вірним крьстьяном і на хулу Святому Кръщенію і на гнів Богу.

По Святім Кръщенії череву работни Попове уставиша Трепарь прикладати Рожества Богородици к Рожаничньні трапезі, оклади діюче. Таковии нарицаются кормогузъци, а не раби Божыі. І Неділі день і кланяються, написавше жену, в чоловічєск образ, тварь.

Паки же се еше Єгуптяне чтуть і треби кладуть Нилу і огневі, рекше: Нил плододавец і раститель класом. А огонь творят, спориню сушить, егда сзрієть. Того ради окаяньніи полуденье чтуть і кланяються на польдень обратившеся.

Си же повість велика есть, но ми, літописи ради, от многа мало избрахом".

4. Інші джерела.

Крім цих двох головних Слів, в науці відомі ще 25 Слів, – в них є вставки проти нашого поганства, але вони без більшого значення. Проте всі Слова, разом узяті, творять поважне джерело для вивчення наших дохристиянських вірувань. Серед цих Слів помітніші такі, як "Слово о ведрі і казнях Божиих", відоме по рукопису XII в., що користалося й "Словом Христолюбця".

"Хожденіє *Богородиці* по мукам" дійшло до нас у рукопису XII віку. Це переклад з грецького, але перекладач додав таку вставку, якої нема в грецькому оригіналі: "Нъ забиша Бога і віроваша, юже бі тварь Бог на работу створил, то то они все боги прозваша: солнце і місяць, землю і воду, звіри і гади. То сетьніє і чоловічєска имена то утрня Троюна, Хърса, Велеса, Перуна на боги обратиша, бісом злиим віроваша. Да і доселі мракъмь злиимь одържими суть, того ради сде тако мучаться".³⁰⁵

Цінний матеріал дають також наші різні *Літописи* (див. "Полное собрание Русских Лѣтописей", скорочено ПСРЛ.), але все це матеріал випадковий, уривковий, і завжди поданий з точки зору противника старих вірувань, що, правда, роблять і всі взагалі автори стародавніх пам'яток. Для нас особливо цінні матеріали дають Літописи Початковий (т. зв. Несторів), Іпатіїв,³⁰⁶ і ін.; т. зв. Густинський Літопис XVII ст. (див. "Полное собрание Русских Лѣтописей" т. 11) дає досить докладний опис деяких наших вірувань та давніх Свят, але не все віригідний.

Цінні вказівки на давні вірування дають *Договори* з греками, напр. з 907 року, князя Ігоря 944 року (не 945 р., як Літописець подає, див. Е. Голубинскій: Ист. Р. Ц., т. I, ст. 66) й 971 р.,³⁰⁷ "Наука дітям великого князя Володимира Мономаха" († 1125 р.) за Лавріновим Літописом, дорогоцінне "Правило церковное вкратці" Митрополита Київського Іоана II (1077–1089), в виданні Павлова, див. "Русская Историческая Библиотека" Т. VI.

Багато різних рукописних пам'яток XI–XVII віків виступають проти

давніх вірувань," а тим самим і свідчать про них. Серед цього давнього матеріялу немало є різних церковних Слов чи *проповідей*, направлених проти поганських вірувань, але їхні свідчення завжди зафарбовані фаховою неприхильністю до цих вірувань, як поганства, а тому можуть бути легко перебільшені. Крім цього, проповідники не рідко подають провини своїх вірних за традиційним трафаретом, цебто провини, яких могло й не бути, або були не тими. Особливо цінні Слова-проповіді Єпископа Турівського Кирила з другої половини XII віку, що вчився в Києві.

По стародавніх проповідях ще з давнього часу завжди маємо вказівки на поганство. Напр. у Слові про "Казні Божі" Преп. Феодосія Печерського знаходимо про залишки поганства. У Київському Номоканоні багато говориться про давні суевір'я.

Окремі давні літературні пам'ятки часом також дають цінний джерельний матеріял, особливо "*Слово о полку Ігореві*" 1187-го року, – тут маємо навіть згадки про деякі наші дохристиянські божества. На жаль тільки, тут не подається значення й опису цих богів, бо автор пише про них, як про загально й добре знаних, але зате дуже цінний для нашої справи загальний стародавній дохристиянський фон "*Слова*", що дає багато цінного матеріялу для освітлення духовости свого часу.³⁰⁸

Для вивчення дохристиянських вірувань дуже важливі для нас *юридичні* українські пам'ятки. Якраз тепер вийшли "Памятники права Киевского Государства" X–XII вв. Склав доцент А.А. Зимин. М. 1952 рік. У цьому I томі дано: I. Договори Руси з Візантією X в., ст. 3–72. II. Руська Правда, ст. 73– 234. III. Церковний Устав кн. Володимира, ст. 235–256. IV. Церковний Устав кн. Ярослава Мудрого, ст. 257–285. Цінне видання.

"Статут Великого Княжества Литовского" 1529 року, Мінск, 1960 рік, на 254 ст. Видання Білоруської Акад. Наук.

"Соборное Уложение царя Алексея Михайловича" 1649 року, 504 ст. М. 1957 рік. Видання: "Памятники Русского Права", том VI.

Ці юридичні пам'ятки відбивають у собі і дохристиянські вірування.

Цінний ще "*Синопис*" 1674-го року Архимандрита Києво-Печерської Лаври інокентія Гізеля († 1683), що дає докладні описи стародавніх Свят і вірувань, але не все віригідні, бо брав їх із інших рук, напр. від польських істориків Стрийковського, Кремера й ін.

Звичайно, народні вірування були джерелом-і багатьох таких писаних пам'яток, як напр., різних *апокрифічних* переказів, а не навпаки. Часом, річ ясна, писані пам'ятки могли впливати на вірування тих, хто їх читав; цебто, головно, на вірування Інтелігенції, а не простого народу, що звичайно й читати не вмів. Апокрифічна стародавня література в нас дуже велика, і для стародавніх вірувань вона дає багато цінного матеріялу. Добру збірку їх видав наш учений Іван Франко: Апокрифи і легенди, т.т. I–V, з відповідними виясненнями й докладною літературою

предмету.

Апокрифи, взагалі деяке помішання стародавнього з новим, знаходимо часом у стародавніх Чинах *Требника*. Друковані Требники ми маємо вже з 1606 року (Єпископа Гедеона Балабана), а Требник 1646-го року Митрополита Київського Петра Могили став епохальним. У цьому Требнику вміщено 126 Чинів, з них 37 своїх власних місцевих, яких не знали Требники грецькі, і в яких помітно відбилися деякі наші стародавні вірування. Взагалі, Требник – це книга дуже стара своїм змістом.

Так само в Піснопіннях *Тріоді*, особливо давніх редакцій, знаходимо не мало стародавнього, напр. у Службах на день Св. Пророка Іллі, Св. Юрія й інші. Взагалі Требник і Тріодь давно вже чекають пильної редакції для відділення в них стародавніх нашарувань від чисто християнського.

По стародавніх Требниках та Уставах, особливо рукописних, не рідко подаються найрізніші *Сповідальні питання*, а серед них маємо чимало й таких, що вказують на дохристиянські вірування, напр.: "Ли (или, чи) сплутила (зблудила) еси з бабами богомерьския блуди, ли молилася еси Вилам, ли Роду і Роженицам, і Перуну, і Хорсу, і Мокоши, пила и їла" (Устав Преп. Савви, за рукописом XVI віку). Багато подібного матеріялу зібрав А. Алмазов у своїй цінній праці: Тайная исповѣдь в Православной Церкви, т. III, Одеса, 1894 р., з текстами.

Цінний матеріял подають нам і деякі *чужосторонні письменники*, в першу чергу *арабські* подорожні й історики X віку, а саме; Ібн-Даста (чи Ібн-Росте, Русте; ібн – син); Аль-Масуді в своєму творі "Золоті Луги"; Ібн-Фодлан (Фадлан, Федлан), що дав опис руського похорону 921–922-го року; Ібрагім – Ібн-Якуб, і інші. Російський переклад цих свідчень і дослід про них подають учені А.Я. Гаркаві, П. Голубовський, В.В. Макушев, В. Розен, Д. А. Хвольсон і ін.³⁰⁹

Византійські хроністи й письменники так само часом дають цінний матеріял для досліду наших дохристиянських вірувань, напр. Прокопій VI віку в своєму творі "Про готську війну" (De bello gotico), головно про південних слов'ян. Антіохієць VI–VII віку Іоан Малала, що написав "Всесвітню Хроніку". "Стратегіка" імператора Маврикія (582–611) й "Тактика" Імп. Льва VI Мудрого (886–912), див. у Міня: Patrologia Graeca, т. 89, ч. 760. Лев Диякон, історик X віку, його Хроніку на російську мову переклав Д. Попов: "Історія Льва Діакона", Спб. 1820 р., Імп. Костянтин Порфіророджений (945–954), у своєму творі "Про управління імперією" (російський переклад див. у "Чтенія в Общ. Исторіи и Древн. Рос", М. 1899 р.), Скилиця (Skylitses), історик кінця XI – початку XII віку, й інші.³¹⁰

Не мало матеріялу дають і західні слов'янам сусіди, головно *німці*, напр.: німецький історик X віку Дитмар (Dietmar) чи Титмар, † 1019 р. Саксонський історик Відукинд (Widukind), † 1004 року, написав Res

gestae saxonicae, видано в Monumenta Germaniae том III. Канонік Адам Бременський († 1076 р.) у своєму творі "Descriptio insularum aquilonis" подає відомості про балтійських слов'ян. Історик XII віку Гельмольд (Helmold) у "Chronica Slavorum" також пише про тих же балтійських слов'ян, виданий у XXI томі Monumenta Germaniae 1868 р. Французький інженер *Боплан* написав дуже цінний "Опис України" (Description d'Ukraine) 1650 року, див. рос. переклад Устрялова 1832 р. "Описание Украины", і інші. На жаль тільки, ми не завжди можемо точно окреслити, до якого саме слов'янського народу стосуються звістки, які подають стародавні чужоземні письменники.

Археологічних матеріальних джерел для висвітлення дохристиянських вірувань українського народу маємо небагато, бо археологічні розкопи звичайно дають односторонній матеріал, – головно про погребові обряди та про культ мерців. Ідоли давніх божків до нашого часу не дійшли, бо були вони звичайно дерев'яні, і тому легко гинули (крім т. зв. Збруцького ідола, див. ст. 155).

5. Етнографічні матеріали.

Ось тому дуже важливим матеріалом для дослідника дохристиянських вірувань стає *етнографічний матеріал*, який у нас надзвичайно широкий. Різні пісні, особливо обрядові, поговірки, приказки, оповідання, голосіння, казки, заговори, заклинання, колядки, шедрівки й т. ін. часто дають цінний стародавній матеріал. Беручи на увагу консервативність змісту цього матеріалу, ми часто маємо тут живими дохристиянські вірування нашого народу.

Вивчення народніх звичаїв, обрядів, повір'їв, переказів і інш. часто розкриває нам очі на самі народні вірування, хоч правдивого значення ми нерідко вже й не знаємо. Серед казок маємо немало законсервованих, з Бабою-Ягою, Кощеєм безсмертним і т. ін., які ясно дохристиянського походження. Наші приказки та прислів'я справді правдиво звучать збіркою народньої мудрости, народньою філософією, – вони для нас завжди цінний матеріал для вивчення народніх вірувань, особливо в такому збірникові, як, напр., збірник Номиса (1823–1901) 1864 р., який на приказку дивився дуже широко, й зібрав їх до 15 тисяч. На жаль, тільки збірка Номиса (М. Симонова, читай навиворіт) свого часу, 1864 р., більш як на половину була заборонена цензурою. Тепер вийшло нове видання, бо повний рукопис твору зберігався. Дуже багато дає цінний шоститомовий корпус приказок І. Франка з 1901 року. Загадки звичайно мають метафоричну мову й відбивають у собі стародавні вірування. Цінна збірка приказок у Канаді **Плавюка**.

Сама наша мова часто надзвичайно образова й анімістична, й глибший дослід її розкриває нам очі на первісні вірування. У нашій фразеології, яку ми вживаємо повсякденно, позосталося ще немало з дохристиянських вірувань, а то й залишків з ритуальних стародавніх обрядів. У цій праці, на певних місцях, я завжди вказую й на ці наші

мовні залишки глибокої давнини (див. в Показчику).

Український *етнографічний матеріал* надзвичайно великий і багатий, і добре виданий (див. старші показчики його хоча б Б. Грінченка, або Дм. Дорошенка, новий О. Андрієвського), на жаль тільки, дуже мало опрацьований з погляду первісних вірувань. Звичайно, працюючи над цим матеріалом, завжди треба мати на увазі, що він в усному переданні з покоління в покоління сильно змінюється, християнізується й багато втрачає з свого початкового вигляду, тому до нього треба підходити з певним критичним розважанням.

Але все таки етнографічний матеріал, через брак іншого, з часу ще Буслаєва, І. Срезневського, Афанасьєва й інш. учених, грає при дослідіх первісних вірувань важливу роль, але не першу. Ціну цього матеріалу завжди зрозуміє той, хто познайомиться з трьохтомовою, для свого часу епохальною працею А. *Афанасьєва*: "Поетическія воззрѣнія славянъ на природу", 1865–1869 років, що ще й дотепер не втратила своєї вартости власне через поважний збір старшого етнографічного матеріалу.

Ось головніше з етнографічного матеріалу. В. *Антонович* и М. *Драгоманов*: Историческая пѣсни малорусскаго народа, Київ, 1874–1875 р.р. томи I–II. – Гнатюк В.: Етнографічні матеріали з Угорської Руси. "Етн. Зб." НТШ., т. 3. Львів, 1897 рік. – Гнатюк В.: Знадоби до галицької української демонології. "Етн. Зб." XXV, Львів, 1909 рік. – Гнатюк В.: Гаївки. "Мат. Укр. Етн." т. XII, 1909 рік, Львів. – Гнатюк В.: Етнографічні матеріали Угорської Руси, "Етн. Зб." IV, XXV, XXIX. Львів. – Гнатюк В.: Галицько-руські народні легенди. – Басараба И.В.: Матеріали для етнографії Херсонской губерній. "Сборник Отд. Русск. яз. и слов." Спб. 1916 рік. – Иванова П.В.: Жизнь и повѣрья крестьян Купянскаго уѣзда Харьков. губ. "Сб. Харк. Ист.-фил. Общ.", т. XVII, 1907 рік.

Я. *Головацькій*: Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, томи I–IV, М. 1878 р. – Б. *Грінченко*: Етнографическіе матеріали, собранные в Черниговской и соседних с ней губерніях, Черн., томи I–III, 1895–1897–1900 р. – Його ж: Из уст народа, Чернігів, 1901 рік, 1906 рік. Тут оповідання, казки й т. ін. 1906 р. – П. *Кулиш*: Записки о Южной Руси, 1856–1857 р. – М. *Номис*: Українські приказки, прислів'я й таке інше, Спб. 1864 р. – Романов: Бѣлорусскій Сборник, 1891 р., т. I–V. – Рудченко: Сказки, томи I–II, 1869 р. – С. *Савченко*: Русская народная сказка, исторія собиранія и изученія, Київ, 1914 р., з "Кіев. Унив. Изв." 1912–1914 р., 547 ст.; тут і література про казку. – *Терещенко*: Быт русскаго народа, томи I–VII. – Ів. *Франко*: Галицько-руські народні приповідки, 6 томів, Львів, 1901–1910 р.р., див. "Етногр. Збірник" томи 10, 15, 23, 24, 27 і 28. – В.С. *Плавюк*: Приповідки, Едмонтон, 1946 р., 355 ст., рецензія моя 1946 р. – П. *Чубинський*: Труды этнографическо-статистической экспедиції в Юго-Западный Край, томи I–IX, 1872–1879 р.р., але уряд спинив продовження цінної цієї праці; на труд

Чубинського цінна рецензія акад. Веселовського в "Зап. Ак. Наук" 1880 р., т. 37. Зміст I т. вірування, II т. народний календар, III т. побут, Родини, Хрестини, Весілля, Похорон, IV т. пісні. – П.В. *Шейн*: Матеріали для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго Края, томи I–IV, Спб. 1887–1893 р.р. – В. *Шухевич*: Гуцулыщина, томи I–V, Львів. – "Етнографічний Збірник", założений у Львові М. Грушевським у 1895 році, вийшло понад 40 томів; це найцінніше етнографічне видання. Цінні також "Матеріали до українсько-руської етнології", з 1899 р., понад 20 томів. Див. взагалі праці старшої Київської етнографічної школи: Антоновича, Драгоманова, Максимовича, Чубинського; Харківської школи: Потебні, Сумцова, Халанського; Львівської школи: В. Гнатюка, Ф. Колесси, Івана Франка, і багатьох інших.

Літературу українського фольклору зібрав Б. *Грінченко*: Література украинскаго фольклора 1777–1900 р.р., Чернігів, 1901 р. Цінний новий покажчик Ол. *Андрієвського*: Бібліографія літератури з українського фольклору, т. I, Київ, 1930 р. (до 1916 року).

Див. ще "Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Видає з 1877 р. Краківська Академія Наук. Тут багато старішого матеріалу про українські вірування.

Загальні *енциклопедії* за своїми гаслами подають багато відповідного матеріалу. Див. такі:

Энциклопедический словарь, видавці Ф. Брокгауз і І. Ефрон, 86 томів (півтомів), Спб. 1890–1907. Друге видання цього Словника перервалося в 1914 р. на букві Л. Високо цінне видання.

"*Енциклопедія українознавства*", виходить з 1955-го року. Видає "Молоде Життя" в Мюнхені.

"Українська Мала *енциклопедія*", видає Євген Онацький у Буенос Айрес з 1957-го року. У цьому виданні дуже багато матеріалу з дохристиянських вірувань.

"Українська радянська *енциклопедія*" у XVI+I томах. Том I вийшов у Києві 1959-го року.

Останній XVII том вийшов 1964-го року.

6. Літературні твори.

Дуже цінний матеріал дають також і *літературні твори* наших письменників, особливо старших, напр. Квітки-Основ'яненка, Стороженка, М. Вовчка, Ів. Нечуй-Левицького, П. Мирного, Лесі Українки, Ольги Кобилянської й ін. У цьому відношенні виділюються деякі твори, що мають багато про вірування нашого народу, напр.: М. Коцюбинський: "Тіні забутих предків" (про вірування гуцулів) 1911 р., "На віру" 1891 р., Гнат Хоткевич: Камінна душа (також) 1911 р., Леся Українка: Лісова пісня (вірування поліщуків і волиняків),³¹¹ Ілля Кириак: Сини землі, три томи, Канада, 1939–1945 р.р. (вірування Галичини), й т. ін.

У Львові свого часу виходила "Руська Бібліотека", що випустила твори наших класиків, – часто в цій праці я подаю виписки з неї.

Зазначу тут іще кілька творів, що розроблюють народні повір'я: "Чари" Кирила Тополі 1837 р., "Перекотиполе" Квітки, його ж: "Мертвецький Великдень", Стороженка "Закоханий чорт", М. Вовчка "Чари" і т. ін.

З нових письменників Черемшина часто подає дохристиянські вірування гуцулів. Дуже багато подає їх і Ольга Кобилянська (Гуцульщина, Буковина) у кожному своєму творі. У Ол. Олесь: "Злидні" 1925 р., "Микита Кожум'яка" і ін.

Силу давніх забобонів у житті сильно змалював Лесь Мартович у своєму творі "Забобон".

Загально підкреслю, що твори наших письменників – це дуже цінне джерело для вивчення наших дохристиянських вірувань. Письменники, що писали головню з народнього життя, обома руками брали ці народні оповідання, і звичайно багато їх подавали. З цього погляду вони ще зовсім не вивчені, і я оце вперше багато користуюся у цій монографії й ними.

Оце той головний джерельний матеріал, на основі якого ми можемо досліджувати дохристиянські вірування нашого народу. Матеріалу цього, як бачимо, не мало, але його загальна вада – він занадто доривочний, не систематичний, випадковий. І може не багато перебільшує П.Н. Милюков, коли пише про цей матеріал (ст. 105): "Возстановлять по таким матеріалам историю Религии – это все равно, что писать историю искусства на основании груды обломков разных времен и стилей, сваленных в одну беспорядочную кучу в каком-нибудь забытом дѣдовском сараѣ" ("Религія славянъ" 1896 р.).

II. ЛІТЕРАТУРА.

Література про первісні слов'янські вірування тепер уже дуже велика, і щорічно безпереривно збільшується, бо науковий дослід цих питань не спинюється. Деякі відділи вже добре розроблені. На жаль, серед великої літератури вивчення українських праць зовсім мало, а за останніх 50 років в Україні з цієї ділянки дано мало.

Подаю тут головніше про загальне вивчення, а праці про вивчення окремих питань були подані на відповідних місцях.

Праці подаю в азбучному порядку прізвищ авторів:

Азбукинъ: Борьба Русской Церкви съ язычествомъ, "Рус. Фил. В.", томи 28, 37–39. Рец. проф. Є. Голубинського 1905 р.

Аничков Е.В.: Язычество и древняя Русь, Спб. 1914 р., ст. XXXVII + 386. Зміст праці: ч. I: Языческий быт и христианскія поученія, I: К литературѣ вопроса ст. 1; II: "Слово нѣкоего Христолюбца" 26; III: "Слово о том, како первое погани суще язици кланялися ідолом" 58; IV: Разбор остальных поученій, включенных в это изслѣдованіе 81; V: Два

взгляда на язычество у древне-руських книжників 105; VI: Возникновение обоих основных поучений 147; VII–IX: Пиры и игрища, как главный предмет обличения 155. Ч. II: Боги и обряды; X: Возникновение и источники вставок о древних вѣрованіях 227; XI: Гибель кумиров и перерождение волхвов, как первое послѣдствие крещенія 256; XII: Двоевѣріе Руси и народное язычество 286; XIII: Боги Владимира по свидѣтельству Лѣтописи 308; XIV: Боги в "Словѣ о полку Игоревѣ" и новый взгляд древних книжников на язычество 329; XV: Многобожіе 346; тексты 358–386. – Його ж: Весенняя обрядовая пѣсня на Западѣ и у славян, Спб. 1903–1905 р., томи I–II. Його ж: Исторія народной словесности, Спб. 1908–1910 р. вид. "Міра".

Афанасьевъ А.: Поэтическія воззрѣнія славян на природу. Опыт сравнительнаго изученія славянскихъ преданій и вѣрованій, в связи с миѳическими сказаніями другихъ родственныхъ народов, Москва. Том I, 800 ст., 1865 р. Зміст: I. Происхождение миѳа, метод и средства его йзученія, II Свет и тьма, III. Небо и земля, IV. Стихія свѣта, V. Солнце и богиня весеннихъ гроз, VI. Гроза, вѣтры и радуга, VII. Живая вода и вѣщее слово, VIII. Ярило, IX. Илья – громовник и Огненная Марія, X. Баснословныя сказанія о птицах, XI. Облако, XII. Баснословныя сказаній о звѣрях, XIII. Небесныя стада, XIV. Собака, волк и свинья. – Том II, 1868 р., 788 ст.: XV. Огонь, XVI. Вода, додаток: Жертвоприношенія у славян, XVII. Древо Жизни и лѣсныє духи, XVIII. Облачныя скалы и Перунов цвѣт, XIX. Преданія о сотвореніи міра и челоуѣка, XX. Змѣй, XXI. Великаны и карлики. – Том III, 1869 р., 818 ст.: XXII Нечистая сила, XXIII. Облачныя жены и дѣвы, XXIV. Души усопших, XXV. Дѣвы судьбы, Род и Рожаницы, XXVI. Вѣдуны, вѣдьмы, упыри и оборотни, XXVII. Процессы о колдунах и вѣдьмах, XXVIII. Народные праздники. – Капітальна тритомова праця А. Афанасьєва подає так багато найрізнішого матеріялу, що не втрачає своєї вартости й сьогодні, хоч його філософське вияснення та лінгвістичні викладки часами й перестарілі.

Ахматов: Языческая вера и ее наследие. Див. його Етюды по истории музыки. Нью-Йорк, Видав, ім. Чехова.

Богдановиче А.Е.: Пережитки древняго миросезерцанія у бѣлоруссовъ, Гродно, 1895 р.

Булаховский Л.А.: Лінгвістичні уваги про міфологічні назви "Слова о полку Ігореві". Див. "Мовознавство", Київ, 1959 рік, том XV, ст. 21–32.

Булашевъ Г.О.; Украинскій народ в своихъ легендахъ и религіозныхъ воззрѣніяхъ и вѣрованіяхъ, Київ, 1908 р.

Буслаевъ Ѳ.И.: Историческая Христоматія, М. 1861 р.; О вліяніи Христіанства на славянскій языкъ, 1848 р.

Веселовскій А.: Разысканія в области русскаго духовнаго стиха, розд. VII, "Сборникъ Ак. Наукъ", т. 45–46, Спб. 1890 р., Сравнительная миѳологія и ея метод, "Вѣстн. Европы" 1873 р. кн. 10.

Владиміровъ П.В.: Введение в историю русской словесности, Київ, 1896 р., розділи II, IV і V, подає багато фактичного матеріалу в історичному освітленні, його ж: Поученія против древне-русскаго язычества и народных суевѣрій, див. "Памятники древне-русской церковно-учительской литературы" Пономарева, т. III, 1897 р.

Вовк Хв.: Студії з української етнографії та антропології, Прага, 1927 р.; тут давніші праці: Вірування 166–182 та Обряди 182–210, але коротко й неповно.

Вольтер Едуард А.: Об изучении латышской мифологии.

Воронин Н.Н.: Медвежий культ в верхнем Поволжье в XI в. "Материалы и исследования по археологии СССР", № 6, М.-Л.: 1941.

Галько: Народный звычай и обряды з над Збруча, 1861 р.

Гальковскій М.М.: Мифологический элемент в сербской народной поэзии, "Фил. Зап.", Воронеж, 1909 р.

Гальковскій Н.: Борьба Христианства с остатками язычества в древней Руси, т.т. I–II, М. 1913.

Геника Г.: Древняя религія славян. Мітава, 1804 р.

Гнатюк В.: Останки передхристиянського світогляду наших предків, "Етнографічний Збірник" томи 33–34, Львів, 1912 р.

Голубинскій Е.: История Русской Церкви, том I, кн. 2, вид. 2, М. 1904 р., ст. 834–859.

Голубовскій П.: Нѣсколько соображеній к вопросу о кн. Турѣ, "Киѳ. Стар." 1891 р., кн. 10.

Грушевскій М.: Релігійний світогляд, див. Історія України-Руси, т. I, ст. 279–300, вид. 2, Львів, 1904 р.; Київская Русь, т. I, Спб. 1911 р.; Історія української літератури, т. I, добрий і докладний опис народніх свят.

Державин И.С., Академик: Славяне в древности. М. 1946 рік. Видання Академії Наук. Див. розділ IX ст. 134–164: Релігія давніх слов'ян.

Драгомановъ М.: Малорусскія народныя преданія и рассказы, Київ, 1876 р. Див. його "Розвідки", томи I–IV, Львів. "Етнографічний Вісник", Київ, з 1925-го року.

Зеленинъ Д.К.: Очерки русской мифологии, 1916 р.

Кагаров Е.Г.: Религія древних славян, 1918 р. М.

Кастровскій М.И.: Начертаніе славянской мифологии. Спб. 1841 р.

Килимник Степан, проф. (1890–1963), дослідник української етнографії, написав багато праць для дослідження її. Головна його праця: "Український рік у народніх звичаях в Історичному освітленні", томи I–V, 1955, 1957, 1959, 1962, 1964. Список його праць див. у томі III 1962 р., ст. 359–365.

Ключевскій В.О.: Древне-русскія Житія Святых, как историческій источник. М. 1871 рік.

Костомаров Н.: Славянская мифология. Витяги з викладів, читаних в Університеті Св. Володимира у другій половині 1846-го року. Київ, 1897

рік, 113 ст., видрукувана церковно-слов'янським шрифтом. Праця у продаж не встигла поступити.

Костокаровъ Н.: Славянская мифология, Київ, 1847. Об историческом значеній русскаго пѣсеннаго народнаго творчества, 1870 р.; Об историческом значеній русской народной поэзии, 1843 р.

Котляревскій А.: Докладний розбір праці А. Афанасьєва: "Поетическія воззрѣнія", див. Сочиненія т. VI.

Лавров Н.Ф.: "Религия и Церковь", див. "История культуры древней Руси", т. II, ст. 61–113, 1951 рік.

Левицький І.: Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Написав Іван Левицький. Львів, 1876 р.

Лобода А.М.: Лекцій по народной словесности. Київ, 1910 р.

Маркевич М.: Обычаи, повѣрья, кухня и напитки Малороссіян, Київ, 1860 р.

Милюков П.Н.: Религия славян, "Книга для чтенія по исторіи средних вѣков П. Виноградова", вип. I, М., 1896 р., ст. 102–117; Древнѣйшій быт славян, там само, ст. 83–101.

Мюллеръ М.: Сравнительная мифология.

"Народна творчість та етнографія". Видає Академія Наук Української РСР. у Києві. Науково-популярний тримісячник. Виходить з 1957-го року.

Никифоровскій М.: Русское язычество, Спб. 1875 р.

Никольскій Н.М., проф.: Міталогія і абрадовасьць валачобных песен. "Працы катедр етнографії Бел. Акадэміі Навук", т. II, Менск.

Никольскій Н.М., проф.: Дохристианские верования и культы днепровских славян, дин. його "История Русской Церкви", вид. 2, Москва, 1931 р., ст. 5–44. Видав "Центральный Совет Союза воинствующих безбожников СССР". Видання 1-е 1930 р. Опирається головно на білоруському матеріалі, усе подане з атеїстичного погляду, боротьба класів добачується навіть по смерті (ст. 18, пор. ст. II).

Никольский Н.М.: Живѣлы у звичаях, обрадах и вераньях белорусскага селянства. "Працы Сэжцы Этн.", вип. 3. Менск, 1933.

Овсянко-Куликовскій Д.: Опыт изучения вакхических культов, Одесса, 1884 р.

Онацький Євген проф. видав багато праць з етнографії, багато з них увійшло в його Малу Енциклопедію.

Первісне громадянство, Київ, 1929 р. Збірник.

Потебня: О мифологическом значеніи некоторых повѣрій и обрядов, 1865 р.; О Долѣ и сродных с нею существах, "Труды Моск. Арх. Общ", т. I.

Пыпин А.Н.: Исторія русской, этнографіи, т.т. I–IV, видання третє. Спб. 1907.

Рыльскій Тад.: К изученію украинского народнаго міровоззрѣнія, "Кіев. Стар." 1888, кн. 11 і 1890 р., кт. 9–11.

Собѣстіанскій И.М. Ученія о національных особенностях характера и юридического быта древних славян, Харків 1892 р. Рец. "Кіев. Стар.", 1892 р., кн. 10–12.

Соловьѣвъ С.М.: Очерки нравов, обычаев и религии славян, преимущественно восточных, во времена языческіе, "Архив историко-юридических свѣдѣній, относящихся до Россіи", вип. I, М. 1850 р.

Сумцов Н.Ф.: Очерки исторіи южнорусских апокрифических сказаній и пѣсень, "Кіев. Стар," 1887 р., кн. II; Культурный переживанія, "Кіев. Стар." 1889–1890 р.р.

Тихонравов Н.С: Лѣтописи русской литературы и древностей, т. IV, 1862 р., тут: Слова и поученія. направленныя против языческих вѣрованій и обрядов.

С.А. Токарев: Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века. Москва, 1957 р., 164 стор. Видання Академії Наук. На ст. 156–163 подана література.

Успенскій М.И.: Из исторіи русских суеверий в XVIII столетии. "Сов. Этн." т. IV. М. 1940 р.

Фаминцын А.С: Божества древних славян, Спб. 1884 р., вип. I (другого не було), 331 ст. Зміст: I. Предметы поклоненія древних славян, II. Жертвенные обряды, III. Основы религіознаго міровоззрѣнія (в індоєвропейців), IV. Система славянскої міфології, А. Божества небесныя, Восточные славяне: 1. Бог, Бѣлобог, (Бѣлун). Дѣд, Сварог, Небо, Христіанскій Бог. 2. Солнце. 3. Олицетворенія солнца, Восточные славяне: Хорс, Дажьбог, Ярило, Тур, Ав сень, Лад, Купало, Матушка красное солнце, Царица-вода (солнцева сестра). 4. Св. Юрій в просто народном сознаніи.

Франко Іван Як.: Студії над українськими народами піснями. "Записки НТШ, томи 75, 76, 78, 83, 94, 95, 98, 101, 103–108, 110–112. Львів, 1913 рік.

Франко Іван: Вибрані статті про народню творчість.

Фрезер І.: Фольклор в Ветхом Завете. З англійської переклав Д. Вольпин. М. 1931 рік, 437 ст. Багато роз'яснювального матеріалу. Передмова М. Никольського.

Чулков М.Д. (1740–1793) багато досліджував сх. слов, етнографію. Року 1782, видав: "Словар русских суевѣрій", перевиданий 1786 р.

Чубинскій П.: Очерк народных юридических обычаев в Малороссіи, "Записки Р. Геогр. Общ.," т. I.

Шеппинг Д.О.: Миѳы славянскаго язычества, М. 1849 р.

Шестаков: Изслѣдованія в области греческих народных сказаній о Святых. Варшава, 1910 рік, 268 ст. Це цінна праця про двоєвірство в Греції, яка багато внаслідувала від поганських часів. А з Греції це двоєвірство сунуло й до нас, в Україну. Тут рясна література європейська. Див.

Щанов: Историческій очерк народнаго міросозерцанія.

- Эрбен*: О славянской мифологии.
- Bachofen* I.I.: Der Bar in den Religionen des Altertums, Basel, 1863.
- Bruckner* A.: Mythologische Studien, "Archiv fur sl. Ph." VI, IX, XIV. Die Slaven, "Religions-geschichtliches Lesebuch" von Bertholet, III, Tubingen, 1926; Mitobgja slowianska, Krakow. 1918. Mitologja polska, Warszawa, 1924.
- Cerny*: Mythicke bytosce luzickich Serbov, 1898, Budisin.
- Grzetic*: O vjeri atarieh Slovena prema pravjeri Arijata i Prasemiba, 1900, Mostar.
- Jagic* V.: Mythologische Skizzen, "Archiv fur sl. Ph." IV–V, IX.
- M. K.*: O religiji poganskich Slowian, 1894.
- Kresk*: Einleitung in die slavische Literatur-geschichte, Gratz, 1874, вид. 2, 1878.
- Lefevre* A.: Mythologie des Slaves et des Finnois, "Revue de l' Ecole d' anthropologie" 1897. – Germanes et Slaves, Paris, 1903.
- Leger* Luis: La Mythologie Slave, 1902, Paris, Рецензія М. Грушевського в "Записки", т. 60. – Perun et saint Elie, "Etudes" I.
- Lasitzki* Iohannes: De Russorum, Moseovitorum et Tartarorum religione, sacrificiis nuptiarum, funerum ritu. Anno 1582.
- Machal* H.: Nakres Slovanskeho bajeslovi, Praha, 1892. Подає підсумок усього зробленого.
- Mansikka* V. I.: Die Religion der Ostslaven, I. 1922. Quellen, Helsinki.
- Meyer* K.H.: Fontes historiae religionis slavicae. Berolini, 1931.
- Moszynski*: Kultura ludowa Slowian. II: Kultura duchowa. I. Krakow, 1934.
- L. Niderle*: zivot starych slovanu, Praha, 1924. Vyd. 2.
- Polivka*: O srovnovacim studiu tradic lidovych, "Narod. Sb. C.-sl.", 1898.
- Tretiak*: Dawna poezya ruska, "Encyklopedya Polska" XXII, 1918.
- Urbanczyk* Stanislaw: Religia pogankich, Slowian. Krakow, 1947, 90 str. "Biblioteka Studium Slowianskiego".
- Wienecke* E.: Untersuchungen zur Religion der Westslaven. Leipzig, 1940.
- Wolter* E.: Mythologische Skitzen.
- Додано тут ще новішу літературу:
- Колесса* Ф.: Українська усна словесність. Львів, 1933 р.
- Возняк* М.: Українські перекази. Львів, 1944 рік.
- Українські народні прислів'я та приказки. За редакцією М.Т. Рильського. Київ, 1955 рік.
- Лавров* Н.Ф.: Религия и Церковь. Див. История культуры древней Руси, М. том II, стр. 61–80, 1951 р.
- Штернберг* Л.Я.: Первобытная религия в свете этнографии. Лнг. 1936 р.
- Інша література, що стосується окремих питань, подається в самому тексті цієї праці, – її дуже багато.

III. МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ

ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ВІРУВАНЬ.

У вивченні дохристиянських вірувань було кілька методологічних напрямків чи шкіл, які поставали головню в Німеччині, а звідти ширилися по всій Європі, у тому й в нас.

Перша школа, *мітологічна*, постала через вплив науки братів Гримів, що р. 1813-го випустили працю: "Про міт, епос і історію". На Сході ця школа особливо сильно розвинулася в 1850–1860 роках, коли тут усі явища вірувань зводилися наукою до мітів сонця, грому, хмар, і т. ін., і ці міти вважалися загальними, індоєвропейськими. До цієї школи належали славні вчені такої міри, як Буслаєв, Афанасьєв, Ор. Міллер, Крек і ін., а в нас головню Потебня.

Але на зміну цій школі незабаром прийшла нова, – школа *запозичень*. В 1859 р. вийшла праця Бенфея про Панчататру, і в ній цей учений усе зводив до впливу Індії, звідки впливи йшли й до Європи різними шляхами: через монголів – до Східньої Європи, а через мусульман – до Візантії й Західньої Європи, також через Іспанію та Італію. В дусі цієї школи на Сході працювали: В. Стасов, Вс. Міллер, А.Н. Веселовський³¹² і інші, а в нас особливо Драгоманів М. при перших своїх працях 1870-х років.

Але й ця школа не втрималася довго, – постала школа *історично-порівняльна*. Представники цієї школи стояли вже в своїх дослідях на національному ґрунті, досліджували історичні пам'ятки, але завжди рівняли свої явища з такими ж явищами в інших народів. І ось з цього часу, головню з 1890-х років, вивчення дохристиянських слов'янських вірувань сильно подвигнулося вперед працями вже довгої низки різних учених. Ця метода праці в нас панує й тепер, нею працював і визначний наш науковий етнограф Хв.К. Вовк (1847– 1918), професор Петроградського університету (1907–1918). Нею ж написані найцінніші праці проф. Є. Анічкова.

Значачу ще тут, що з часом розвивався в науці взагалі сильний *скептицизм* до багатьох тверджень у дослідях стародавніх вірувань. Проти поглядів мітологічної школи сильно виступав акад. В. Ягіч, що в своїх "Мітологічних нарисах" розбив мітологічний погляд на дохристиянську віру й обґрунтував своє недовір'я до головних джерел, і це, часом перебільшене, недовір'я тримається ще й тепер.

Але в теперішній час наука перейшла головню на історично-порівняльну методу. І справді, первісні народи в своїх віруваннях переходили однакові дороги розвитку, і глибший дослід показав багато спільного в віруванні не тільки всіх слов'ян, але й усіх індоєвропейських народів. І що більше народів мають однаковий обряд чи однакове вірування, то воно старіше. Цікаво, що багато є такого в нас, що бачимо і в віруваннях навіть греко-римського світу. Ось тому без порівняльної методи вивчення наші власні вірування не ясні. Є багато спільного або подібного з віруваннях усіх слов'янських народів, а ще більше їх у

слов'ян східніх, – українців, росіян, білорусів, – за час дохристиянський, бо вони проходили спочатку близьку дорогу своєї культури та духового розвитку.

Початковий людський світогляд по всій землі був примітивний і близький до себе, і ця близькість поставала не конче через впливи, – однаковий стан приводив до однакових наслідків, і тому не треба шукати неодмінно запозичень скрізь там, де є ця первісна близькість. Ось через це в багатьох народів і вірування, і обряди часто нагадують одні одних, і то навіть тоді, коли між ними просторінь дуже далека, напр. українці й австралійці.

Розподіляти дохристиянські вірування на якісь *окремі доби* ще не маємо змоги, і наука цього ще не робить. Християнство запроваджено в нас офіційно вже досить пізно, бо при кінці X віку, в 988-му році (Є. Голубинський переконуюче встановив, що в 990-му році), а весь час до того звемо дохристиянським. Але реально 988-ий рік не був якоюсь міцною стіною, що відразу заступила всі ті вірування, що доти панували, – вони міцно трималися ще довго й по 988-му році.

Найдавніша доба життя кожного з народів Європи, в тому й нашого, це т. зв. *індо-європейська доба*, коли народи Індії й Європи жили ще більш-менш разом. Ще тоді, в далекий час до Христа, почали вироблятися мови, культури й вірування цих народів, а в тому й нашого. Серед наших ві-рувань багато є таких, що постали в найдавнішу добу, цебто в добу індоєвропейського співжиття; так, напр., саме розуміння "бога" в нас, як і в усіх інших народів, надзвичайно давнє, і часто має своє власне слово для його зазначення. Так само багато й інших релігійних розумінь дуже давнього походження.

Друга доба в історії вироблення наших вірувань – це доба *загально-слов'янська*, кінець якої наука вже добре знає.

Теперішні наукові дослідження над станом життя й культури нашого народу міцно встановили, що була в нас т. зв. *Чорноморсько-Дунайська* доба нашої культури, коли ми заселяли на півдні береги Чорного моря та обидва береги гірла Дунаю. Це був довгий час IV–IX віків, що тривав не менше яких 500 літ. Початковий наш Літопис, як знаємо, виводить усіх слов'ян з Дунаю.

Ось пробуваючи на цій території ми стикалися з багатьма найрізнішими впливами, з багатьма віруваннями, і основи своїх вірувань ми витворили вже за Чорноморсько-Дунайської пори. Стрічалися ми там не тільки з усім світом слов'янським, але й з світом греко-романським, і ще десь за тієї доби прийшли до нас від римлян Коляда, русалії, Доля й ін. З греками ми мали за цей час, особливо в Криму, широкі реальні стичності.

Східні, напр. індійські впливи реально йшли до нас через монголів, турків та персів, особливо в районі Кавказу. Тут же були й впливи юдейські, що пізніше, за доби хозар, сильно збільшилися.

Схід впливав на нас надзвичайно довго, понад тисячу літ, впливав різними шляхами, і на ці східні впливи треба звертати пильну увагу; усяка астрологія, алхімія, кабала й т. ін., – усе це йшло до нас зо Сходу. Проф. Є. Аничков у своїй праці 1914 р.: "Язычество и древняя Русь" зовсім слушно закликає досліджувати й північні фінські вірування для зрозуміння наших дохристиянських. Наші сусіди степовики: печеніги, половці й татари позоставили на наших віруваннях не один слід; на жаль тільки, ці східні впливи в нас виявлені мало.

Усякі вірування, раз зацепившись, тримаються дуже вперто, проте підпадають і різним впливам. Але ніколи не приймається те, на що в нас удома нема свого доброго сприятливого ґрунту. Отож, за час Чорноморсько-Дунайської доби розвинулися наші вірування, що охопили головню природу, – її явища, світ звіринний та рослинний, і творилися відповідні обряди.

Пізніше, десь з IX віку, розпочалася в нас *Київська* доба життя й культури, і тоді закінчилися наші дохристиянські вірування, що прийняли вже ті форми, які позостаються в нас дуже довго, а почасти й дотепер. Українські племена мусіли покинути Чорноморсько-Дунайські простори й осістися головню по Дніпру, і тут уже творилися й нові вірування й обряди, переважно хліборобського характеру, і перетворювалося те, що було припинене з розселення.

Далі, в своєму викладі вірувань, я не подаю їхньої хронології, бо цього наука не спроможна ще зробити. Звичайно, багато з того, що я подаю, знаходимо і в інших народів, але підкреслюю, – не конче через запозичення, а головню через однаковість ґрунту їхнього розвою. В кожному процесі завжди буває своє й чуже, поєднані в одну нерозірвальну цілість. Серед тут подаваного можуть знайтися й ті явища, що постали вже по 988 році, але розвивалися вони на ґрунті дохристиянському, і тільки з ним і зв'язані істотно. Ось через це часто дуже трудно розрізнити, як належить писати: чи Бог, Божий (доба християнська), чи бог, божий (доба дохристиянська).

Але цікаво тут зазначити, що вже наші книжники XI віку добачали в поганстві дві добі: 1. почитання сил природи й 2. ідолопоклонство. Таку власне думку висловлює й грецький філософ перед князем Володимиром: "На 70 і єдин язык разділишася і разідошася по странам, каждо свой нрав прияша, і по дьяволю научению ові рощением і кладязям жряху (приносили жертви), і рікам, і не познаша Бога. По сем же дьявол в болша прелщения вверже челоуіки, і начаша куміри творити, ові древяния і мідяния, а друзіі мороморяни, злати і сребряни, і кланяхуться їм, і привожаху сини своя і дщери своя, і закалаху пред ними, і бі вся земля осквернена" (Іпат. Літоп. під 986 р. ст. 61–62). Оце такий поділ давнього поганства ще заховався був у пам'ятках людей XI віку.

ХІІІ.

ЗАКІНЧЕННЯ:

ГЛИБОКА ХРИСТІЯНИЗАЦІЯ УКРАЇНИ.

1. Характер Українського Православ'я.

Така була вдача й суспільне життя наших предків ще в дохристиянські часи. Як бачимо, наші предки стояли на досить високому по тому часі ступені культурного розвитку, мали свою власну культуру – культуру українську. А тому легко сталося, що Християнство, коли воно було рано занесене в Україну й офіційно запроваджене 988 (чи 990) року, дало тут глибоку *Християнізацію* народу. І хоч позосталося тут і надалі багато й з стародавніх вірувань, проте Християнізація в Україні була найглибшою зо всіх народів на Сході слов'янства.

Ця глибока Християнізація народу вилилася тут, як про це свідчать навіть чужинці в своїх писаннях, у великій *побожності* та *моральності*, цих основних підвалинах духової християнської культури. Так, напр., згаданий вище Архидиякон Павло Алепський, що добре й глибоко приглянувся до українського народу в 1654-му році, пише: "Ми запримітили в козацькому благословенному народі побожність, богобоязність і благочестя, що приводять розум до здивування" (т. II, ст. 4). Трохи далі він дивується: "Нема в них ані злодіїв, ані грабіжників" (т. II, ст. 30).

Усе це ясно свідчить, що Нова Наука, Християнство, впала в Україні на добрий попередній ґрунт, і дала щедрий врожай: створила окрему українську культуру, головну культуру народню. І все вищеподане ясно свідчить теж, що Християнство на землях України-Русі появилось дуже й дуже рано, коли вже в IX–X віках, як свідчать і араби, і греки, український народ стояв на такому високому ступені свого морально-чеснотного життя. Оповідання про побут і проповідь Апостола Андрея Первозванного в середині I віку десь там на Дніпрі, де був закладений Київ, держалося й держиться в Україні сильно й глибоко, завжди свіже й рідне, а тому вважаємо, що Християнство дуже рано почало розвиватися в нас. І власне багато найдавніших рис з характеру українців голосно свідчать, що Християнство старе в Україні, і дуже рано защепилося в ній, творячи власну окрему культуру.

Характер українського *двоєвір'я* сильно допоміг, щоб легше приходило

й сприймалося Християнство, – у Християнстві було багато такого, що не відкидало цілком попереднього, але доповняло й освящало його. Християнство принесло найважливіше: розуміння єдиногобожжя, Віру в Єдиного Бога, Творця й Опікуна людства й вселенної. Дохристиянські руси-українці сприйняли це легко ще далеко до свого офіційного Охрещення, і воно – основа нашої народньої української культури.

Головні основи *поганства* були однакові по всьому світу, вони інтернаціональні:

1. *Обман*, як основа життя зо всіма, хто не з моєї родини, не з мого роду чи племені, обман у всьому, що тільки мені допоможе.

2. *Кривава помста* чи всяка інша помста й гнів за найменшу кривду, яку хто мені зробив, і то помста конечна й незабутня.

3. *Насильство* чи диктатура в громадському житті і в житті державному.

Ці три основні підстави не були надто гострими в Україні, а стародавні залишки їх легко завмирили під впливом Християнства.

І Християнство, давши відразу розуміння Єдиного Бога, легко запроваджувалося в Україні, бо легко єдналися з попередніми віруваннями, особливо в тому, що не суперечило Християнству.

І в кінці протягом віків в Україні виробилося своє *Православ'є*, народне, зо своїми обрядами, часом поєднаними з дохристиянськими, але в основі все чисте Християнство. Таким чином Українська Православна Церква довгими віками виробляла свою власну православну ідеологію з відмінами супроти церковної ідеології інших народів, напр. російського, де старе поганство все було сильним, а в новітньому комунізмі воно відродилося з глибокою руйнуючою силою, як пожар у сухому лісі.

2. Відірвання інтелігенції від народу в Україні.

Відірвання української інтелігенції від свого українського народу, а тим і від своєї віковичної духової культури, розпачалося в Україні дуже рано. Уже за литовського часу, від 1386-го року, коли литовський король Ягайло поєднав Литву з Польщею, вже з того часу розпочалося насильне запровадження Католицизму в Україні-Русі. Ягайло запровадив закона, що державні посади займають тільки католики, – і помалу, але невпинно, українська інтелігенція кидає свою віковичну Православну Віру й приймає Віру католицьку, приймає з причин кар'єри. Цей процес утрати своєї інтелігенції (князів, бояр, дідичів і т. ін.) з часом сильно побільшили унія Люблинська 1569-го року, коли Україну силою "поєднали" з Польщею, та унія Берестейська 1596 року, унія так само насильна, що постановила поєднати нас релігійне з зовсім чужим Римом.

Друга частина української інтелігенції ні за що не хотіла приймати Католицизму, – і по 1386-му році стала втікати в Московію... І багато-багато втекло її туди!...

Ось оці унії, що пхнули українську інтелігенцію в Католицизм, цілком

відірвали її від українського народу, а тим самим і від єдиної української народної православної культури. І народ позостався зо своєю власною культурою сам.

З бігом часу і позостала українська православна інтелігенція також відірвалася від свого народу, і стала сильно хилитися до Росії. Сильну русифікацію України розпочав ще цар Петро I († 1725), і цей процес не вгавав і не вгаває аж до наших часів: українська інтелігенція ще з XVIII ст. легко прийняла російську мову, позаповнювала російські школи, сприйняла до свого дому російську обстанову й російський спосіб життя, і т. ін. І цим українська інтелігенція сильно відірвалася від віковичної культури свого народу, і в Україні створилося дві культури: віковична народня "мужицька" і чужа їй "панська" чи інтелігентська.

Народ український безумовно мав свою високочеснотну культуру, а інтелігенція й міщани погорджували нею і звали "мужицькою".

А з першої половини XIX віку, коли в Росії появилася сильний руїнний соціалістичний рух, який усе ширшав і міцнішав, українська інтелігенція з головою поєдналася з російською інтелігенцією і прийняла її ідеологію, сильно пориваючи зо своїм народом, цебто зо своєю народною віковичною культурою. Російська інтелігенція ще з середини XVIII віку покинула свою Церкву, – це саме по-рабському робила й інтелігенція українська, тим відкидаючись від самої душі української народної культури, – Церкви.

Але український народ, як окрема нація, хоч і творить свою інтелігенцію, проте позостався зо своєю власною віковичною культурою, в основі своїй християнською. Український народ довгі віки мав і має свою власну культуру, і всі віки його страшні окупанти: татари, Литва, Польша і Московія-Росія сильно накидають йому свою, українському народові чужу культуру... Таким чином твориться і діється насильна жорстока трагедія знищення віковичної української православної народної культури...

3. Православіє – основа української національної культури.

Українське дохристиянське ("поганське") вірування, довгі віки досить помітно хитане, на кінець X віку легко поєдналося з Православієм, і стало виразно уступати йому. І наша Українська Церква стала закорінюватися й міцніти, хоч була принесена з іншого ґрунту.

У самій Візантії справа була інша: Церква там зростала від свого початку, ширилася з бігом віків, мала свою вікову безперервну історію й переживала належно свої життєві реальні стосунки з поганством. Не те було в Україні: до певної міри на нашій землі вона була новиною, яка вже далеко відійшла від старого поганства.

Але все таки Українська Православна Церква чесно, широко й реально виконала своє високе завдання вже за перші три віки, за X–XI–XIV, бо вона приймала готове, віками в Греції вже створене живим життям. Належало тільки відповідно застосувати його до духових обставин в

Україні-Русі.

Родова помста, кривава помста й кров за переступи взагалі, як основа поганства, була помалу знищена, коли вдалося закласти основи міцної держави, Русі, та ще єдиновластя, монархії. Сама основана на монархічній ідеології, Православна Церква сильно й глибоко допомагала в цьому державі. В "Руській Правді" XI віку кривава помста була замінена "вірою", грошевою карою, а це була революція в тодішній ідеології. За вбивство дружинника наложена кара в 80 гривен, звичайного чоловіка – 40 гр., жінки – 20 гривен, але кара на горло за ці переступи була відмінена. Кара на горло – чужа українській культурі.

В основу державного життя, в суд Церква внесла зовсім нові поняття, і то в християнському розумінні. Скажемо, в "Руській Правді" вже й сліду нема від різних судових поєдинків, від т. зв. "Судів Божих", де все віддавалося на вирішення бога Долі ще до Християнства. Розуміння "суду", як Правди Божої, глибоко держиться в українській народній культурі ще й тепер.

Найбільше праці вимагала Християнізація життя *родини*, бо воно ж віками йшло своєю уторованою дорогою. Християнство вимагало зовсім іншого життя, життя морального й чесного, з основою взаємопошани й любови. Звичайно, ця праця легко не йшла. Але держава це зрозуміла, і віддала догляд над родиною виключно в руки нової Церкви, і всі судові родинні справи були віддані власне Церкві. Це сильно й реально допомогло Християнізації України в найбільшій ділянці – родині. І Православна Церква зробила тут надзвичайно багато і це була реальна праця Церкви, що поставила поруч Священика й вірного батька-матір, творців родини, основ української народної культури.

Безконечно багато зробила Православна Церква для запровадження й зміцнення самого *державного* устрою. Великі князі, і Володимир й Ярослав, монархи всієї Русі, глибоко зрозуміли вагу Церкви в державі, глибоко зрозуміли силу одно-вір'я для держави, і завжди закликали до себе і Митрополитів, і Архiereїв взагалі на наради в державних справах, і державну ідеологію Архипастирі проповідували своїм вірним.

І правильно твердить славний історик В. Ключевський, описуючи початки Київської Церкви: "Церква на Русі вдавнину відала не саме тільки діло Спасіння душ: на неї покладено було багато чисто світських турбот, які близькі були до державних завдань. Вона часто була співробітницею, а то нерідко й керівничкою світської державної влади в побудові громадянства і в підтриманні державного порядку" (том I, ст. 308).

Той же історик (I. 272) твердить: "Сама ідея *законодавчого* обов'язку, покладеного на государя Господом (Звище), думка про можливість регулювати громадське життя волею влади була принесена й нам разом з Християнством, наказувалась від Церкви".

4. Українська народня культура.

Українська духовна народня культура творилася від глибокої дохристиянської давнини. Україна-Русь лежить на перехресті Сходу й Заходу, тому ще з глибокої давнини йшли до нас впливи східні й західні. Східні впливи були більші і реальніші, і вкінці все це перероблювалось на своє й творило українську народню культуру, амальгаму багатьох, головню східних сусідніх впливів, а пізніше південних та західних. Зрозуміти українську народню культуру повно, як єдине ціле, нема можности без знання дохристиянських вірувань, які були в ній дуже сильні і такими подостаються й надалі.

Роля церковної книги *Требник* в ділі Християнізації України була дуже широка. Постає *Требник* у глибокій давнині і містив у собі найдавніші східні Молитви, часто достосовані до буденного народнього життя. В Україні *Требник* сильно увійшов у родинне життя своїх вірних, і сильно допомагав Християнізації. У нас *Требник* помітно вплинув на наше життя, і навпаки – життя сильно вплинуло на *Требника*, який мав багато своїх власних українських Чинів: Церква йшла за народом і єдналася з ним, – див. у *Покажчини Чини Требника*.

Українська Православна Церква глибоко й широко охопила все народне життя, і дала повну змогу йому сприйняти глибоку Християнізацію, а тим самим творити українську національну культуру, культуру народню, сильно відмінну від культури, скажімо, інтернаціональної інтелігентської.

Сама жива народня українська мова вироблялася під великим впливом і дохристиянських вірувань, і двоєвір'я, – і все це позосталося в ній і дотепер. Так зв. релігійний стиль в українській літературі – це явище реальне, скажемо, в творах Т. Шевченка, Квітки-Основ'яненка й ін.

І в цьому історичному процесі творення й життя української духової національної культури перемогла Християнська Віра, і українська народня культура, й українське народне духове життя легко розвивалося й міцнішало з Християнством в основі своїй.

Це провіщало створення сильної своєї власної національної духової української культури, її творив і створив головню сам український православний народ, бо пізніше українська інтелігенція виразно відірвалася від свого народу.

Але цей могутній процес за останні віки – XVIII–XIX–XX – стрівся з сильним і послідовним чужим, головню російським атеїзмом ще від царя Петра I († 1725), який все більше розгортався, і не тільки в Росії. У Франції постає атеїзм енциклопедистів, що вплинув на цілий світ. Останнього часу в Німеччині за Гітлера відродилося було старе германське криваве поганство, а в Росії постало кровожерне комуністичне безбожжя, що великою збройною силою свідомо нищить Християнство.

Сьогодні в духову культуру Сходу офіційно ставиться в основу *обман*,

наси́льство й державно-парти́йна диктатура. Свого часу в Римській державі все це поганство допровадило до морального здичіння людини і до нового скі́рплення рабства. І тепер уже сильно видніється на Сході голод і рабство, як наслідки боротьби з Христовою свободою, широкою й реальною.

Цебто, знову відновлюється дохристиянське поганство, але в його найгіршому вигляді, бо воно узброєне могутньою технікою та атомовою зброєю, а до того й чужонаціональне.

Світ стоїть на тяжкому роздоріжжі між кривавим Антихристом і кротким Ісусом...

[001]

¹ Проф. А. Введенскій: Религіозное сознание язычества. Том I: Естественныя религіи. М. 1902 рік. – Булашев Г.О.: Украинскій народ в своих легендах и религіозных воззрѣніях и вѣрованіях. Вип. I. Космогоническія украинскія народныя воззрѣнія и вѣрованія. Київ, 1909 рік. – Васильев М.К. и Н.Ф. Сумцов : Антропоморфическія представленія в вѣрованіях украинскаго народа. "Этн. обозр". Кн. 15, 1892 р. (див. і 1890 р. кн. 4). – Фаддей К. Рыльскій: К изученію украинскаго народнаго мировоззрѣнія, "К. Стар". 1888 р., кн. 11 і 1890 р. кн. 9–11, 1890 р. кн. 18–V. – П.И.: Народныя представленія и вѣрованія, относящіяся к внѣшнему міру. "Харьковскій Сборник", вип. 2, 1888 р. – Е. Барсов: Очерки народнаго мировоззрѣнія и быта, "Древняя й новая Россія" т. 3 ч. 11, 1876 рік. – І.С. Нечуй-Левицький: Світогляд українського народу, Львів, 1876 рік. – М. Грушевський: Початки громадянства, Відень, 1923 рік, 328 ст. – М.О. Косвен : Очерки истории первобытной культуры, вид. 2, М. 1957 р. 238 ст.

² "Сборн. Харьк. Ист. - Фил. Общ.", т. IV, ст. 44. – М. Грушевський: Історія укр. літер. I. 325.

³ Пор. Будилович: Первобытные славяне в их языкѣ, бытѣ, понятіях, 1878 р.

⁴ Д. Робертсон: Історія Христіанської Церкви переклад Д. Лопухина, Спб. 1890 р. т. I ст. 221.

⁵ Полное собраніе русских лѣтописей, том V ст. 31.

⁶ Е. Аничков, ст. 107.

⁷ Разысканія, ст. 139, 555, 561.

⁸ И. Срезневский: Об обожествлении солнца.

⁹ М. Помазанский: Православное Догматическое Богословие, 1963 рік, ст. 9.

¹⁰ Полное собрание русских Лѣтописей, т. I, ст. 102.

¹¹ Ф. Буслаев: Историческая хрестоматія, ст. 519, 522, Москва, 1861 рік.

¹² Памятники отреченной литературы, т. II, ст. 145.

¹³ Про Косму Индикоплевства див. Kari Krumbacher: Geschichte der Bysantinischen Literatur; 1897 р., вид. 2-е, ст. 412–414.

¹⁴ Памятники отреченной литературы, т. II, ст. 436.

¹⁵ Там само, ст. 443.

¹⁶ А. Афанасьев: Поэтическія воззрѣнія славян на природу, т. II ст. 164.

¹⁷ А. Афанасьев, ст. 459–460. Пор. оповідання М. Коцюбинського: "Тіні забутих предків".

¹⁸ З корпусу В. Гнатюка, ст. 112, див. – М. Грушевський: Історія української літератури, т. I ст. 208, 1923 р. Про створення світу взагалі див. – Erben: Baje slovanskoa stvoreni sveta, "Casopis M. Kr. Cesk." 1866 r.

¹⁹ Про воду взагалі див. у Литвинової про культ криниці, "Кіев. Стар." 1884 р. кн. 4.

²⁰ М. Грушевський: Історія української літератури, т. I, ст. 272.

²¹ Там само, ст. 110.

²² Русскія достопримѣчательности, т. I ст. 94.

²³ Видання Будиловича, 1875 р., ст. 243.

²⁴ Про це свідчить подорожній І. Стрюйс чи Страус († 1694 року), що подорожував по Московії й написав своє "Путешествіє", перекладене на російську мову, див. "Рус. Архив" 1880 р. т. I.

²⁵ Вовк: Студії, 1927 р., ст. 172. Гроші кидають у воду по всій Європі, також і в Канаді.

²⁶ М. Грушевський: Історія укр. літ. 1923 р. т. I, ст. 145.

²⁷ Про дощ та хмари див. Лавровскій: Изслѣдованіе о мифических вѣрованіях у славян в облака и дождь, "Уч. Зап. 2 отд. Спб. Ак. Наук" 1863 р. т. VII.

²⁸ Афанасьев: Поэтическія воззрѣнія, I. 447.

²⁹ Афанасьев: Поэтическія воззрѣнія, I ст. 447.

³⁰ "Новая Скрижаль", вид. 17, Спб. 1908 р. ст. 414–415.

³¹ Д. К. Зеленин: Тотемы-деревья в сказаньях и обрядах европейских народов. М. Л., 1937 рік

³² Sobotka: Rostlinstvo v narodnim podani. "Novoceska Biblioteka", ч.22

³³ А. Афанасьев, т. II ст. 325.

³⁴ Пор. мою легенду: Трепета.

³⁵ Апокрифічна Бесіда Панагіота з Азимітом. Афанасьев II. 294.

³⁶ Афанасьев: Поэтическія воззрѣнія славян на природу, т. II розд. 17.

³⁷ Іпатіїв Літопис, ПСРЛ II. 155, вид. 1671 р. Пор. баладу М.

³⁸ У Старому Заповіті це т. зв. мандрагори або мандрагорові яблучка, по-гебр. *duda'im* вживається як наш любисток, див. Книга Буття 30. 14–16. Корневище мандратори – вживалося як амулет і приворотне.

³⁹ Н. Сумцов : Хлѣб в обрядах и Пѣснях, Харків, 1885. Ястребов: Свадебные обрядовые хлѣбы в Малороссіи, "Кіев. Стар". 1897, кн. 6.

⁴⁰ В. Клінгер: Животныя в античном современном суевѣріл. Київ, 1911 рік.

⁴¹ Шеппинг Д.О.: Значеніє нѣкоторых звѣрей, птиц, и других животных по суевѣріям русскаго народа, "Филолог. Зап". 1895 р., Вороніж. В. Гнатюк: Українські народні байки (звіриний епос), "Етнограф. Збірник" 1916 р. том 37–38, тут 327 байок.

⁴² Труды этногр.-статист. експедиції, т. III ст. 265.

⁴³ Н. Сумцов.: Туры в народной словесности, Київ 1887 р.

⁴⁴ Пор. мою легенду: Зозуля. Див. І. Руденко: Про зозуль, посмітюх і гадюк. "Основа" 1862 р. кн. 9.

⁴⁵ П. Мирний: Хіба ревуть воли, як ясла повні? Львів, ст. 23.

⁴⁶ Пор. мою легенду: Голуб і горобець. Див. вище.

⁴⁷ В. Перетц: Слово о полку Ігоревім, Київ, 1926 р., ст. 298–299. Пам. отреч. р. лит. II. 350. Барсов: Слово о полку Игореве III. 416–417.

⁴⁸ М. Драгоманов: Байка Богдана Хмельницького, "Сѣв. Вѣстник" 1885 р., див. "Розвідки" т. II. Пор. мою легенду: "Прощу, та не забуду."

⁴⁹ Пор. мою легенду: Святий Юрій і змії. Див. "Слово Істини" ч. ч. 16, 19, 1949 рік.

⁵⁰ Див. цінну працю, Д. Шестаков: Изслѣдованія в области греческих народных сказаній о Святих. Варшава, 1910 р. Тут і рясна література.

⁵¹ Про походження окремих релігійних термінів див. у моїй праці "Життя слів", що друкувалася в "Рідній Мові" за 1935–1937 роки, де розповідаю про них докладніше. Це етимологічно-семантичний словник української мови, який друкується тепер (з 1963 р.) в "Вірі й Культурі".

⁵² Про Володимирових богів див. Проф. Корш : Владиміровы боги, "Сбор. Харк. ист.-фил. Общ". 1908 р. т. 18. – Е. Аничков: Old Russian Pagan Cults, в трудах 3-го Міжнаро. Конгресу Історії Релігії в Оксфорді. – Його ж : Боги Владимира по свидѣтельству Лѣтописи, "Язичество и древняя Русь", 1914 р. ст. 308–328. – Л.А. Булаховський : Лінгвістичні уваги про міфологічні назви "Слова о полку Ігореві", див. "Мовознавство", Київ, 1959 р., том XV ст. 21–32.

⁵³ Мочульскій В.: О мнимом дуализмѣ в мифологіи славян, "Русск. Фил. В". 1889 р. кн. 2 ст. 153–204. – М. Грушевський: Історія України-Руси, т. I вид. 2 ст. 284.

⁵⁴ М. Драгоманов: Дуалістичне сотворення світу, 1893 р., "Розвідки", т. III. – Мочульскій В.: Апокрифическое сказаніе о созданіи міра, 1896 р.

⁵⁵ П. Мирний: "Хіба ревуть воли як ясла повні". Львів, ст. 25.

⁵⁶ Тихонравов: Лѣтописи русской литературы, IV. 3, ст. 89. Буслаев, Христоматія, ст. 552.

⁵⁷ Лѣтописи рус. лит., т. V. 2, ст. 5.

⁵⁸ "Рус. Фил. В", т. 35, ст. 234.

⁵⁹ Літературу див. нижче, в XII розділі. Крім того: Г.М. Барац: Библейско-агадическія параллели. 1908 р.; О составителях Повѣсти временныхъ лѣтъ и ея источниках, преимушественно еврейских, Берлін, 1924 р. – Карѣв Н.: Главные антропоморфическіе боги славянскаго язычества, "Филолог. Записки", Вороніж, 1872 р. кн. 5. – Е.Ф. Карскій: Бѣлоруссы, т. III ч. I. ст. 33–37. – А. Кирпичников: Что мы знаемъ достовѣрнаго о личныхъ божествахъ славян, "Журн. Мин. Нар. Просв". 1385 р. кн. IX. ч. 241. – В. Корш: Владиміровы боги, "Пошана", "Собрн. Харьк. Ист. – фил. Общ." т. 18, 1909 р. – Л. Леже: Славянская мифологія, 1908 р. переклад, редакція й додатки проф. Шляпкина. – В. Перетц: Поганські боги в "Слові", див. його працю "Слово о полку Ігоревім" 1926 р. ст. 69–80. – Сребрянскій: Мифологія Слова о полку Ігоревѣ, "Изв. Ист. – Фил. Инст. кн. Безбородко" т. XV, 1895 р. – Шептинг Д.О.: Наши письменные источники о языческихъ

богах русської міфології, "Фил. Зап". 1886 р. кн. 6. – Іван Левіцький: Світогляд українського народу, ескіз української міфології, Львів, 1878 р. – М. Костомаров: Славянская міфологія, 1847 р. – Я. Головацький: Очерк міфології. 1860 р. – Кагаров: Замѣтки по русской міфології, "Изв. отд." 1919 р. кн. 1.

⁶⁰ Про Сварога див. Богдан Кравців: До проблеми Тура-Сварога-Трояна. "Америка", Філадельфія, 1952 р., 16 ст. Тут і література.

⁶¹ Про Перуна в нас існує вже не мала література. Крім вищеподаної загальної літератури, зазначу ще: St. Rozniecki: Perun und Thor, "Arch. für El. Ph". ч. 23, 1902 р.: рецензія на цю працю К.Ф. Тіандерав "Извѣстіях отд. рус. яз. й сл." 1903 р. т. 7 кн. 3. – Йордан Іванов: Культ Перуна у южных славян, "Извѣстія" 1903 р. кн. 4. – Державин Н.С.: Перун в языковых й фольклорных переживаніях у славян, див. "Язык и литература" т. III. – Кравців Б.: Про Перуна – дуба і громовержця, "Америка" за 3. III. 1950 р., Філадельфія.

⁶² Афанасьев, т. I ст. 250.

⁶³ Пор. Лев Толстой: "Отрочество" (II: Гроза): "Кучера при каждом ударѣ грома снимают шапки и крестятся. Гнѣвъ Божій! Как много поэзіи в этой простонародной мысли!"

⁶⁴ В Словнику Памви Беринди 1627 року на ст. 153 є слово "Перунъ-громъ".

⁶⁵ Бодянський О.: О тождествѣ славянских божеств Хорса и Дажьбога, "Чтенія Общ. ист. и др. р." 1846 р. кн. 2. – Про Дажьбога див. В. Перетц: "Слово о полку Ігоревім" ст. 77-78.

⁶⁶ Кравців Б.: Про Волоса-Хорса. "Америка" ч. 9 (59) 1950 р. Філадельфія.

⁶⁷ Пор. в Іпат. Літ. ст. 10: І начаша скот брати от мужа по четири куни.

⁶⁸ Афанасьєв, І. 474.

⁶⁹ Про Велеса див. вище загальну літерагуру. Див. ще. Tobolka: Boh Veles. – В. Перетц: "Слово о полку Ігоревім", 1926 р. ст. 74–77.

⁷⁰ Афанасьєв. І. 697. Терещенко. VI. 39 М. Грушевський: Іст. укр. літ. І. 193. Е. Аничков, ст. 39, 40, 106.

⁷¹ В. Петр: Стрибог, "Изборник Кіевскій в честь проф. Флоринскаго" 1904 р. – Б. Кравців: Про Стрибога й Коструба, "Америка" за 17. II. 1950 р., Філадельфія.

⁷² Афанасьєв, II. 267. Куліш, І. 177.

⁷³ История Культуры древней Руси, М. 1948 р. т. I ст. 108.

⁷⁴ Там же, т. II ст. 69, 1951 рік.

⁷⁵ Kronika polska I. 146. Фаминцын, ст. 255.

⁷⁶ Вс. Миллер : Лада, "Энци. Словарь" Брокгауза, 1896 р. півт: 33 ст. 234–235. – А. Фаминцын: Богиня весни в пѣснях и обрядах славян, "Вѣстник Европы" 1885 р. кн. VII–VIII.

⁷⁷ Єфименко П.: О Яриль, языческом божествѣ русских славян, "Зап. Имп. Р. Геогр. Общ. по отд. этногр." 1868 р. т. II ст. 79–112. – Яцимирскій А. Й.: Ярило, "Энци. Слов. Брокг. 1904 р. півт. 82 ст. 807–808.

⁷⁸ Лѣтописи русской литературы, т. V. 2, ст. 5. Афанасьев, т. I. ст. 128.

⁷⁹ Афанасьев, т. II. 618.

⁸⁰ Пор. Б. Кравців: "Збыся Див, кличеть верху древа". "Америка" 1950 р. 20. I, Філадельфія.

⁸¹ Фаминцын, ст. 236. Петрушевич: Общ. дневник.

⁸² Пор. Н.Θ. Сумцов: Тур в народной словесности, "Кіев. Стар." 1887 р. кн. I.

⁸³ Памятники XII в. ст. 179. Афанасьев, т. III. ст. 416.

⁸⁴ Афанасьев, т. III. ст. 368, 388, 345.

⁸⁵ Див. Д.О. Шеппинг: Опыт о значеній Рода й Роженицы, "Временник" 1851 р., Москва. Valjaves: O Rodjenicach ili Sudjenicach, II. Памятн. церк. учит. лит. III. Лѣтопись Тихонравова, т. IV. Поливка: Новыя данныя для исторіи Рожаниц, "Этногр. Обзор"!

⁸⁶ Памятники стар. рус. литерат., т. III. ст. 119.

⁸⁷ Потебня А.: О Долѣ и сродных с нею существах, див. "О нѣкоторых символах в славянской народной поезіи", 1867 р., 2 видання 1914 р. – А. Н. Веселовскій: Судьба-Доля в народных представленіях славян, "Разысканія в области духовнаго стиха", "Сборник отд. рус. яз. и словес." т. 46, 1890 р. ст. 172–216. – Иванов П: Народные рассказы о Долѣ, "Сборник Харьков, историко-филолог. общ.", 1892 р., т. IV. – Сонни : Горе и Доля в народной сказкѣ, "Кіев. Унив. Изв." 1906 р. кн. 10, також у збірнику "Еранос". – М. Грушевський: Історія україн. літератури, т. I. ст. 334, 1903 р.

⁸⁸ Про українську демонологію див. праці: Ф. Рязановскій: Демонологія в древней русской литературѣ М. 1916. – Милорадович: Замѣтки о малорусской демонологіи, "Кіев. Ст." 1899 р. кн. 8; диві ще Харківський "Сборник" т. 10. – Онищук О.: Матеріали до гуцульської демонології, "Етногр. Зб". т. XI. – Гнатюк В.: Знадоби до української демонології, "Етногр. Зб." т. 33–34. Львів, 1912 рік. – Д. Щербаківський: Сторінка з української демонології, "Наук. Зб." 1924 р.

⁸⁹ Це велет, велетень, яких плутають з великий, і неправильно пишуть велит, велитень.

⁹⁰ Про домовиків див. статтю Ю.А. Яворського в "Живая Старина" 1897 р.

⁹¹ Пор. "Лісова пісня" Л. Українки, Куш оповідає: "Цапа чорного держить при конях, щоб я мав на чому їздить. Я блискавкою мчу було на цапі, а коники стоять собі спокійно".

⁹² А. Конан Дойл: Загублений світ М. 1956 р. ст. 80.

⁹³ Див. А.Н. Веселовскій: Генварскія русаліи и готскія игры в Византії, "Разысканія в области духовнаго стиха" XIV.

⁹⁴ Життя русалок, і взагалі домових, лісових і польових Духів добре описала Л. Українка в своїм драматичнім творі "Лісова пісня" 1911 р. Тут давні вірування волиняків.

⁹⁵ М. Грушевський: Історія укр. літ. I. 313.

⁹⁶ П.В. Владиміров: Введеніє в исторію русской словесности, 1896 р. ст. 42. – Сумцов Н.Ф.: Злычии в бочкѣ, "Сборник в честь Анучина", М. 1913 р.

⁹⁷ П. Знаменскій: Руководство к Русской Церковной Исторіи, Казань, 1878 рік, ст. 255–256.

⁹⁸ Див. Іст. укр. літ. М. Грушевського, т. I ст. 336–338, 1923 р. Див. казку Ох в творах М. Коцюбинського.

⁹⁹ Наше повір'я про попелюх подає рос. письменниця Вербицька в своєму романі "Ключі счастья". Їх же описує Леся Українка в "Лісовій Пісні" 1911-го року.

100 Зотов В.: Документальная история чорта "Истор. Вѣстник" 1884 р. кн. 1.

101 Див. мою статтю: "Лайка в українського народу, роман Уласа Самчука "Кулак", в "Рідній Мові" 1937 р. ст. 305–318, 319–328 і 357–364.

102 Див. "Граматика української мови" Ол. Павловського, перевидав проф. Іван Огієнко, Київ, 1918 р.

103 П. Знаменский: Руководство, ст. 538–539. – Див. ще Е. Голубинский: Канонизация, ст. 439– 440: Указ Св. Синода 1737 р. про суєві'я.

104 Гаркави: Сказанія мусульман, писателей, ст. 265.

105 Є. Голубинский: История Русской Церкви, М. 1901 р., т. I вид. 2, ст. 240. В Галичині знайдений т. зв. Збруцький ідол. Див. "История культуры древней Руси", М. 1948 р., т. I ст. 159.

106 Памятники старинной русской литературы, т. III ст. 119.

107 Див. проф. Айналов : Изображения древне-русских богов, "Отчет Спб. Университета", 1904 р. Малюнки ідолів західніх слов'ян подає L. Leger: Mythol. Slave, Париж, 1902 р.

108 Castren: Vorlesungen über die Finnische Mythologie, Спб. 1853 р.,

¹⁰⁹ Аничков, ст. 346, 351.

¹¹⁰ Літературу про кам'яних баб див. у Грушевського: Історія України-Руси, вид. 2, т. I ст. 485.

¹¹¹ И. Срезневский: Святылища и обряды языческаго богослуженія древних славян по свидѣтельствам современным и преданіям. Харків, 1846 р. – Изслѣдованіе о языческомъ. богослуженіи древнихъ славянъ, Спб. 1848 р. – Динцес Л.А.: Дохристианские Храмы Руси в свете памятников к народного искусства. "Сов. этн." ч. 2. 1947 рік.

¹¹² Гаркави: Сказанія мусульм., 125, 139–140. – Ал. Фаминцын , ст. 28–29.

¹¹³ Е. Голубинский: Исторія Р.Ц. 1. 625.

¹¹⁴ А. Фампнцын, ст. 30.

¹¹⁵ Е. Голубинский: Исторія Р.Ц. I. 241, 242.

¹¹⁶ Оригінал і переклад цієї Саги видрукував о. Сабинин у "Русск. Истор. Сб. Общ. Ист. и Древн. Росс." т. IV кн. I, Москва, 1840 р.

¹¹⁷ Штриттер: Извѣстія Византійских историков, III, 39.

¹¹⁸ Гаркави: Сказаніе мусульм., 95.

¹¹⁹ Фаминцын, ст. 34–35. Гаркави, ст. 95–96.

¹²⁰ А.А. Шахматов: Как назывался первый русский Мученик", "Извѣстія" 1907 р. за травень, серія VI-та.

¹²¹ Пономарев: Памятники, I, ст. 136.

¹²² Гаркави: Сказанія мусульманських писателей. ст. 269.

¹²³ Памятники, XII в., ст. 179.

¹²⁴ Тихонравов: Лѣтописи русской лит. IV. 3, 89. – Фаминцын, ст. 35–36, 60.

¹²⁵ Фаминцын, ст. 30

¹²⁶ Там само, ст. 55, 59.

¹²⁷ Е. Аничков, ст. 300.

¹²⁸ Kronika Polska I. 146.

¹²⁹ И.Ф. Наживин у своєму романі 1925 р.: "Неглубокоуважаемые" на ст. 298 пише: "В жертву Перуну приносились только дубовые плахи, которые неугасимо, день и ночь, курились перед его изображением". Джерела для цього мені не відомі.

¹³⁰ М. Брайчевський: Коли і як виник Київ. Київ 1963 р. ст. 106. – М. Каргер: Древний Киев. М. 1958 р., том I ст. 105–107.

¹³¹ Гаркави: Сказаніє мусульм. ст. 265, або в виданні Хвольсона ст. 30–31.

¹³² Аничков, ст. 164, 165.

¹³³ Про скоморохів див. Фаминцын: Скоморохи на Руси, Спб. 1889 р.

¹³⁴ П. Владиміров: Введеніє, ст. 43.

¹³⁵ Е. Голубинскій: Исторія Русской Церкви, про волхвів див. ст. 211–214 т. I ч. 7 вид. 2.

¹³⁶ А.И. Соболевскій: "Чтенія Общ. Нест. Лѣт.", Київ.

¹³⁷ П. Владиміров: Древняя русская литература, Київ, 1901 р. ст. 86.

¹³⁸ Алмазов: Тайная исповѣдь в Православной Церкви, 1894 р., т. III, від. IV № 6.

¹³⁹ Костомаров: Славянская мифологія, 97.

¹⁴⁰ Алмазов А.И.: Врачевальныя молитвы. "Лѣт. ист.-фил. Общ. при Новорос. ун." V.

¹⁴¹ Н. Сперанскій: Відьмы и колдовство, М. 1906. – С. Смирнов: Бабы богомерзкія, див. "Сборник статей, посвященных В.О. Ключевскому", М. 1909 р.
Про відьом див. ще: Антонович В.Б.: Колдовство. Документи, процессы. Изслѣдованія. Спб., 1887 р., дуже цінна праця. – Довнар – Запольскій М.В.: Чародѣйство в Сѣверо-Западном Краѣ в XVII–XVII вв., Этногр. Обозр." ч. 2. 1890 р. – Ефименко П.С.: Суд над вѣдьмами, "Кіев. Старина" 1883 рік кн. XI. – Канторович Я.: Средневѣковые процессы о вѣдьмах. Вид. 2, Спб. 1899 рік. – Дм. Кравцов: Брюховецкій і відьми, "Україна" 1927 р. кн. 5. – Сумцов Н.Ф.: Колдуны, вѣдьмы и упыри (библ. указатель), "Сборник Харк. ист.-фил. Общ.", Харків, 1891 р. т. 3.

¹⁴² Літопис Грабянки, ст. 197. – М. Костомаров: Руина, ст. 210.

¹⁴³ Пор. оповідання Гр. Квітки-Основ'яненка: "Конотопська відьма". – Див. іще В.Б. Антонович: О колдовствѣ в Юго-Западной Руси до начала XIX-го вѣка, Київ.

¹⁴⁴ "Новое Русское Слово" 1957 р. ч. 16134, Нью-Йорк.

¹⁴⁵ П. Владиміров: Введеніє, ст. 45.

¹⁴⁶ Про цього вовкулаку див. М. Драгоманов: Шолудивый Буняка в украинских народных сказаніях, 1887 р.; передруковано в українському перекладі в т. II його Розвідок.

¹⁴⁷ Іпат. Літ. ст. 528. Але не виключене, що Митуса був не поетом, а просто "словутьним півцем" Перемиської Катедри, знаним співаком з хору.

¹⁴⁸ Ілля Кириак: Сини землі, 1939 р., т. I ст. 205.

¹⁴⁹ П. Владимиров: Древняя русская литература, 1907 р., ст. 86.

¹⁵⁰ Про закляття див. Л.Н. Майков: Великорусскія заклинанія, Спб., 1869 р., тут 372 числі. – В 1872 р. вийшов т. I Трудов П. Чубинського, а в ньому збірка заклять. – Єфименко П.С: Сборник малороссійских заклинаній, "Чтенія М. О. И. Д. Р." 1874 р. кн. I, тут 212 чисел. – М. Крушевскій: Заговори, как вид русской народной поэзіи, "Варш. Унив. Изв." 1876 р. кн. 3. – Владиміров П.: Введеніе в исторію русской словесности, 1896 р. – Вс. Миллер: Ассирійскія заклинанія и русскіе народныя заговоры, "Рус. Мисль" 1896 р. кн. 7. – Н. Сумцов: Пожеланія и проклятія, преимущественно малорусскія, "Сборник Харьк. Ист. – Фил. Общ." т. IX, 1896 р. – О. Зелинскій: О заговорах, Харків. "Сборник" 1897 р. т. X. – А. Ветухов: Заговоры, заклинанія, обряды и другіе виды народнаго врачеванія, основанные на вѣрѣ в силу слова, "РФВ" 1901–1907 (праця недокінчена). – Романов: Бѣлорусскій сборник, 1891 р. вип. 5, усіх заговорів 824. – Н.Ф. Сумцов: Заговоры, бібліографічний покажчик, Харків, 1892 р.
Див. ще: Алмазов А.И.: К исторіи молитв на разные случаи, "Лѣт. ист. фил. Обще при Новорос. Ун.", від III, Одеса, 1896. – Н.Н. Виноградов: Заговоры, обереги, спасительныя Молитви, "Живая Старина" 1908 рік. – Проф. Довнар – Запольскій, Чародѣйство в Сѣверо-Западном Краѣ в XVII–XVIII вв., "Этн. Обзор." ч. 2. – Елеонская Е.Н.: Вредоносные заговоры из Сборника XVII в. "Slavia"

1929 р., Прага. – Иващенко: О южно-русских шептаніях, "Труди III Арх. Съѣзда" т. 2, Київ, 1878 рік. – Познанскій Н.Ф.: Заговоры, "Зап. ист.-фил. Фак. Спб. ун." ч. 136, Спб. 1917 рік. – В.Н. Златарскій: Клятва у языческих болгар, "Сборник статей, посвященных В.И. Ламанскому" ч. I, Спб. 1907 р. ст. 251–260. Див. ще "Виз. Врем." том V. – Євген Онацький: Зурочення, "Збірник Укр. . Наук. Інст. в Америці", Прага, 1939 р., ст. 158–167.

¹⁵¹ В. Златарскій : Клятва у языческих болгар, "Византійський Временник" том V ст. 126.

¹⁵² П. Владиміров: Древняя русская литература Кіевского періода. Київ, 1901 р., ст. 86.

¹⁵³ Е. Голубинскій: Історія Рус. Церкви, т. I ст. 623. Вѣдьство – це відунство, ворожбитство.

¹⁵⁴ Акты историческіе, IV. 5.

¹⁵⁵ Памятники Кіевской Временной Коммиссии, III. 18.

¹⁵⁶ Памятники отреченной литературы, т. II ст. 353–359. Афаяасьєв, I. 420.

¹⁵⁷ Див. праці проф. А.И. Алмазова: Історія чинопослѣдованій Крещенія й Миропомазанія, Казань, 1885 р. – Його ж: Тайная Исповѣдь в Православной Восточной Церкви, т. I–III, Одеса, 1894 р. – Його ж: Чин над бѣсноватым, Одеса, 1901 рік.

¹⁵⁸ Малинка: Родини й хрестини, "Кіев. Стар". 1898 р. –

Ящуржинский Х.: Повѣрья и обрядности родин и крестин, "Кіев. Стар." т. 42. – И.И. Срезневский: Роженицы у славян и других языческих народов. "Архив" Калачева, кн. II, і окремо, – Москва, 1855 рік.

159 Пор. оповідання Стороженка "Суджена".

160 Література про українське весілля дуже велика, подаю тут найголовніше. Боплан: Опис України, 1650 р., дає добрий опис весілля (Beauplan: Description de l'Ukraine). – Гр. Калиновський: Описаніє свадебных украинских простонародных обрядов, Спб. 1777 р., див. "Сборник" Харк. т. III, 1889 р. – Ефименко Е.: Народныя юридическія воззрѣнія на брак, "Знаніє" кн. I, 1874 р. – Н.Ф. Сумцов: О свадебных обрядах, преимущественно русских, Харк. 1881 р.; К исторіи южно-русских свадебных обычаев, "Кіев. Стар." 1883 р. кн. II; – Религіозно-миѳическое значеніє малорусской свгдѣбы, "Кіев. Стар." 1885 р. кн. 3. – Елена Маркович: Свадебныя пѣсни Елисаветградскаго уѣзда, "Степ" 1886 р. – Янчук Н.: Малорусская свадьба в Корницком приходѣ Сѣдлецкой губ. Москва, 1886 р. – Roszkiewicz O.: Obrzędy i piesni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie, Краків, 1886 р. Колцуняк Н.: Весілля в Ковалівці, Коломийського повіту, "Правда", Львів, 1890 р. кн. 9 і 1891 р. кн. 7. – Вовк Хв.: Rites et usages nuptiaux en Ukraine, "L'Anthropologie" 1891 р. 2, 1892 р. 3, Париж; українською мовою передруковано в "Студії" 1927 р. Ст. 215–337 – це найцінніша розвідка про український шлюб. – Свадебные обряды в Угорской Руси, "Живая Старина" 1892 р. – А. М. Лобода: Русскія былины о сватовствѣ, Київ, 1904 р., дисертація. – Охримович: Значеніє малорусских свадебных обрядов и пѣсни в исторіи зволюції семьи. "Етногр. Обзор." т. IX. – П. Литвинова: Весільні обряди в Чернігівщині, "Мат. до укр. етногр." т. III. – В. Гнатюк: Бойківське весілля в Мшанці, "Мат. до укр. етн." г. X. – Див. ще М. Грушевський: Історія України-Руси, вид. 2, т. I ст. 300–301, 532–533 № 46. – Ящуржинский: Лирическія малорусскія пѣсни, преимущественно свадебныя, Варшава, 1880 р. – Проф. М.В. Довнар-Запольский: Бѣлорусская свадьба в культурно-религіозных пережитках, "Етногр. Обзор." кн. 16, 17, 19, ч.ч. 1, 2, 4, 1893 рік. – П.И.: Народные обычаи, повѣрья, примѣты, пословицы и загадки, относящієся к малорусской хатѣ, "Харьк Сборник" 1889 р. вип. 3. – Кагаров Е.Г.: Состав и происхождение свадебной обрядности, "Сборник Музея антропологии" т. VIII, Л. 1929 рік. – Є. Онацький:

Символіка корова в українському весіллі, "Нові Дні" 1955 р. ч. 63. – Ruskoje wesile, opysanoje czerez J. Lozinskoho, Перемишль, 1835 р.

¹⁶¹ М. Возняк: Пробудження Галичини, ст. 98.

¹⁶² Потебня: О миѳическом значеніи нѣкоторых повѣрій и обрядов, "Чтенія М. О. И. Др." 1865 р. кн. 3.

М. Костомаров: Об историческом значеніи русской народной поэзіи, 1843 р. – М. Драгоманов: Малорусскія народныя преданія и рассказы. Київ, 1876 р. – Булашов Г.О. Украинскій народ в своих легендах и религіозных воззрѣніях и вѣрованіях, Київ, 1908 р.

¹⁶³ Порфирьев: О почитаніи среды и пятницы в древнем русском народѣ, "Православный Собесѣдник" 1859 р. кн. I.

¹⁶⁴ Пор. оповідання Стороженка "Суджена".

¹⁶⁵ М. Возняк: Історія української літератури, I. 147.

¹⁶⁶ І. Крип'якевич: Історія України, ст. 57.

¹⁶⁷ Н. Костомаров: Руина, 1882 р., ст. 678.

¹⁶⁸ Там само, ст. 670.

¹⁶⁹ Видання "Общества Любителей Древней Письменности", вип. 26, 56, 69, л.л. 276–28.

170 М. Сперанскій: Гаданіє по Псалтыри, "Пам. Древн. Письм." Спб., 1899 р. т. I.

171 Це гуцульське гадання, пор. оповідання М. Черемшини: Бо як дим підіймається.

172 Пор. Вербицкая: Исторія одной жизни.

173 Про народні лікування пор. Л.О. Змѣев: Русскіе врачевники, 1896 р.

174 В. Снегирев: Вѣра в сны. – Дохман: Сновидѣнія, и значеніе их, как предвѣстников болѣзней, 1890 р. – П. Вяземскій: Замѣчанія на "Слово о полку Игоревѣ" 1875 р., ст. 265–271. – В. Перетц: Слово о полку Игоревім, Київ, 1926 р. ст. 238–259. – Рождественскій Н.В.: вѣщіе сны, Спб. 1897 р., 64 сторінки. – Арх. Михайл: Духовний світ, Торонто, 1961 рік.

175 Див. про це Аѳанасьев: Замѣтки о загробной жизни по славянским переданіям, "Арх. ист.-юрид. свѣд." Калачева, т. III, від VI, 1861 р. – А. Котляревскій: О погребальных обычаях языческих славян, М. 1868 р.; передруковано в його "Собраніе сочиненій" т. III, див. Сборник 2 отд. Ак. Н." 1891 р. т. 49. – Ящуржинскій: Остатки языческих обрядов в малорусском погребеніи, "Кіев. Стар." 1890 р. кн. I; – див. це ще в "Бюлетень Археолог. С'їзда в Ярославлі" 1887 р. – В. Гнатюк: Похоронні звичаї й обряди, "Етн. Збірник" т. 31 і 32, 1912 р. – Соболев А.Н.: Загробный мір по древнерусским представленіям, Сергіїв-Посад. 1913 р. – М. Грушевський: Похоронна обрядовість і голосіння над померлими, "Історія укр. літ." 1923 р. т. I ст. 114–126.

¹⁷⁶ Гаркави, ст. 129.

¹⁷⁷ Куліш; т. II ст. 20–23.

¹⁷⁸ Упир – слово східнього походження. Про упирів див. статтю Яворського в "Живая Старина" 1897 р. – Мериме Пр.: Упыри или выходцы из могил, Ярославль 1915 рік. – П.С. Ефименко: "Упыри", из истории народных възваний, "Кіев. Стар." 1883 рік кн. 6.

¹⁷⁹ Див. Д.В. Айналов: Жемчужная душа, "Сборник статей на честь А. Орлова, 1933 р., ст. 176–179.

¹⁸⁰ Літопис під 1071 р. П. Владіміров: Др. рус. лит., ст. 55.

¹⁸¹ Гаркави, ст. 99.

¹⁸² У Новому Заповіті "Рай" стрічається тільки тричі: Луки 23.43, 2 Кор. 12.4 і Апокал, 2.7. Грецьке *paradeisos* – парк, сад, звіринець; слово перське. Гебрейське *gan*. сад.

¹⁸³ Д. Дорошенко: Історія України, I. 29.

¹⁸⁴ "Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу", переклад і коментатор І.Ю. Крачковського, М. 1939 рік. Тут докладний опис Похорону руса.

¹⁸⁵ Опис подаю за М. Грушевським: Історія України-Руси, т. I, вид. 2, ст. 293–294. Див. ще Замѣтки о Русах Ибн-Фадлана и других арабских писателей, "Журн. М. Нар. Пр". 1881 р. кн. 8.

¹⁸⁶ Ibn-Foszlân's und anderer Araber Berichte, ст. 21.

¹⁸⁷ Січинський: Чужинці, ст. 19.

¹⁸⁸ Ібн-Русте 40, М. Грушевський I. 296.

¹⁸⁹ див. "Разсказы" Рабиндраната Тагора, Москва, 1955 рік.

¹⁹⁰ Труды III Археологического Съѣзда т. I. ст. 205–206.

¹⁹¹ Бѣляшевскій: Сани в похоронных обрядах.

¹⁹² Цього малюнка подає М. Возняк в "Історії укр. літ." 1920 р. том I ст. 154.

«Кіев. Ст." 1893 р. к». 4. – Хв. Вовк: La traineau dans les rites funéraires de l' Ukraine, "Revue des traditions populaires", Париж, 1896 р., т. XI ч. 5; по-українськи Передруковано: "Сані в похоронному ритуалі в Україні", див. "Студії" 1927 р. ст. 338–354. – Д.Н. Анучин: Сани, ладыя в кони, как принадлежности похороннаго обряда, "Древности Моск. Арх. Общ." т. 14, М. 1890 р.

¹⁹³ Слово о полку Игореве, редакція С. Шамбиняго і В. Ржиги, М. 1934 р. ст. 149.

¹⁹⁴ Тексти наших голосінь подано в Львівському "Етнографічному Збірн." т. 31, тут 299 чисел голосінь; тут і бібліографія про них З. Кузелі. – Іл. Свенцицкий: По хоронне голосіння й церковна релігійна поезія; студії над розвитком народньої поезії, "Зап. Н. Т. Ш." т. 93, тут і література.

¹⁹⁵ Пономарев: Памятники, т. III, ст. 294.

¹⁹⁶ Костомаров: Мазепа, ст. 582.

¹⁹⁷ "Тристан і Ізольда", переклад М. Рильського, ст. 21.

¹⁹⁸ Адрианова В.П.: Поетич. стиль, 1947 р., ст. 137.

¹⁹⁹ В.П. Адриянова: Поетичний стиль, М. 1947 рік, ст. 137.

²⁰⁰ Слово о полку Игореве, ред. Шамбинаго, 1934 р. ст. 150.

²⁰¹ Пор. оповідання М. Коцюбинського: "Тіні забутих предків" 1911 року.

²⁰² Головна про це література. И.М. Снегирев: Русские простонародные праздники и суеверные обряды, т. I-II, М. 1837–1839 р. – Буслаев О.: Русские простонародные праздники. – Максимович М.О.: Дни и мѣсяцы украинскаго селянина, "Русская Бесѣда" 1856 р., див. ще ст. 453–524, Київ 1877 р. – Зубрицький: Народній календар, звичаї й позірки з Старосамбірщини. – Hanus: Bajeslovny kalendar slovansky, 1860 р. – Чубинський: Труды... т. IV,

1872 р., тут повний календар за редакцією Костомарова. – Потебня: Об'ясненія малорусских и сродных народных пѣсен, Варшава, 1883 р. кн. I. – Ів. Франко: Народний календарь, "Сборн. Харьк. Ист. – Фил. Общ." т, 18. – О니щук: Народний календар, "Мат. до укр. етн.", т. XV. – М. Грушевський: Іст. укр., літ. 1923 р. т. I, ст. 144–199. Річний сільсько-господарський круг і його обходи, суцільний глибокий виклад. – Петров: О народных праздниках, "Труды Киев. Дух. Ак." 1871 р. кн. 12. – И.П. Сахаров: Русская народная годовщина, див. "Сказанія русскаго народа" т. II, кн. 7. – А.С. Петрушевич: Общерусской дневник церковных, народных, семейных прадзников и хозяйственных занятій, примѣт и гаданій, Львів, 1865 р. – В. Доманицький: Народний календар з Волині, "Матеріали Укр. Етн." 1905 р. том V, Львів. – Н. Петров: О народных прадзниках в Юго-Западной Россіи, "Труды Киев. Дух. Ак." 1871 р. кн. 9 (ст. 551–600), 10 (1–39) і 12 (327–367). – В.Я. Пропп: Русские аграрные прадзники, Лен. 1963 р., 144 стор. – Проф. Ст. Килимник : Український рік у народніх звичаях, в історичному освітленні, томи I–V, 1955–1964 роки. – Е. Аничков: Прадзники народные, Энц. Сл. Брокгауза, півтом 48 ст. 941-2, 1892 р. – В.Я. Пропп: Русские аграрные прадзники. Л. 1963 рік, 144 ст. повна література.

²⁰³ Алмазов А.И., Святые покровители сельскохозяйственных занятій, Одеса, 1904. – Його ж : Испытанія освященным хлѣбом, Одеса. 1904 р. (Вид Божого Суду для викриття злодія). – Елеонская Е.Н.: Сельско-хозяйственная магия, М. 1929 р.

²⁰⁴ Про назви давніх місяців див. А. Афанасьев: Поэтич. воззр. т. III, ст. 663–670. – В "Рідній Мові" я дав окремі замітки про всі наші назви місяців. – При Острізькій Біблії 1581 р. Андрій Римша подав "Хронологію", а в ній вияснив всі наші місяці. – Mikiosiceh: Die Slavischen Monatsnamen, 1867 р.

²⁰⁵ Веселовскій: Румынскія, словянскія й греческія Коляды, "Сборн. Ак. Н." т. 32. – Н. Номис: Різдвяні святки, "Основа" 1861 р. кн. 1, 5, 6. – Сумцов Н.: Научное изученіе колядок и щедривок, "К. Старина" 1886 р. кн.2. – Чичеров В.И.: Русские колядки и их типы, "Сов. Этн." ч. 2 за 1948 рік.

²⁰⁶ Див. мою статтю "Походження Різдвяних виразів", "Рідна Мова" 1934 р. ч. I ст. 7–12.

²⁰⁷ И. Срезневский: Святилища и обряды языческого богослужения древних славян, 1846 р. ст. 97–98. – П. Владиміров: Введение, 1896 р., ст. 72, 83 і 105.

²⁰⁸ Потебня: Обзор поэтических мотивов колядок и щедривок.

²⁰⁹ Фаминцын: Скоморохи на Руси, 1889 р.

²¹⁰ Про Корочуна є праця А. Петрушевича.

²¹¹ Цікаво, що на цей же тиждень пізніш був призначений і Собор Духовенства своєї Єпархії.

²¹² Про веснянки див. Фаминцын: Богиня весны в пѣснях и обрядах славян, "Вѣстн. Евр." 1895 р. кн. 7–8. – Коробка: Весенняя игра-пѣсня "Воротар" и пѣсня о князѣ Романѣ, "Извѣстія" 1899 р. кн. 2. – Аничков: Весенняя обрядовая пѣсня на Западѣ и у нас, два томи, "Сборн. отд. русск. яз. и словесн." т. 74 і 78, 1903 і 1905 років.

²¹³ А. Фаминцын, ст. 306. Про Юрія багато дає Д. Шестаков: Изслѣдование в области греческих народных сказаній о Святых, Варшава, 1910 рік.

²¹⁴ Див. мою поему: Святий Юрій і змії, 1945 р., написану на основі проповіді з української "Учительної Євангелії" XVI-го віку.

²¹⁵ К. Квітка: Українські мелодії, ч. 707.

²¹⁶ Труды этногр.-статист, експедиції, т. III, ст. 30.

²¹⁷ Ефименко: Сборник малорусских заклинаний, ст. 29.

²¹⁸ Великдень на Поділлі описав Ан. Свидницький: Великдень у подолян, "Основа" 1861 р. кн. 10–12.

²¹⁹ І вияснення ідеології крашанки, і 68-ий Карфагенський Канон подаю із збірника XVIII ст. з мого Архіву. Цього Канона в офіційній Книзі Правил не подається.

²²⁰ Церковні звичаї на Великдень першим докладно записав, французькою мовою знаменитий інж. Боплан у своїй праці про Україну 1650 р.

²²¹ "Чтенія в Общ. Нест. Лѣт.", Київ, т. II. ст. 43.

²²² Е. Поселянин: Русские подвижники XVIII вѣка, Спб. 1905 р. ст. 21.

²²³ О. Пармнцький: Рахманський Великдень, Львів, "Правда" 1867 р.

224 М. Грушевський: Історія укр. літ. том I, ст. 185.

225 Буслаев: Историческая хрестоматія, ст. 504.

226 Пор. "Лісову пісню" Лесі Українки. – Зеленин Д.К.: К вопросу о русалках. "Живая Старина" 1911 рік вип. 3–4. – Його ж : Очерки русской мифологии. Вип. I: Умершие неестественной смертью и русалки. Пгр., 1916 рік. – Франц Миклошич: О русалиях, 1864 рік. – Снѣгирев: Русальная недѣля, "Вѣстник Европы" 1827 рік.

227 М. Костомаров: Об историческом значеніи русской народной поэзии, 1843 р., ст. 52.

228 А.Н. Веселовскій: Гетеризм, побратимство и кумовство в купальной обрядности, "ЖМНПР ч. 291. – Потебня: О купальских огнях, 1867 р. – Купальські ігрища малює П. Мирний в своїм оповіданні "За водою" ("Літ. Наук. В." 1919). – Л. Українка: Купала на Волині, "Житє і Слово", 1894 р. (49 Купальських пісень).

229 Доп. к Актам Истор. I, ст. 18–22. – Афанасьев, т. I, ст. 444. – Фаминцын, ст. 61–62. – Див ще "Чтенія. Общ. Ист. Др. Рос." 1846 р. кн. 4, різне, ст. 59.

230 Питання 24, видання Казанське ст. 188–189.

231 Тихонравов: Лѣтописи русской литературы, т. IV. 3 ст. 99, 108.

²³² "Чтенія в Общ. Нест. Лѣт". кн. 2 ст. 42–43.

²³³ Kronika Polska, I. 146.

²³⁴ Див. П. Ефименко: О Ярилѣ, 1868 р. Див. вище про божка Ярина в розділі III.

²³⁵ Аѳанасьев, I. 446. – Владиміров: Введеніє, ст. 54. – В. Поселянин; Русскіє подвижники XVIII вѣка, 1905 рік, ст. 343.

²³⁶ Владиміров: Введеніє, ст. 102.

²³⁷ Див. С. Венгржиновскій: Языческій обычай в Брадлавщинѣ "гонити шуляка", "Кіев. Стар." 1896 р. т. 50.

²³⁸ Див. П. Владиміров: Введеніє, ст. 102–103.

²³⁹ Пор. оповідання Ів. Бунина 1913 р. "Жертва", все засноване на повір'ї, що Ілля – громовик.

²⁴⁰ Д. Шестаков: Изслѣдованія ... 1910 рік.

²⁴¹ Копержинський: Обжинки, Одеса, 1926 рік.

²⁴² Матер. этн. т. XV ст. 67.

²⁴³ Е. Аничков: Микола Угодник и Св. Николай, "Записки Неофил. Общ. при Спб. Унив." 1892 р.

²⁴⁴ А. Попов: Вліяніе церковнаго ученія и древне-русской церковной письменности на міросозерцание русскаго народа и его словесности, Казань, 1883 р.

²⁴⁵ Тихонравов: Лѣтописи, I, відд. III, ст. 94, 1895 р.

²⁴⁶ Пономарев: Памятники, III, ст. 23.

²⁴⁷ У цій праці подана й рясна європейська література.

²⁴⁸ Слово перше приписувалось Преп. Федосію. Див. М. Возняк: Історія української літератури, Львів 1920 р., ст. 147.

²⁴⁹ М. Возняк, там само, 147.

²⁵⁰ Історія, I. 380.

²⁵¹ Скворцов: Патріарх Адріан, 1913 р., ст. 265.

²⁵² За перекладом М. Грушевського: Історія укр. літ., т. II, ст. 89, 1923 р.

²⁵³ Див. М. Возняк: Історія укр. літ. I 61-62. Див. "Україна" кн. 27 ст. 61.

²⁵⁴ М. Грушевський: Іст. укр. літ. т. II, ст. 89. 1923 р.

²⁵⁵ Див. праці: М.М. Гальковскій: Боротьба Християнства с остатками язичества в древней Руси, т. I, 1913 р., т. II 1916 р., відбитка з "Зап. м. Арх. Инст.", т. XVII. – Азбукин: Очерк борьбы Русской Церкви с язычеством, "Р. Ф. В." т. т. 28, 37-39. – Збірку протипоганських Слів видав Владіміров в "Памятники церковно-учительной литературы" Пономарьова, т. III.

²⁵⁶ Один з сотників гетьмана Мазепи, сотник Чигиринський, зветься Невінчаний, див. Костомаров: Мазепа, ст. 620.

²⁵⁷ Проф. Н. Суворов: Учебник церковного права, 1912 р., Москва, вид. 4, ст. 370.

²⁵⁸ М. Грушевський: Історія укр. літ., I. ст. 241, 1923 р.

²⁵⁹ Пор. оповідання М. Коцюбинського: "На віру".

²⁶⁰ Полное Собрание Законов Россійской Имперіи, № 9052.

²⁶¹ "Кіев Стар". 1900 р., кн. 2 ст. 65.

262 Акты Западной Россіи, т. IV ст. 22.

263 Исторія Русской Церкви, т. I вид. 2 ст. 855 і 926. Див. А. З. Р. т. IV ст. 29 і 44.

264 Там же, т. V ст. 141–144.

265 Е. Аничков: Язичество и древняя Русь, 1914 р., ст. 246 і 304.

266 Див. Ілля Киріяк: Сини землі, т. I ст. 139, т. III ст. 184, 1939.

267 Багато свідчень про це дає А. Рущинскій: Религіозный быт русских по свѣдѣніям иностранных писателей XVI-XVII в.в., "Чтенія Общ. Ист. и Др. Рос". 1871 р., кн. 3. – Див. ще С. Трегубов: Религіозный быт русских и состояніе Духовенства в XVIII в. по мемуарам иностранцев, Київ, 1884 р., з "Труды Кіев. Д. А."

268 Рущинскій, ст. 44–45.

269 "Мужики", 1928 р., ст. 271.

270 Том III, ст. 57, 1945 р.

271 "Кремль" 1932 р. ст. 243. Але треба зазначити, що Наживин взагалі висміює російське Православ'є, часто неправильно.

272 Сочиненія, т. V ст. 123: "Девятый вал".

273 М. Іларіон: Святий Димитрій Туптало, 1960 р., ст. 99–104. Див. ще йог о ж: "Митрополит Мученик Арсеній Мацієвич", 1964 рік.

274 Н. Костомаровъ: Русская исторія въ жизнеописаніяхъ, Спб. 1888 р., вид. 3, ст. 329.

275 А. Рущинський: Религіозный бытъ русских по свѣдѣніям иностранных писателей XVI–XVII в.в., ст. 176.

276 Й. Наживин: Кремль, 1932 р., ст. 12.

277 А. Рущинський, ст. 169.

278 А. Рущинський, ст. 54.

279 А. Рущинський, ст. 119.

280 А. Рущинський, ст. 173.

281 Д.С. Мережковский: Петръ и Алексѣй, Спб. 1905 р. ст. 143. Це виписка з німецької книжки, яку подає Д. Мережковский.

282 Ключевський, І. 195.

283 Е. Аничков: Язичество й древняя Русь, 1914 р., ст. 169 і 306.

284 Ключевський, І. 571.

285 Січинський В.: Чужинці, ст. 20. Арабський історик Ібн-Даста свідчить, що поєдинки були ще за його часу, в половині X віку.

286 Видання 1871 р. ст. 119–120.

287 Див. працю І. Огієнко: Віковая боротьба славянства с міром германским, Київ, 1914 р.

288 Видання Розена, ст. 53.

289 Див. М. Костомаров: Семейный быт в произведениях южно-русского народного пѣсенного творчества.

290 Стратегіка, XI. 5.

291 Пор. П.Я. Литвинова в "Кіев. Стар."

292 Гаркави, ст. 91.

²⁹³ Російський письменник М.А. Алданов у своїм романі "Девятое термидора", описуючи XII століття, пише: "В Києві нікогда нікого не жгли, и даже вѣшали рѣдко, а наказывали больше "потокот", разграбленіем или простой денежной пѣней" (1937 р., вид. 3, ст. 12).

²⁹⁴ Видання Хвольсона, ст. 36–37.

²⁹⁵ Див. про це: Шульгин: О состояніи женщины в Россіи до Петра Великого, 1850 р. – Добряков: Русская женщина в домонгольскій період. 1864 р.

²⁹⁶ Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія в Россію в половині XVII-го вѣка, описанное его сыном Архидіаконом Павлом Алепским. Перевод с арабскаго Г. Муркоса. Москва. 1897 р. т. II, ст. 76.

²⁹⁷ Див. мою працю "Українська Церква" 1942 р. т. I ст. 54–55.

²⁹⁸ Ів. Франко: Жіноча неволя в руских народних піснях. Львів, 1883 рік.

²⁹⁹ Сумцов: Досвѣтки й посидѣлки, "Києв. Стар." 1886 р. кн. 3. – Боржковскій В.: Парубоцтво, как особая группа в малорусском сельском обществѣ, "Києв. Стар." 1887 р. кн. 8. – Чернышев: К вопросу о парубоцтвѣ, "Києв. Стар." 1887 р., кн. II.

³⁰⁰ Пор. Хв. Вовк: Студії 203, М. Грушевський: Історія укр. літ. т. I, ст. 258.

³⁰¹ Афанасьев, т. II, ст. 325.

³⁰² Див. мої студії: "Присяга молодих на Вінчанні" та "Стара форма присяги на Вінчанні", див. мою працю "Українська Церква" 1942 р., т. II, ст. 191–214.

³⁰³ Див. головнo: Разысканія о древнѣйших русских лѣтописных оводах, Спб. 1908.

³⁰⁴ Див. Описаніе рукописей Румянцовскаго Музеума, 1842-го року.

³⁰⁵ И. Срезневскій: Древніе памятники русскаго языка, ст. 553.

³⁰⁶ Цей Літопис я цитую за виданням Спб. Археографічної Комісії 1871 р.; цього ж року було й фотолітографічне видання. Друге видання вийшло 1908 р., а третє 1923-го. Найновіше видання 1962 року, Москва.

³⁰⁷ Див. Памятники русскаго права, вип. I, ст. 3–22. Москва, 1952 рік.

³⁰⁸ Бібліографію праць про "Слово" подає цінна праця: Данилова О.В., Поплавская Е.Д. Романченко И.С.: Слово о полку Игореве. Библиографический указатель, Москва, 1940 р., 140 ст. Див. іще: Митрополит Іларіон: "Слово про Ігорів похід, 1942. У всіх працях про "Слово" звичайно досліджується й наша мітологія. В. Перетц: Поганські боги в "Слові", див. його працю 1926 р.: "Слово о полку Ігоревім", Київ, ст. 69–80. Е.В. Аничковъ: Боги въ "Словѣ о полку Игоревѣ", див. його: "Язычество и древняя Русь", 1914 р., ст. 329–

341. – Л.А.Булаховський: Лінгвістичні уваги про міфологічні назви "Слова о полку Ігореві", див. "Мовознавство", Київ, 1959 рік, том XV, ст. 21–32.

309 Сказанія мусульманских писателей о славянах й руссах VII–X в.в., собрал, перевел и объяснилъ А.Я. Гаркави, Спб. 1870 р. – Голубовскій П.: извѣстія Ибн.-Фодлана о руссах, "Кіев. Унив. Изв." 1882 р., кн. 6. – Макушев В.В.: Сказанія иностранцев о бытѣ и правах славян, Спб. 1861 р. – Куник и бар. В. Розен: Извѣстія Аль-Бекри й других авторов о Руси и славянах, "Записки Академіи Наук" 1878 р. – Хвольсон Д.А.: Извѣстія о руссах Ибн-Дасты, Спб. 1869 р.

310 Про свідчення візантійців див. працю Штриттера: Извѣстія Византійских историков, т. I–II.

311 О.Ф. Ошуркевич: Леся Українка і народна творчість. Див. журнал "народна творчість та етнографія" 1963 р., кн 3, ст. 42–43.

312 Пор. його працю: Сравнительная мифология и ея методы, "Вѣстникъ Европы" 1873 р. кн.10.